

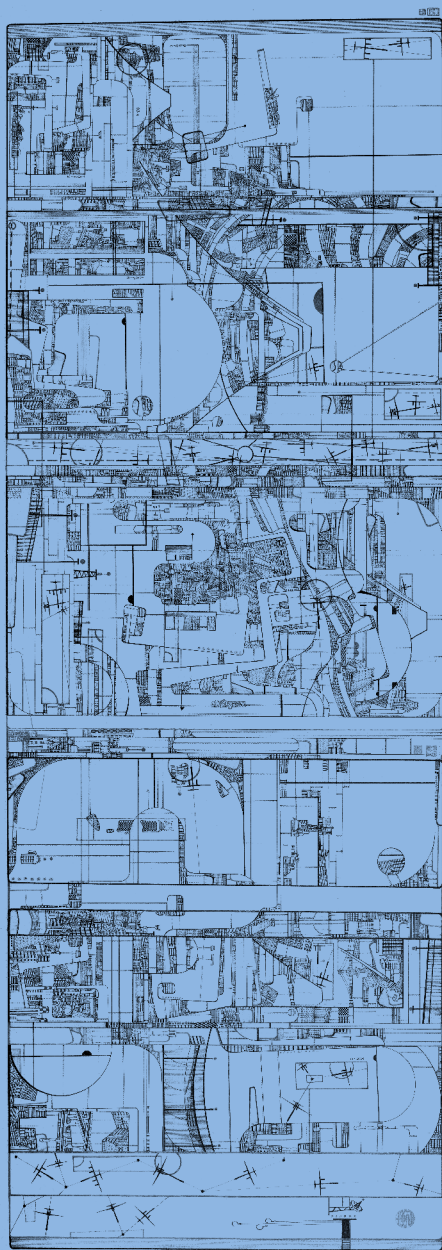
The background of the entire page is a detailed, hand-drawn architectural sketch in a dark, muted purple color. It depicts a complex urban environment with various building footprints, streets, and a large, semi-circular structure that resembles a bridge or a large public space. The drawing style is loose and artistic, with visible lines and shading.

Niels Bjørn

Det menneskelige habitat

Hvordan arkitektur hindrer stress,
ensomhed & eksklusion samt styrker tryghed,
tilknytning & sundhed

Dansk Byplanlaboratorium

Niels Bjørn

Det menneskelige habitat

Hvordan arkitektur hindrer stress,
ensomhed & eksklusion samt styrker tryghed,
tilknytning & sundhed

Dansk Byplanlaboratorium

Indhold

Forord v/ Tina Saaby	9
Introduktion	13
Lad os tale om social bæredygtighed	
Del 1 Mennesker er ens	
1 Verden finder ind i os gennem sanserne	45
2 Sund arkitektur	87
3 Mennesker har brug for mere end tag over hovedet	117
4 Inkluderende arkitektur	149
Del 2 Mennesker er forskellige	
5 Køn, tryghed og sikkerhed	205
6 Kropslig variation	241
7 Arbejdslivet	263
8 Kultur udtrykkes gennem hverdagslivet	291
Eftertanke	327
Hvad vi bør gøre anderledes	
Referencer	348

Forord

Det menneskelige habitat er en bog for alle, der er optaget af det menneskelige som udgangspunkt for at udvikle byer og landskaber. Og for alle, der interesserer sig for forskning i samspillet mellem bygninger og byrum og det, vi mennesker gør, tænker, mærker og føler.

Bogen frigør sig fra de forrige århundredes idealbilleder af familieformer, fremvækst af middelklasse og fremskridt for flere. For selv om de moderne byer og boliger løftede mange menneskers livskvalitet med adgang til lys, luft, sanitet og plads til at udfolde sig, så byggede de også på en slags industriel monotoni. Mennesker fik ens boliger, ens køkkener, ens legepladser, funktionsopdelte bydele, legepladser til bestemte aldre.

I Det menneskelige habitat undersøger Niels Bjørn nysgerrigt de mange måder at være menneske i verden på. Hvor familie og arbejdsliv bevidst kan skifte retning. Hvor vi kan skifte køn, få børn og udvikle os på egne

præmisser. Hvor livet ikke længere er enten sort eller hvidt, rigtigt eller forkert, ungt eller gammelt. Denne viden om menneskelig forskellighed er forudsætning for, at de bydele, byer og landskaber, vi udvikler, bliver steder for alle. Som ikke ekskluderer, men samler os.

Det menneskelige habitat er en bog, der ikke vælger side, men som favner det hele menneske. Både det menneskelige, som er ens over hele kloden og det menneskeligt unikke, der gør dig til dig og mig til mig. I byudviklingen har vi i den grad brug for begge sider og vi har brug for at balancere den samtale og lytte til de andre stemmer.

Man kan mærke, at Niels Bjørn både har en baggrund i forskning og erfaring fra praksis. Bogens omdrejningspunkt er at samle de to perspektiver. Og gøre os klogere på, hvordan alt 'det bløde', vores sanser, handlinger og følelser, vores væren i verden, hænger sammen med vores hjerne, nerver og vores organisme. Det er vigtig viden for alle, der arbejder med byudvikling, arkitektur og samfund.

Bogen giver os et sprog for, hvorfor dagslys er vigtigt. At størrelsen på de rum, vi opholder os i, betyder noget for vores oplevelse af tryghed, at valget af materialer kan få os til at slappe af, og at kedsomhed i omgivelserne kan udløse stress. Dokumenteret med forskning og udfoldet gennem personlige oplevelser, samtaler og eksempler og med en sjældnen insisterende åbenhed.

Det er komplekst at arbejde med mennesker, og det er komplekst at arbejde med at udvikle bygninger, byer og landskaber. Denne bog gør ikke kompleksiteten mindre eller forsøger at fjerne den. Tværtimod omfavner bogen, at det er komplekst, og at det altid har været det. Niels Bjørn hjælper os med at være i det komplekse; nysgerigt, nuanceret, samtaleorienteret og med en forståelse

af, at det hele hænger sammen. For at forstå disse sammenhænge skal vi bruge forskningen. For at forstå det menneskelig habitat skal vi interessere os for det, vi ikke forstår, vi skal turde bruge vores egne erfaringer. Og vide at det, vi forstår, kun er en lille del af det store billede.

Det er en bog, jeg har læst nærmest som en skønlitterær bog. Det tror jeg, at jeg gør, fordi jeg kan mærke det menneske, der har skrevet den. Jeg bliver opslugt af fortællingen. Og håbefuldt. Fordi alle med denne bog – politikere, udviklere, rådgivere, embedsfolk, håndværkere og borgere – kan gøre det byggede miljø bedre allerede i morgen. Og fordi vi alle, med vores forskelle og forskellige oplevelser af arkitektur, nu får mere viden til at rumme den mangfoldighed.

Tina Saaby

Lad os tale om social bæredygtighed

Da Daniel Kish blot var få måneder gammel, fik han bortopereret sit ene øje. Han led af øjencancer, og lægerne så ingen anden udvej end at fjerne øjet. Uheldigvis for Daniel stoppede det ikke canceren, og få måneder senere fik han bortopereret sit andet øje. Det fik bugt med sygdommen, men efterlod Daniel Kish, 13 måneder gammel, uden øjne.

Daniel voksede op med sin mor og storebror. Daniels mor var flyttet fra drengenes far, som var både alkoholisk og voldelig. Som enlig forælder måtte Daniels mor arbejde hårdt for at forsørge familien. Skulle hverdagen hænge sammen, måtte børnene lære at klare sig selv. Det gjaldt også Daniel, som kom i en skole for seende børn. Hans mor mente, det ville gøre drengen robust.

Det viste sig at være en god strategi. Da Daniel var otte år, lærte han sig selv at køre på cykel. Kvarterets andre børn forsvandt hurtigt ind i haver og huse, når fartdjævelen Daniel fra nabolagets højeste bakke drøned ned på sin cykel, mens han skrålede "Dive bomb!", dykkerbombe.

Jeg husker første gang, jeg hørte om Daniel Kish, den øjeløse, cyklende dreng. Min logik sagde mig, at fortællingen ikke kunne være sand. Uden øjne kan man ikke cykle, tænkte jeg.

I dagene efter googledede jeg løs. Jeg dykkede ned i videoer og artikler om Daniel Kish. Alle kilderne bekræftede hans historie, og spørgsmålene meldte sig: Hvordan i alverden undgår Daniel Kish at cykle ind i parkerede biler, vejtræer, fodgængere? Hvordan holder han sig på kørebanen eller cykelstien, endda i høj fart?

Kliksyn

Svaret ligger i en særlig teknik, Daniel Kish anvender. Ved at klikke med tungen sender han hårde smældelyde ud i verden. Lydene forlader hans krop med en hastighed på 340 meter i sekundet. Når lydene rammer noget, rikochetterer de tilbage til Daniels ører. Varigheden, fra Daniel sender lyden afsted, til den kommer tilbage til ham, gør det muligt for ham at vurdere afstanden til genstandene i hans omgivelser.

Og ikke nok med det: Ud fra lydenes karakter kan han identificere omgivelsernes form, volumen og stoflighed, om han cykler mod eller forbi træer, huse eller biler.

For de fleste mennesker med øjnene i behold optages visuel information som lys, farver og bevægelse gennem pupillen, den åbning i øjet, som iris kan gøre større eller mindre. Synsnerverne transporterer informationerne

til den visuelle kortex bagerst i hjernen, hvor informationerne bliver til billeder, der lynhurtigt omsættes til omverdensforståelse.

Daniel Kish lærte sig derfor at se uden øjne. Hans visuelle kortex var intakt, og han opdagede, at han kunne bruge lyd til at danne billeder. Synscentret i hans hjerne aktiveres af de tilbagekastede kliklyde og skaber en visuel perception af omgivelserne – en teknik, der kan minde om den, flagermus bruger til at navigere med – en slags ekkolod.

På nogle måder ser Daniel Kish mindre end jeg gør. Han ser hverken farver eller lys. Men på andre måder ser han mere end mig. Jeg er begrænset af, at mine øjne er placeret foran i ansigtet. Mit synsfelts udstrækning er omkring 120 grader horisontalt, når jeg fokuserer mit blik, og op til 180 grader horisontalt, når jeg udnytter hele mit perifære synsfelt. Desuden er mit synsfelt begrænset vertikalt, hvorimod Daniel Kishs syn strækker sig i alle retninger fra hans krop.

Hvad mere er: Daniel kan se rundt om hjørner og endda se gennem visse overflader og materialer, som lyd kan bevæge sig igennem – eksempelvis plastik og stof. Daniel Kishs syn begrænses med andre ord ikke af trivielle forhold såsom hvilke visuelle input, der kan trænge igennem øjnenes små pupiller. Hans syn baserer sig på hørelsens udstrækning og geografi.

Hvordan mennesker påvirkes af omgivelserne

Jeg begynder bogen her med fortællingen om Daniel Kish, fordi den illustrerer kompleksiteten i det, bogen handler om: Hvordan vi mennesker sanser og oplever vores fysiske omverden. Daniel Kishs historie demonstrerer noget, som er helt centralt for bogen, nemlig at vi mennesker som

udgangspunkt kan tro, at vi oplever verden på samme måde, at vi for eksempel ser det samme, men at vores kroppe, erfaringer og sansninger alligevel kan variere så meget, at vi oplever omverdenen forskelligt.

Gennem en årrække har jeg søgt og læst forskningsstudier, der undersøger, hvordan vi som mennesker sanser og oplever arkitektur, byer og landskaber. Det centrale spørgsmål for min søgen og for denne bog er: Hvordan påvirker de fysiske omgivelser vores sanser, hjerne og adfærd?

Hvad ved vi egentlig om det? Hvad ved vi om det fysiske miljøes betydning for menneskelig trivsel og sundhed, for hvordan vi oplever og eventuelt interagerer med andre mennesker, for hvordan vi bruger omgivelserne? Hvilke elementer i det fysiske miljø påvirker vores sanser, hjerner og adfærd på måder, der gør os godt og skaber muligheder for os – og hvilke gør os skidt? Hvilken betydning har omgivelsernes formgivning, materialitet, størrelsesforhold? Hvilken betydning har byernes og naturens flow og strukturer helt grundlæggende for vores liv, trivsel, interaktion og adfærd?

Kort sagt, hvad udgør gode – og mindre gode – menneskelige habitater?

Der findes ganske megen forskning, som belyser de spørgsmål. Undersøgelser, som hver især giver os en lille brik til forståelsen af sammenhængen mellem menneske og omverden. Det meste af den tilgængelige forskning baserer sig dog på en forestilling om, at fordi vi tilhører den samme art – homo sapiens – så sanser og oplever vi omverdenen på samme måde. Det var den grundantagelse, der gjorde, at jeg i mødet med Daniel Kishs historie tænkte, at noget var galt: En dreng uden øjne kan ikke cykle.

Men fortællingen om Daniel Kish udfordrer netop den forestilling. Der findes forskellige måder at se på.

Der findes naturligvis mange andre menneskelige forskelligheder, som påvirker vores perception og oplevelse af verden omkring os. Det kan være forskelle i køn, kultur og alder. Eksempelvis ved vi, at kvinder og mænd oplever tryghed i byen forskelligt. Og vi ved, at mange unge mennesker foretrækker byrum, hvor der er andre unge mennesker – og helst ikke så mange andre aldersgrupper.

At mennesker tilhører samme art, men alligevel er forskellige, skaber udfordringer, som jeg med bogen her vil forsøge at italesætte og overkomme. Men før vi når så langt, vil jeg gerne dele min egen rejse i arbejdet med arkitektur og byudvikling, for det er sådan, jeg bedst kan beskrive udgangspunktet for denne bog.

Kløft mellem menneskeforståelser inden for menneskeligt design

I 2008 ansatte Arkitektforeningen mig som redaktør. I et år arbejdede jeg med det, der blev til bogen *Arkitektur der forandrer*. Bogen undersøgte, hvorvidt arkitekturen spillede en rolle i, at visse dele af byen bliver til socialt udsatte områder. Spørgsmålet, vi undersøgte, var: Er det fysiske design en medvirkende årsag til, at områder bliver socialt udsatte? Og hvis ja, hvilke elementer i det fysiske miljø udøver en sådan negativ indflydelse?

Da jeg blev ansat, havde projektleder Annette Hølek allerede arbejdet på projektet i nogle måneder. Hun havde besøgt socialt udsatte boligområder i USA, Frankrig, Storbritannien og Holland, hvor hun havde talt med arkitekter og var dykket ned i byernes historie.

Annette bemærkede, at fællesnævneren for de udsatte boligområder, hun havde besøgt, var, at det var områder med boligblokke fra en bestemt tidsperiode, nemlig 1960'erne og 1970'erne. Jeg husker, at det kom bag på mig, og ikke mindst at noget i mig protesterede. Hvad lå der i postulatet? Skulle en arkitektonisk form som en boligblok være årsag til social udsathed?

Boligblokke er smukke, sagde jeg. Selv var jeg vokset op i en villa i en mindre provinsby med hække om matriklerne, pyntebede og carporte. For mig var boligblokkene – med deres skarpt tegnede, enkle, minimalistiske kasseform – et tiltrængt opgør med de omgivelser, jeg var vokset op i og følte mig kvalt af.

Det følgende år brugte jeg sammen med Annette Holek og andre gode mennesker på at blive klogere på sammenhængene mellem arkitektur og social udsathed. Jeg læste en masse, talte med forskere og tog ud og så på udsatte boligområder. Langsomt begyndte en ny forståelse at vokse frem: Det blik, jeg tidligere havde haft på boligblokken, var et udefra-blik, som fandt nydelse i blokkens simple form og rensede æstetik. Det blik, jeg udviklede i løbet af arbejdet med bogen, var et dybere blik: et blik for rummene mellem blokkene, for oplevelsen af at komme hjem til sin hoveddør, af at bevæge sig mellem hjem, legeplads, beboerhus.

Synet er ikke nok til at bedømme arkitektur

Det nye blik, jeg udviklede i løbet af det år, jeg arbejdede på bogen *Arkitektur der forandrer*, ændrede min forståelse af arkitektur fundamentalt. Fra at være noget, jeg især forholdt mig til som æstetisk objekt og især bedømte med mit syn, lærte jeg, at der er dybere og vigtigere forhold

ved arkitekturen, end hvordan den ser ud.

Jeg begyndte at forstå, at mange mennesker har svært ved at orientere sig i boligblokområder, fordi blokkene er ens. At mange oplever utryghed på de store, åbne plæner mellem boligblokkene, hvor de kan føle sig overvågede. Jeg begyndte at forstå, at boligblokområder helt mangler det, jeg var vokset op med, og som jeg havde vrænget på næsen ad: den enkelte husejers stolthed i at vise sin prydhave frem. Jeg begyndte at forstå, at det jo var lige meget, om jeg kunne lide prydhaven eller ej. At prydhaven var der, var udtryk for, at nogen holdt af sit sted og nøje havde udvalgt de specifikke planter, fontæner og måske endda havenisser, der gjorde de mennesker, som boede der, glade. Den slags personlige træk var aldeles fraværende i boligblokområder, hvor det fælles overdøver den enkeltes. Selv om der ofte er velplejede, grønne områder, er der sjældent spor af de mennesker, som bor i lejlighederne. En af de bøger, jeg læste undervejs, gjorde særligt indtryk på mig: Jan Gehls *Livet mellem husene*. I dag er Jan Gehl verdensberømt, og netop den bog – som udkom første gang i 1971 – har dannet fundamentet for hans berømmelse. I *Livet mellem husene* skriver Gehl om menneskets behov for, at stueetagerne er sansemæssigt spændende, fordi mennesker gerne vil stimuleres, når de bevæger sig langs en facade, og om at menneskelig skala – at bygningers design og størrelser tager udgangspunkt i menneskekroppens størrelse – er afgørende for, at mennesker trives omkring bygninger. Og det var således her, jeg fandt nogle af forklaringerne på, hvad de menneskelige udfordringer med boligblokke består i.

Jan Gehl byggede sin bog på observationer. Han så på, hvilke steder mennesker færdes og gør ophold – og hvor

de ikke færdes og ikke gør ophold. Ud af det udledte han sine principper for, at eksempelvis levende stueetager og menneskelig skala er væsentlige elementer, som skal være til stede i det byggede miljø for at mennesker trives.

Netop det, at Gehls bog bygger på observationer af mennesker – byliv og bolig – gør bogen troværdig, logisk og med sine mange eksempler let at forstå. God arkitektur – forstod jeg med Jan Gehl – er arkitektur, mennesker trives i.

Kan man lave regler for menneskeligt design?

Et par år senere arbejdede jeg i en lille konsulentvirksomhed, hvor vi udviklede byliv og bymiljøer for mennesker. Jan Gehls menneskelige tilgang til arkitektur havde nu lagret sig i mig som vigtig viden om, hvordan mennesker oplever det fysiske miljø, og derfor kom det bag på mig, da jeg en sen eftermiddag på kontoret sludrede med en af partnerne, og han pludselig udbrød: “Det er jo skørt, alt det Jan Gehl skriver.”

Jeg spurgte, hvad han mente, og han kom med et eksempel for at illustrere, hvorfor Jan Gehls bog og tilgang var forfejlet.

“Jan Gehl siger, at mennesker har det bedst med lave bygninger, der passer til vores krops størrelse, og med mange åbninger. Men jeg elsker for eksempel gamle industriområder og havneområder, hvor bygningerne er meget større og nogle gange helt lukkede. Det er spændende at gå rundt mellem de kæmpe bygninger!”

Det, han sagde, ramte mig. Jeg forstod ham. Jeg var selv vild med gamle industriområder. Det gav en særligt kriblende fornemmelse af spænding i kroppen med de store bygninger og al deres historie. Min overraskelse til

trods, måtte jeg erkende, at han havde en pointe: Mennesker er forskellige.

Samtidig var der noget ved hans kritik, som ikke sad godt i mig. Partnerens yndlingseksempel var Jan Gehls pointe om, at mennesker føler sig trygge, når de sætter sig på en bænk i det offentlige rum, hvor ryggen er dækket, eksempelvis fordi bænken står med ryggen mod en bygning. Det gør, at mennesker oplever en følelse af kontrol og overblik. Sanserne peger fremad, man kan overskue rummet, og der kan ikke snige sig en tiger eller overfaldsperson ind på en bagfra. Det var fjollet, syntes partneren.

“Man kan ikke lave den slags regler. Som mennesker er vi jo vidt forskellige,” sagde han.

Jeg nævner ikke hans navn, fordi han, så vidt jeg ved, ikke har ytret sin kritik af Jan Gehl offentligt, og fordi det ikke er hans indentitet, men derimod det, hans siger, som er interessant.

Jeg vil dog fortælle, at han er etnolog, for det er der en pointe i.

Som etnolog er han uddannet til at identificere og forstå folks forskelligheder. Det er det, som er hele fundamentet for hans faglighed, det han har lært på universitetet. Folk er forskellige, og det er forskellene, som er interessante at studere, for de fortæller os noget om, hvem vi er.

Jeg forstod pludselig, at etnologen, hvis uddannelse har handlet om at identificere og forstå, at mennesker er forskellige, blev provokeret af de generaliseringer, der ligger i Gehls tilgang og tænkning. Gehl skriver om mennesket, som om vi alle er ens. Han er optaget af arten menneske, altså homo sapiens, og af hvordan vi fungerer, hvor og hvordan vores sanser er placeret, hvordan vores

lemmer er udformet, og ikke mindst hvordan vi erfarer og interagerer med vores omverden.

To diametralt modsatte menneskesyn

Her er der altså tale om to forskellige menneskesyn. Det ene – repræsenteret ved Jan Gehl – kan vi kalde et biologisk menneskesyn, hvor homo sapiens' adfærd i sit habitat iagttages og nedfældes på samme måde, som en zoolog ville iagttage koalabjørne eller myrer, hvorefter der udvikles designprincipper baseret på iagttagelserne.

Det andet – etnologens – kan vi kalde et kulturelt menneskesyn, som er optaget af, hvordan mennesker udtrykker sig og agerer forskelligt, alt afhængigt af hvilken (samfunds)gruppe, slægt og kultur man er opvokset i og føler slægtskab med. Det er et menneskesyn, der iagttager stor variation blandt mennesker, hvorefter der udvikles designforslag til de specifikke grupper.

Skarpt sat op udtrykker de to tilgange to modsatrettede menneskesyn: Vi er alle ens (det artsmæssige, biologiske menneskesyn) sat overfor, at vi alle er forskellige (det kulturelle eller individuelle menneskesyn). Denne modsætning stiller os over for et dilemma: Hvis det ene er sandt, må det andet være forkert. Eller?

Problemet er, at sådan sker det typisk i praksis. Som etnologen, jeg nævnte, der afviser hele Jan Gehls tænkning og tilgang. Min analyse er, at det gør han, fordi det underliggende menneskesyn i Gehls tilgang (mennesker er ens) opleves som en trussel mod det underliggende menneskesyn i etnologens tilgang (mennesker er forskellige).

Min pointe med at åbne bogen med fortællingen om Daniel Kish, der fik bortopereret sine øjne som spæd og lærte sig at se ved hjælp af kliklyde, er at gøre det di-

lemma og den udfordring klar. Nemlig at mange aktører indenfor menneskelig arkitektur og bydesign agerer som om noget er i modsætning her. Men når vi agerer på den måde, kommer vi til at ekskludere ganske væsentlig viden. Modstillingen passer nemlig ikke. Vi kan ikke sige, at biologi kun forener os, og kultur viser vores forskelle. Selv biologisk er vi forskellige. Vi har forskellige kroppe. Jeg husker selv, hvordan det var, da jeg i en periode var nødt til at gå med klap for det ene øje på grund af en ridse på hornhinden. Jeg var på rejse i Kina, og det tog min hjerne nogle dage at kompensere for den manglende dybde i mit blik og de manglende visuelle input fra min højre side.

Mange af os oplever i kortere eller længere perioder af livet at have en krop, som på den måde afviger fra den normkrop, der ligger under den Gehlske, biologiske menneskeforståelse. Også inden for biologien varierer vi. Og derfor kan jeg heller ikke overholde en skarp afgrænsning mellem det biologiske og kulturelle menneskesyn. Jeg vil bygge bro mellem den forskel, der viser sig væsentlig at forstå, mellem et menneskesyn, der tager udgangspunkt i 'enshed', altså i mennesket, og et menneskesyn, der tager udgangspunkt i forskelle, altså i mennesker.

Jeg skal nok uddybe, hvorfor og hvordan, det er vigtigt.

Forskning foregår i hermetisk lukkede ekkokamre

Da jeg først havde fået øje på og identificeret denne forskel i bagvedliggende menneskesyn, forstod jeg ret hurtigt, hvor fundamental forskellen er for, hvordan social bæredygtighed praktiseres inden for arkitekturfaget. Forskellen udgør en dyb kløft ned gennem forskningen i menneskelig arkitektur, ligesom den udgør en dyb kløft ned gennem praksisverdenen.

Når jeg læser forskning om menneskers oplevelser af arkitektur, landskab og by, bliver det tydeligt for mig, at der bag det enkelte forskningsresultat ligger et – uudtalt og måske endda uerkendt – menneskesyn, der muligvis gjorde forskningsresultatet skarpere men også begrænsede det, fordi menneskesynet var begrænset og begrænsende.

Det blev tydeligt for mig, at etnologisk og antropologisk forskning er optaget af at identificere, hvordan folkeslag eller individer oplever fysiske miljøer forskelligt. Mens eksempelvis hjerneforskning er optaget af at identificere generelle mønstre i, hvordan mennesket som art oplever fysiske miljøer som en park eller en trafikeret gade.

Og hvad der blev endnu mere tydeligt for mig var, at de to forskningsretninger ikke taler sammen. Det er næsten som om, de ikke anerkender hinanden, præcist som jeg oplevede, at etnologen, jeg nævnte før, ikke anerkendte værdien i Jan Gehls forskning, fordi han er uddannet til en mennesketænkning, som leder efter at identificere forskelle som identitetsmarkører.

At der inden for forskningsfelterne forekommer sådan en blindhed over for begrænsningerne i det menneskesyn, som forskningen praktiseres efter, udgør en væsentlig udfordring, som jeg vender tilbage til om lidt. Først vil jeg forholde mig til, hvad det får af konsekvens ude i virkeligheden, i det praktiske arbejde med social bæredygtighed. Det er nemlig en for mig bekymrende udfordring, at vi i arbejdet med arkitektur og byudvikling ikke er bevidste om, at vi opererer med to menneskesyn.

Lad mig eksemplificere. Hvis en kommune eller en privat bygherre vil knytte en fagperson i menneskeligt design til et projekt for at sikre, at byggeriet eller by-

rummet bliver et sted, hvor mennesker trives, ringes der til en af de virksomheder, som sælger den slags viden. Kommunen eller bygherren kan dermed vinge punktet om social bæredygtighed af i skemaet over, hvad der skal være styr på, og alle er glade.

Tilsyneladende. For hvem, der ringes til, er afgørende for, hvad det er for en viden om mennesker, der kommer til at præge designet. Kontakter man en virksomhed, der arbejder ud fra et generisk menneskesyn – et Jan Gehl'sk menneskesyn, kan vi kalde det i denne sammenhæng – vil bænke eksempelvis altid blive placeret, så man siddende på den har ryggen dækket og sanserne pegende mod noget spændende. Men kontakter man i stedet en virksomhed, der arbejder ud fra et mangfoldighedsmenneskesyn, vil man spørge de konkrete beboere, hvor de ønsker bænken placeret, og den kan ende med at stå et helt andet sted, måske endda et sted hvor ryggen ikke er dækket.

Jeg har set masser af dårligt placerede bænke. Faktisk er det en ting for mig, at jeg fotograferer bænke, når jeg ser en, der er dårligt placeret. En dårlig placering kan eksempelvis være på en stor, åben plæne eller med udsyn til en busk. Sjovt nok er der ingen, som benytter en dårligt placeret bänk, og hele formålet med bænken er dermed tabt.

Det, jeg altså ser ske er, at design bliver dårligt, og faktisk nogle gange dårligt for mennesker, selv om der har været menneske-design-faglighed involveret. Fordi der findes to retninger, der måske ikke engang er klar over, at de er i konflikt med hinanden. At de er i konflikt med hinanden skyldes – jævnfør min tese – at de baserer sig på de to forskellige menneskesyn: en generisk menneskeforståelse og en mangfoldighedsmenneskeforståelse.

Problemet opstår ikke ved, at vi har to menneskesyn. Problemet opstår, fordi de to menneskesyn ikke bringes i spil med hinanden, og nogle gange endda opleves som modsætninger.

Etnologen fra før kritiserede den Gehlske tilgang til menneskebaseret design for at være for generel, men selv bortkastede han alt, hvad Gehl skrev. Det er denne alt eller intet-tilgang, der både dengang og nu slår mig som problematisk. På samme måde som jeg som uddannet humanistisk forsker, fandt og stadig finder det dybt problematisk, at to forskningsretninger, som begge er optaget af at undersøge og besvare spørgsmålet om, hvordan mennesker sanser og reagerer på arkitektur, ikke synes at anerkende hinanden eller på nogen måde indgå i en tværfaglig dialog.

Sagt på en anden måde: Antropologisk forskning om menneskers forskelle bringes ofte ikke i kontakt med hjerneforskning om menneskers enshed.

At det ikke sker skyldes, at forskning alt for ofte produceres i ekkokamre, hvor den ikke udfordres på de begrænsninger, der eksempelvis kan ligge i en manglende anerkendelse af det menneskesyn – vi er alle ens, eller vi er alle forskellige – man baserer sin forskning på, og at der heller ikke synes at være en anerkendelse af, at det givne menneskesyn kan have sine begrænsninger.

Og denne opspaltning i forskningsverdenen ser jeg fortsat i praksisverdenen. Det er på tide, vi får øje på og italesætter den kløft, og begynder at bygge broer over den.

Komplimentaritet

Selv er jeg nået til den konklusion, at der er væsentlige pointer og nødvendig viden at hente i begge tilgange, og

at ingen af tilgangene i sig selv kan give et tilstrækkeligt svar på, hvordan mennesker sanser og oplever arkitektur. Begge menneskesyn er vigtige og sande, samtidig med at begge menneskesyn er begrænsede og utilstrækkelige.

Personligt er jeg overbevist om, at de to menneskesyn ikke er gensidigt ekskluderende, men lige anvendelige og absolut nødvendige. Bogen her er mit forsøg på at bringe de to menneskesyn sammen til et fælles, mere omfattende, mere inkluderende og mere holistisk menneskesyn.

Niels Bohrs komplementaritetsprincip kan her være en brugbar linse. Han så, at fysikken stod over for en udfordring i form af, at virkeligheden blev forstået som både materialitet (partikler) og bølger, og at de to tilgange krævede forskellige ligninger, og derfor blev holdt adskilt.

Bohr formulerede sit komplementaritetsprincip som svar på den udfordring. Komplementaritetsprincippet taler om såvel relationerne som den specifikke kontekst. Bohr viste, at bølger og materie er to forskellige måder at måle på, og at de ikke udelukker hinanden, men skal ses og forstås som to ting, der komplementerer hinanden.

Han løste altså problemet med de to adskilte tilgange inden for fysikken ved at bringe dem i relation til hinanden og vise, at selv om matematikken og tænkningen bag er forskellig, kan man ved at bringe dem sammen opnå en mere komplet forståelse.

Sagt på en anden måde: Det, vi studerer, bør ikke begrænses af vores metoders utilstrækkelighed til at favne og inkludere kompleksitet.

Med inspiration fra Bohr vil jeg lægge de to menneskesyn oven på hinanden. I stedet for at se dem som modsætninger, der eksisterer i hver sin sfære, vil jeg bringe dem sammen og insistere på, at de komplemen-

terer hinanden. På den måde er det mit håb at nå frem til et mere komplekst og holistisk menneskesyn inden for arkitektur og byudvikling.

Mennesker er ens og mennesker er forskellige

Da forskningen holder sig strengt opdelt, når det handler om menneskesyn, har jeg valgt at strukturere bogen i to dele:

Den første del kalder jeg *Mennesker er ens*. Her bygger kapitlerne på forskning, der baserer sig på en generisk menneskeforståelse, hvor man er optaget af at fastlægge noget specifikt om arten *homo sapiens'* sansning og perception af omverdenen. Den anden del kalder jeg *Mennesker er forskellige*. Her baseres kapitlerne på forskning, der er optaget af, hvordan forskelle i eksempelvis køn, alder og kultur har betydning for oplevelsen af og adgangen til arkitektur.

Ambitionen er undervejs at flette de to tilgange og perspektiver sammen, således at menneskesynet fra bogens anden del via praksiseksempler bringes ind i bogens første del og omvendt. Derfor skal denne bog ikke betragtes som ren forskningsformidling. Det er nemlig også en bog, der i høj grad trækker på min arbejds erfaring som byudvikler gennem 15 år og på mine personlige refleksioner undervejs.

Mit håb er, at du, kære læser, ikke betragter de mange undersøgelser, jeg refererer fra, som objektive sandheder, der skal tages, som var de ordinerede indsprøjtninger, men mere som viden, der er produceret inden for specifikke vidensparadigmer, og som derfor har sine styrker og sine begrænsninger, og som det er helt i orden at stille spørgsmålstejn ved.

Her er det for gennemsigthedens skyld vigtigt for mig at gøre opmærksom på, at jeg selv er uddannet inden for det humanistiske felt og blev uddannet forsker i et krydsfelt mellem humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning fra Moderne kultur på Københavns Universitet. Ud fra den baggrund er det min grundopfattelse, at der ikke findes objektiv viden indenfor hverken den humanistiske videnskab eller samfundsvidenskaben, som arkitekturforskning og byforskning hører under. Der findes masser af forskningsresultater, men hvordan de skal forstås, og hvordan de kan benyttes, afhænger typisk af den rammesætning, forskerne har opstillet. Den rammesætning bliver tydelig, når man forsøger at bruge forskningen i praksis.

Derfor er bogen skrevet som en personlig rejse bygget op om faglige møder, samtaler og projekter, der har skubbet til og lært mig mere, end jeg har lært ved blot at læse forskningsresultater. Ved at stå med et ben i forskningen og et i praksis har jeg efterhånden lært, hvordan praksis udfordrer forskningen og gør det muligt for os at vurdere, om forskningsresultaterne er stærke og brugbare, eller om de er tynde og teoretiske. Det er en rejse, som har lært mig at se bag om, at stille mig spørgende og nysgerrig overfor ny viden, men også undrende og tvivlende, og klar til at prøve den af i praksis.

Konstruktiv kompleksitet

Når forskning møder praksis, sker der nemlig noget. Dette 'noget' er ofte brugbart, for det er her, at den konstruktive kompleksitet, jeg tror på som vejen, vi bør gå ad, kan opstå. I mit arbejde med byudvikling har jeg over årene været i dialog med mange mennesker, som har gjort mig klogere på menneskeligt design.

I bogen trækker jeg på en lang række interviews, som er blevet gennemført over en årrække, dels med forskere, dels med kunstnere, arkitekter, landskabsarkitekter og byplanlæggere samt sociologer, antropologer og psykologer. Vidende mennesker, hvis arbejde jeg er inspireret af. En del af interviewene er oprindeligt lavet til podcasten BYLYD, som jeg siden 2014 har produceret sammen med en lille redaktionsgruppe.

For at forbedre læseoplevelsen har jeg besluttet at udelade fodnoter. Min oplevelse er, at fodnoter bremser læseoplevelsen og gør teksten mere tør, end den behøver være. Mit ønske er, at bogen skal være en levende læseoplevelse. I stedet for fodnoter afslutter jeg derfor bogen med et kapitel, hvor jeg redegør for den forskning og de undersøgelser, jeg henviser til undervejs.

Den personlige skrivestil er valgt som mit bud på, hvordan der kan bygges bro over den kløft i menneskesyn og menneskeforståelse, jeg oplever blandt forskere og praktikere.

Hverken *Mennesker er ens* eller *Mennesker er forskellige* fortæller hele sandheden om mennesket. Det er derimod udtryk for to forskellige blikke, to forskellige tilgange til at forstå mennesket som et sansende, tænkende, følende væsen.

Jeg er overbevist om, at vi har brug for begge perspektiver, hvis vi skal skabe arkitektur, landskaber og byrum, der for alvor udspringer af og baserer sig på viden om, hvordan mennesket sanser og erfarer sin omverden.

Menneskeligt design er social bæredygtighed

Ofte beskriver jeg mit arbejdsfelt som at skabe social bæredygtighed inden for det byggede miljø; med andre

ord at skabe fysiske miljøer, der gør mennesker godt, forstået som fysiske miljøer, der påvirker individet på måder, som understøtter sundhed, livskvalitet, tryghed, tillid, glæde med videre, og som samtidig understøtter sociale sammenhænge og den sociale sammenhængskraft. Når jeg skriver om sociale grupperinger, skal det forstås helt bredt som alt fra arbejdspladser over foreninger til familier og venner, naboskaber, lokalmiljøer og forskellige identitetsmæssige tilhørsforhold. Når jeg skriver om sociale sammenhænge, mener jeg de forskellige typer af formelle og uformelle strukturer, vi alle indgår i, når vi befinder os i fysiske rum som cykelstien, supermarkedet, koncertsalen, yogarummet, boldklubben, museet, bussen, opgangen, gården, gaden, restauranten og så videre.

Alle de fysiske rum, vi deler med andre mennesker, kan være designet på måder, der understøtter trygge, tillidsfulde interaktioner mellem fremmede; på måder som gør os rolige og afslappede. Men de kan også være designet på måder, der overstimulerer os eller skaber bekymring, forvirring, aggressivitet og uro, hvilket kan have en negativ indvirkning på, hvordan vi forholder os til de andre, som er til stede, eksempelvis med frygt, mistillid, skepsis, irritation eller utryghed.

Mit faglige blik er optaget af det hele: Alle de steder og ikke-steder, vi som mennesker færdes. Hvordan påvirkningen af den enkeltes sanseapparat bliver til følelser og adfærd, og hvordan dette igen påvirker de møder og fællesskaber, den enkelte indgår i.

Det hele begynder med de sanseindtryk, det enkelte menneske indoptager i hjernen og kroppen, og som blandes med det, vi hver især bærer på; vores erfaringer og baggrund, vores tidligere oplevelser og mulige traumer,

kroppens alder og førlighed, hvilket køn, vi identificerer os som, og den prægning, der finder sted gennem familie, venner, kultur, samfund. Hvordan vi hver især oplever et givent sted, er summen af alt det.

Derfor er social bæredygtighed et komplekst felt. Der er meget, vi skal forstå om mennesket, og meget vi skal forstå om det fysiske miljøes materialitet og design.

Optimeret til drift og pris

Inden for arkitekturen ser man ofte på, om et interiør er optimeret i forhold til rengøring. Er det tilfældet, vil mange opleve miljøet som kedeligt og næsten tarveligt. For rengøringsoptimeret interiør betyder ofte plastikgulve og lysstofrør, hvor såvel lyssætning som materialevalg er det stik modsatte af sanseligt. Det er valgt ud fra andre hensyn end oplevelseskvalitet, nemlig, at det skal være så billigt og enkelt som muligt at 'drifte'.

Driftsbudgetterne er, sammen med behovet for at trykke produktionsprisen ned, kilden til, at megen sanselighed slås ihjel. Arbejder man med arkitektur, er det en velkendt modstilling. Et projekt om nybyggeri, som jeg selv var en del af, kan bruges som et konkret eksempel:

Efter en grundig analyse af det pågældende kvarters kvaliteter nåede arkitekterne frem til et princip om at lade de nye rækkehuse, som skulle opføres, kante sig rundt om de store træer, der allerede stod på grundene. Facaderne ville rykke sig frem og tilbage med små indhak og plads til en bænk, et cykelstativ eller et bed. På den måde ville husene fra første dag nyde godt af træernes rumlige kvaliteter, og byggeriet ville rumme små lommer og indhak, der sikrede læ, variation og skønne opholdsmuligheder.

Udfordringen med et sådant byggeri er, at der bliver mere facadeoverflade, end hvis man bygger en helt lige facade. I ingeniørsprog hedder facaden en klimaskærm, og i det ord ligger en del af forklaringen på, hvorfor de ovennævnte frem- og tilbagerykninger til sidst blev sparet væk. En klimaskærm er en teknisk kompleks størrelse. Facaden skal ikke alene være isoleret, så der ikke er noget varmespild, den skal samtidig holde regn, sne og vind ude. Byggekravene til en bygnings overflader er mange, og når de alle sammen skal opfyldes, kan en enkelt kvadratmeter facade blive ganske bekostelig.

Samtidig betyder en facade med frem- og tilbageryk, at bygningens fodaftryk ikke er formet som en kasse, men snarere som en kantet puslespilsbrik. I dag opføres det meste boligbyggeri af færdigstøbte betonmoduler, som stakkes oven på hinanden. Det kaldes boksbyggeri. Boksbyggeriet optimeres, når det består af så simple former som muligt: rektangulære kasser, som let kan stakkes oven på hinanden. Kommer der en kunde, som ønsker sig en puslespilsformet kasse, er det både vanskeligere for fabrikken at levere, vanskeligere for lastbiler at transportere, og det bliver helt sikkert en del dyrere pr. kvadratmeter.

I lang tid prøvede arkitekterne på dette projekt at overbevise bygherren om at acceptere de mere komplekse boksforme, så der kunne komme frem- og tilbageryk i facaderne, og derfor gode kroge at opholde sig i samt skønne rumligheder omkring træerne. Arkitekterne tog med bygherren ud på fabrikkerne og udfordrede boksbyggerne til at levere nogle mere komplekse former, end de i første omgang sagde, at de kunne. Det lykkedes dem blandt andet at ændre på loftshøjden i boksene, så

man kunne lave boliger med højere til loftet. Men trods al arbejdet, alle samtalerne og enigheden om, hvor store kvaliteter, det ville give med en facade, der kantede sig, blev frem- og tilbagerykkene i sidste ende dømt for dyre, og facaden blev rettet ud til en lige linje, så der ikke er en eneste krog, man har lyst til at opholde sig i, tæt ved bygningen.

På den måde er der i praksis ofte en kamp mellem arkitektonisk menneskelig kvalitet på den ene side og pris og driftsvenlighed på den anden, og desværre er det som regel drift og pris, der vinder. Blandt andet fordi det er vanskeligt at opgøre den monetære værdi af menneskelige kvaliteter i arkitekturen.

Sanselighed er ikke en luksus, men en nødvendighed

Som rådgiver har jeg masser af gange oplevet, at mine 'bløde' argumenter om, hvordan arkitektur kan øge livskvalitet, sundhed og sammenhængskraft, fejles af bordet, fordi der ikke findes økonomiske beregninger, som entydigt viser, hvordan et bestemt design kan føre til bestemte menneskelige effekter.

Jeg bliver ofte temmelig frustreret, når jeg hører virksomheder sige, at de arbejder med tre bundlinjer inden for bæredygtighed – økonomi, miljø og socialt (altså mennesker) – for i praksis har jeg mange gange set, at når det kommer til stykket, verfes argumenter om menneskeligt design til side med økonomiske argumenter, som i eksemplet med facaden der blev rettet ud.

Her er det vigtigt at forstå, at økonomi typisk ikke handler om, hvorvidt et projekt giver underskud eller overskud. Økonomi er kodeordet for, hvor stort inve-

storernes afkast skal være. Det er derfor, jeg kan blive provokeret. De menneskelige kvaliteter i huse, som gerne skal stå i 100 eller 200 år og fungere som gode rammer for menneskeliv, ofres for at investorer kan få et afkast på 14 procent i stedet for 12 procent. For at skære det groft ud.

I 2012 nedsatte den daværende SRSF-regering en såkaldt Produktivitetskommission, hvis seks rapporter og afsluttende rapport i 2014 Det handler om velstand og velfærd rummede anbefalinger til, hvordan Danmark kunne øge produktiviteten. Udvalget - som udelukkende bestod af økonomer - kom også med anbefalinger til byplanlægning. Blandt andet skriver udvalget, at store butikker har højere produktivitet end små, og at planloven derfor bør ændres, så der tillades "væsentligt større butikker", samt at kommunerne skal "forpligtes til at inddrage konkurrencehensyn i forbindelse med planlægning af detailhandel".

Det lyder måske fint og logisk, hvis man tager handelsbrillerne på. Men en by er andet og mere end handel. Fra 50 års planlægning med storcentre og boxbutikker i byernes periferier ved vi, at det smadrer butikslivet i bymidterne. Og butiksdød i bymidterne er for borgerne ikke kun et spørgsmål, der vedrører handel, men et spørgsmål med helt katastrofale konsekvenser.

Når handelslivet dør ud, får lokalsamfundet en oplevelse af, at hele byens hjerte smelter væk. Tomme butikker sender signaler om, at byen er døende, og det er derfor selve identiteten, som er på spil. Byernes identitet er gennem århundreder blevet formidlet af bymidten. Torvet, rådhuset, stationen er nogle af de rum og funktioner, som har samlet livet og givet menneskene i en by en oplevelse af et fælles vi. Det er her, man støder på hinanden, ser hinanden, og her man færdes.

Hvad koster det en by og et samfund, når bymidten kollapser? Hvad betyder det for huspriserne, når butikkerne i bymidten dør ud? Hvad betyder det for til- og fraflytningsmønstre? Det er dyrt, er jeg ikke i tvivl om. Men den slags parametre er fraværende i de politiske beslutninger og fraværende i de økonomiske beregninger, som produktivitetskommissionen fik lavet.

Det ved jeg, fordi jeg var så frustreret over kommissionens anbefalinger, da rapporten kom ud, at jeg dykkede ned i arbejdet. Bag kommissionens anbefalinger lå beregninger, som analysefirmaer havde lavet. Også her var arbejdet udelukkende foretaget af økonomer. Ikke en eneste person med byplanfaglig indsigt var at finde noget sted i et stykke arbejde, som alligevel tillod sig at komme med anbefalinger til byernes udvikling, der kunne få enormt store, negative konsekvenser.

Jeg har også set det helt tæt på. I 2014 blev jeg inviteret til Næstved og lave en bymidteanalyse, fordi de også oplevede udfordringer med butiksdød. Også her blev jeg bedt om at komme med forslag til, hvad der kunne gøres ved det. Efter min analyse holdt jeg oplæg for kommunens politikere og en række fremtrædende aktører i byens liv, hvor jeg ikke lagde fingre imellem men fortalte dem, at det storcenter, de havde givet tilladelse til, var en del af årsagen til, at de oplevede butiksdød i bymidten. Alligevel besluttede politikerne kort efter en udvidelse af storcentret.

Jeg oplever desværre ofte, at økonomisk begrundede beslutninger om arkitektur og byudvikling er begrænsede og mangler vigtige perspektiver. En by er en kompleks størrelse, og ændringer i det fysiske miljø påvirker livet for mennesker på et utal af måder, hvoraf noget godt kan

opgøres i økonomi, hvis forholdene bringes på banen som relevante effekter. Det sker ikke.

Min pointe her er beslægtet med den, som Emma Holten formulerer i sin bog *Underskud*. Her redegør hun for, hvor problematisk det er, at omsorgsarbejde ekskluderes fra økonomers regnestykker, selv om omsorg er entydigt værdiskabende. Min pointe ligner hendes på den måde, at de økonomiske regnestykker mangler en række væsentlige forhold, og de derfor ikke er særligt brugbare, eller rent ud sagt problematiske. Enhver ændring af det fysiske miljø - eksempelvis at bygge flere store butikker i byernes udkanter - medfører en lang række forandringer i menneskers adfærd, livskvalitet og livsvalg. Skal de økonomiske regnestykker være retvisende, bør de derfor regne på et stort kompleks af forhold.

Denne økonomiske sammenhæng og værdien af det menneskelige i det fysiske miljø vender jeg tilbage til i bogens afsluttende diskussion.

Social bæredygtighed og miljømæssig bæredygtighed spiller ikke altid sammen

Ligesom der eksisterer konflikter mellem økonomisk og social bæredygtighed, opstår der også ind imellem konflikter i mødet mellem eksperter i miljømæssigt bæredygtige løsninger og eksperter i socialt bæredygtige løsninger. Det er nemlig langt fra givet, at et design er miljømæssigt og socialt bæredygtigt på samme tid.

Jeg ser ikke sjældent foreslåede miljøløsninger, som jeg vurderer vil komme til at skabe udfordringer for menneskelivet. Og jeg oplever også, at det, som vil give gode forhold for mennesker, nogle gange udfordres af folk med indsigter i miljø- og klimaforhold.

Hvilke hensyn bør veje tungest, når miljømæssig og social bæredygtighed clasher - hensyn til miljø og klima, eller hensyn til mennesker?

Det er ikke et teoretisk spørgsmål, men et reelt spørgsmål, og som jeg er stødt på mange gange. Et byrum skal give plads til cykelparkering, leg, skønne oplevelser, det skal kunne håndtere store regnmængder og tilbyde godt mikroklima, det skal give mennesker sanselige oplevelser, det skal sikre trygt overblik, og nogle gange skal det kunne håndtere udeservering, foruden flow af fodgængere, cyklister og bilister, som alle skal kunne komme sikkert frem.

Når man skal designe konkrete forslag til, hvordan alle den slags behov kan løses i et design, må man foretage valg. Man vil forsøge at få alt vundet af, men det er ikke nødvendigvis muligt. Og når det ikke er, bliver det de forhold, som der ikke er aktuelt, politisk pres på, eller forhold, som man ikke kan finde evidens for, der taber og ikke kommer med.

Desværre er det ofte social bæredygtighed, som bliver taberen. Hvor den miljømæssige bæredygtighed har langt flere undersøgelser bag sig og derfor forekommer at stå på mere hård viden – evidens – forekommer det ofte mere som spørgsmål om skøn, når man skal vurdere, hvordan social bæredygtighed omsættes til design.

Den ulighed har gennem årene gjort mig frustreret. Ikke over, at vi skal sikre den miljømæssige bæredygtighed. Det er vigtigt. Men over, at vi ikke har en højere grad af konsensus inden for branchen om, hvad der er menneskeligt godt design, og at den trods alt rimeligt omfattende forskning er så lidt udbredt.

Det er hovedårsagen til, at jeg har skrevet bogen her: Jeg ønsker, at flere lettere kan få adgang til undersøgelser og viden om, hvordan det fysiske miljø påvirker mennesker, sådan at vi i fremtiden forhåbentlig kan undgå de værste menneskelige miljøer, og fremover få mange flere miljøer, som mennesker trives i.

Sagen er nemlig, at med al den viden, vi har tilgængelig i dag, kan vi faktisk udvikle bygninger, byrum, landskaber og byer, som reelt gør godt både for miljø og mennesker. Valget er vores.

Bogen som fundament – og oprydning

Jeg har tre overordnede formål med at skrive bogen. Det første er, som nævnt, at gøre den viden, der faktisk findes, tilgængelig, så den kan fungere som udgangspunkt for flere projekter og flere menneskers arbejde, i håbet om at vi dermed fremover får mere socialt bæredygtig arkitektur og bymiljøer.

Det andet er at bygge bro mellem de to vidensfelter om menneskelig arkitektur, som kommer til udtryk i udsagnene: *Mennesker er ens* og *Mennesker er forskellige*.

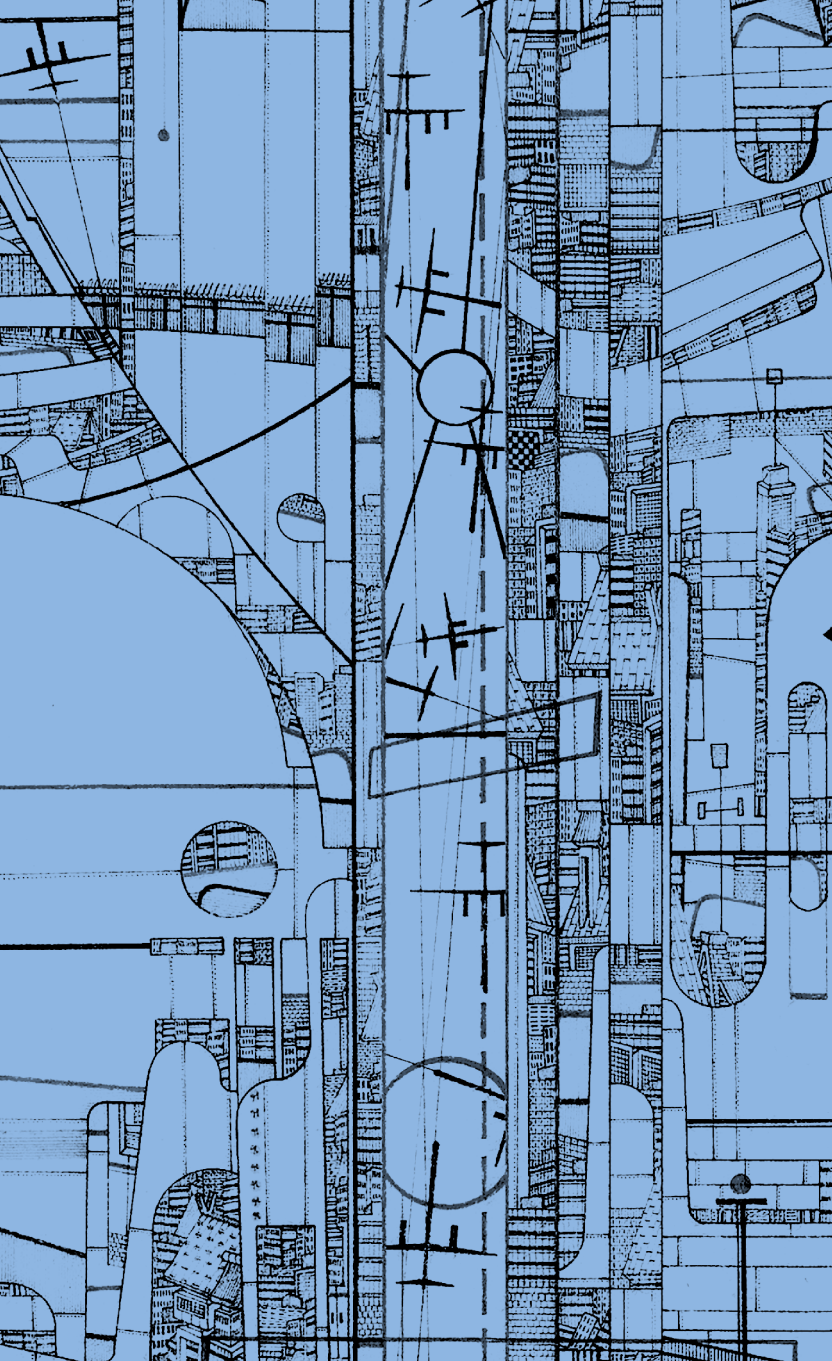
Det tredje udspringer af et stort ønske om at få ryddet ud i de tomme ord, jeg desværre ikke sjældent støder på fra kolleger, der kalder et projekt socialt bæredygtigt, men som jeg med indblik i forskning om menneskers reaktioner på fysiske omgivelser kan se, faktisk ikke vil gøre noget godt for mennesker.

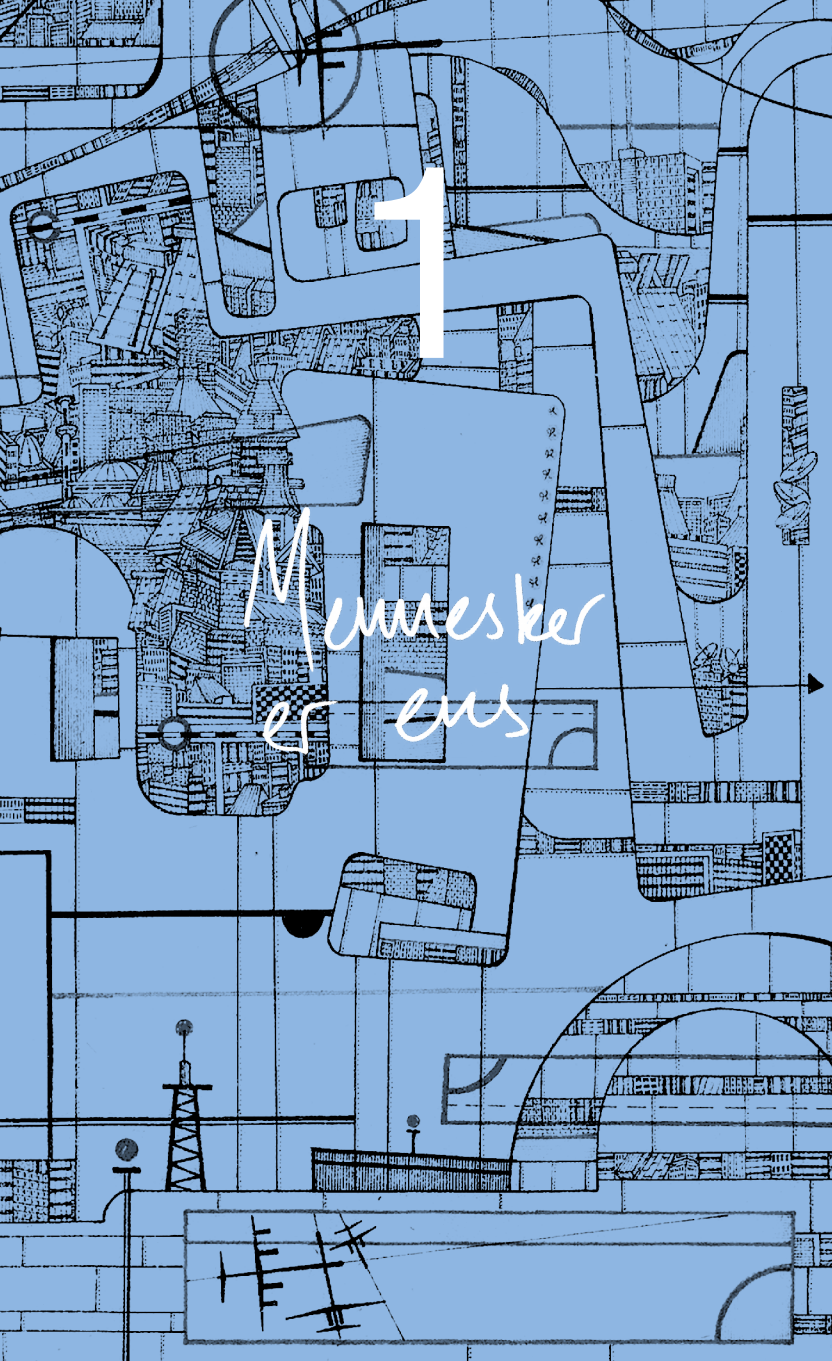
Alt for længe har det været gratis at hævde, at et design er socialt bæredygtigt, uden at man skal bevise, at det rent faktisk er tilfældet. For hvordan beviser man det? Der findes ingen enkle redskaber til at måle, hvorvidt et arkitektonisk projekt eksempelvis fremmer tillid.

Derfor er det mit ydmyge håb, at bogen her kan bruges til at skille skidt fra kanel, så flere kan gennemskue, om et projekt rent faktisk vil være så godt for mennesker, som designerne bag det hævder.

En anden måde at formulere det på er, at bogen udgør mit forsøg på at give bløde argumenter mere vægt; at gøre det vanskeligere at feje bløde argumenter af bordet. Jeg er humanist, jeg taler menneskenes sag og kæmper en kamp for, at det miljø, vi udformer som rammesætning om menneskelivet, rent faktisk gør mennesker godt. Min holdning er, at alle vi, som medvirker til at udvikle byer, landskaber og byggeri, har en forpligtelse til at sørge for, at det, vi er med til at skabe, giver såvel mennesker som miljø de bedste vilkår for at trives.

Niels Bjørn, oktober 2024

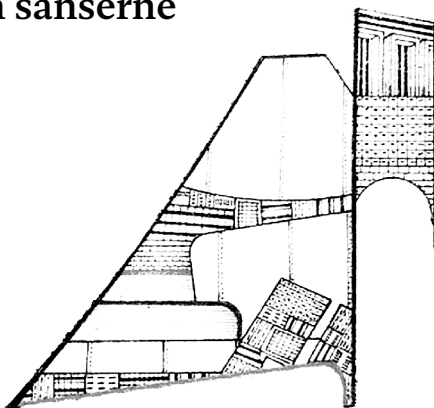

1

Mummesker
erhus

1

Verden finder ind i os gennem sanserne

“Bygningen smager af frugtslik”, siger tekstildesigner Kristine Mandsberg og gestikulerer entusiastisk mod Paladsbiografen ved Vesterport i København. Jeg har bedt hende vælge et sted i byen, som betyder noget for hende, hvor vi kan mødes til en samtale om hendes forståelse af sansning, oplevelse og arkitektur.

Det er ikke, fordi Kristine Mandsberg har slikket på biografen – så vidt jeg ved. Men bygningens lyserøde, lilla og orange farver, striberne af havblåt og mintgrønt, udløser begejstring i hende.

“Se alle de farver! Jeg får lyst til at komme helt tæt på. Røre ved bygningen, smage på den”, siger hun.

Da vi mødes, kører en offentlig debat om Paladsbiografens bevaringsværdi. Ejerne ønsker at rive huset ned og erstatte det med et noget højere og mere massivt hus. Det har skabt protester. Selve bygningen er fra 1918 og på mange måder fin, og alligevel måske ikke i sig selv nok til at opnå en fredning. Men Poul Gernes' farverige udsmykning fra 1989 gør bygningen unik. Det er udsmykningen, som får nogen til at mene, at bygningen bør fredes.

Instinktivt forstår jeg Kristine Mandsberg, når hun siger, at bygningen "smager af frugtslik". Bare man ser på den, hviner det næsten i tænderne af syrlige bolsjer med smag af citron, fersken og appelsin. For tekstildesigneren er det en kvalitet, at en bygning kan skabe så intense, sanselige reaktioner, at det visuelle indtryk kan omsættes til en erindret smagsoplevelse. Det er det, farver kan, mener hun, på samme måde som teksturer kan invitere os til at røre.

Kristine Mandsbergs arbejde handler meget om sansernes møde med omgivelserne. Med det tøj, vi bærer på kroppen, med de rum, vi opholder os i. Hun har lavet nogle *soft sculptures*, som hun kalder dem. Bløde skulpturer, man gerne må røre ved, klemme og tage op, når man møder dem på en udstilling. Hun vil gerne bryde med den andægtige og distancerede adfærd, hun iagttagert hos besøgende på kunstgallerier, hvor mennesker forsigtigt bevæger sig rundt om de udstillede genstande og betragter dem på afstand. Af samme årsag har hun kaldt sin udstilling med bløde skulpturer for *Please Touch*.

"Der sker noget, når vi rører ved ting. Sanserne vækkes", siger hun. Vi står og ser ud over Axeltorv i København, den lille plads mellem Cirkusbygningen og Paladsbiografen. På pladsen står syv metalskulpturer, et samlet værk af

billedkunstner Robert Jacobsen. To forbipasserende piger slipper deres voksnes hånd, løber hen og begynder at klatre på skulpturerne.

“Sådan noget sker aldrig inde på et museum”, siger Kristine Mandsberg og nikker i retning af pigerne. “Vi opfører os anderledes med kunst i det offentlige rum end på et museum. Udendørs rører vi ved kunsten, klatrer på den, sætter os på værkerne. Vi kommer i direkte kontakt med kunsten med kroppen. Når vi træder ind på et galleri, er det, som om vi stivner og begynder at spørge til reglerne. Hvad må jeg her? Hvordan skal jeg opføre mig? Problemet er, at når vi er optaget af regler, oplever vi ikke kunsten med kroppen. Vi tager den ikke ind”, siger Kristine Mandsberg og tilføjer: “Det samme kan man sige om arkitektur. Vi skal mærke den med hele kroppen, ikke bare se på den”.

Kristine Mandsbergs refleksioner gør det tydeligt, at vi for at forstå arkitektur må rette opmærksomheden mod, hvordan kroppen indoptager og interagerer med omgivelserne. Vi må undersøge sansning som en dobbeltrettet forbindelse, der på samme tid fortæller os om den omkringliggende verden og afslører noget om vores indre.

Da jeg spørger Kristine Mandsberg om, hvorfor hun er optaget af at komme i direkte kontakt med verdens fysiske former, svarer hun: “Jeg mærker mig selv, når min krop kommer i kontakt med omgivelserne”.

Den æstetiske hjerne

På samme måde som de fleste andre dyr bevæger vi mennesker os rundt på jordkloden. Uanset om vi bevæger os over store afstande ved hjælp af transportmidler, eller

om vi kryber, kravler, går, triller eller løber, kan det kun ske, fordi hjernen koordinerer input og output for os. Inputtene optages gennem sanserne. Det vi ser, hører, lugter, mærker formes til mening, til en forståelse af hvilken fysisk situation, vi på et givent tidspunkt befinder os i. Outputtene omsættes til kropslige bevægelser, til handlinger, samt til forestillinger, følelser og tanker.

Sansning er det kropslige system, vi bruger til at omsætte og oversætte omgivelser til mening og handling. Hvor vildsvin moser sig frem gennem skove med snuden i mulden, og hjorten med sine ører opfanger den mindste lyd, er den fremherskede fortælling om mennesket, at synet er vores primære rumlige sans.

I Kristine Mandsbergs oplevelse er det synet af de særlige pastelfarver på Paladsbiografen, der giver hende en oplevelse af at kunne smage frugtslik og en lyst til at komme i direkte berøring med bygningen. Synet vækker i hende en slags 'skyggeoplevelse', en forestillet oplevelse i to andre sanser: smagssansen og følesansen.

Disse udvekslinger og oversættelser finder sted i hjernen. Med hjælp fra neurologiprofessor Anjan Chatterjees bog *The Aesthetic Brain* kan det forklares sådan, at information fra omverdenen når vores hjerner gennem de forskellige sanser. Hver sans – synssansen, lugtesansen, smagssansen, høresansen og følesansen – leverer information til forskellige dele af hjernen, som skaber mening af de modtagne input. Det kaldes også perception. Sansinputtene sker ikke adskilt og hver for sig, men opleves først og fremmest som en helhed, hvilket er en måde at forklare, hvorfor Kristine Mandsbergs blik på Paladsbiografen bliver til en forestillet smagssansning i hende.

I hjernen vil informationer fra sanserne typisk forme

sig til en meningsfuld oplevelse, der gør, at vi kan navigere i verden, at vi kender og genkender mennesker og steder, at vi kan finde rundt, kan flytte kroppen på den særlige måde, der er behov for, når vi skal gå ned ad en trappe, bestige en bakke eller formå at komme helskindet gennem en menneskefyldt banegårdshal.

Den visuelle perception begynder i øjets nethinde, hvor forskellige typer af nerveceller har forskellige specialopgaver. Der er celler, som formidler lys (stave), og celler, som formidler farver (tapper). Vores øjne er placeret forrest i ansigtet, mens den del af hjernen, som modtager information gennem øjnene, er placeret bagerst i kraniet. Området hedder occipitallappen, og i dette område tager forskellige mindre dele sig af de forskellige typer af information, som lys, farve og form. Hjernen kombinerer så de forskellige dele af det sette til mere eller mindre komplekse objekter, der udgør en forståelig helhed for den seende.

Informationerne i occipitallappen skaber dog ikke kun afkodelige objekter, de interagerer også med vores følelser, som reguleres i storhjernens limbiske system. Når vi eksempelvis kan lide, hvad vi ser, aktiveres hjernens nydelses- og belønningsmekanismer. Det er sådan, den visuelle information, vi modtager fra omgivelserne, bliver til meningsfulde, stemningsfulde og følelsesmæssige oplevelser, og det er det aspekt, der har skabt Anjan Chatterjees begreb, den æstetiske hjerne.

Ovenstående er en forsimplet, videnskabelig beskrivelse af, hvordan synssansen som udgangspunkt fungerer hos homo sapiens. Men der findes mennesker, hvis syn ikke fungerer på den måde. I indledningskapitlet fortalte jeg om Daniel Kish, der fik bortopereret begge øjne, men trænede

sin synsperception gennem lyd. Han har hverken tapper eller stave, og han ser derfor ikke lys og farver. Med andre ord afviger hans synsoplevelse fra den biologiske norm.

Andre menneskers syn kan afvige fra normen på andre måder. Det gælder eksempelvis mennesker med farveblindhed og mennesker med synsnedsættelser. Så der er altså ikke bare én måde at se på; menneskets syn kan variere afhængigt af specifikke omstændigheder og tilstande.

Kroppen gør rum til sted

En ting er, hvordan vi ser. Noget andet er, hvordan vi oplever det, vi ser. Gennem livet påvirkes vores hjerner af de ting, vi kommer ud for. Når vi eksempelvis kan lide det, vi ser, og der udløses nydelse og belønninger i det limbiske system, kan der samtidig ske en aktivering af vores erindring (dele af temporallappen). Eksempelvis kan en erindring om at have været i Paladsbiografen som barn knytte minder til bygningen, der påvirker oplevelsen af at besøge den som voksen.

Som grundregel kan et menneske håndtere tre-fire visuelle input på samme tid. Befinder vi os på steder i byen, hvor der er mange flere visuelle input, vi skal forstå for at kunne færdes sikkert og trygt, skal vores kognitive system på overarbejde, idet det skal bearbejde og omsætte alle de visuelle informationer til mening, der kan guide vores adfærd. Modtager vi samtidig mange auditive input, bliver det endnu vanskeligere for vores kognitive system at processere sanseinputtene. På den måde er der grænser for, hvor meget information vi kan indoptage gennem sanserne og stadig forstå vores omverden i tilstrækkelig grad til at kunne navigere i den.

Jo bedre man kender et sted, jo mindre behøver man

se og høre for at kunne færdes. Vores hjem og arbejdspladser, de steder, hvor vores nære relationer befinder sig, de steder i byen, hvor vi handler ind og dyrker sport, og de daglige ruter, der forbinder alle stederne, bliver over tid til kort inde i vores hoveder. Vi gør rum til sted, som fænomenologen Yi Fu Tuan har beskrevet det. Rum forstår han som det, vi ikke er bekendt med, eller som vi kun er bekendt med fra bøger, (by)kort og andres fortællinger. Når vi flytter til et nyt sted, begynder vi at gå ruter i kvarteret, og denne adfærd betyder, at vi tager kvarteret ind. Ved første gåtur er alt nyt at se på, alle lyde nye. Ved femte gåtur har vi lært at genkende vigtige elementer, som gør, at vi kan finde rundt. Vi fokuserer på noget og ikke på det hele. Ved gåtur nummer 100 er kvarteret så indlejret i os, at vi måske kun ser de små forandringer, som er sket siden sidste gåtur. Kroppen er blevet et med kvarteret. Eller med Yi Fu Tuans begreb er kvarteret blevet til sted. Sted er for ham sammensmeltningen af krop og rum, resultatet af den kropslige gøren sig fortrolig med rummet, i dette tilfælde kvarteret.

I bogen *The Extended Mind* beskriver videnskabsperson og forfatter Annie Murphy Paul, hvordan menneskets tanker og kognitive processer afhænger af stedet, det befinder sig på.

Vi tænker forskelligt, alt afhængigt af hvor vi er, skriver Annie Murphy Paul, som gerne vil gøre op med den i dele af samfundet populære opfattelse, at hjernen fungerer som en computer. Når vi laver den salgs sammenligninger, kommer vi til at overse, hvordan steder skaber medbetydning og dermed påvirker menneskets tanker. En computer fungerer på samme måde, uanset om den står på et kontor eller i en park. Sådan er det ikke med

menneskets hjerne, skriver Annie Murphy Paul.

Arkitekturtæinker Sarah Williams Goldhagen har også skrevet om stedets betydning for hjernens arbejde. I bogen *Welcome to Your World* viser hun, hvordan det fysiske sted, kroppen opholder sig på, påvirker alle menneskets kognitive processer. Som hun skriver, er kognition resultatet af et samarbejde mellem tre forhold: hjerne, krop og de fysiske omgivelser. Altså at vi alle som mennesker sanser vores omgivelser, og at denne sansning både medfører følelser og tanker.

Det er vigtigt at forstå som et første niveau: Hvordan ikke alene vores følelser, men også vores tankeprocesser påvirkes af de fysiske steder, vi befinder os på.

Næste niveau er, at vi må forstå, at hvad vi ser, og hvad vi oplever, når vi ser, kan være to forskellige ting.

Hvilke følelser en bygning, et landskab eller et byrum fremkalder, skyldes ikke alene, hvordan miljøet ser ud, men også hvilke associationer og erfaringer vi forbinde det med. Det kan altså være forskelligt fra person til person. Eller der kan være nogle samfundsmæssige eller kulturelle fortællinger indlejret i steder, for eksempel Tiananmenpladsen i Beijing eller Taksimpladsen i Istanbul, der begge i nyere tid har været byrum, hvor dele af befolkningen har protesteret mod landets politiske styre. Kender man til, eller har måske endda deltaget i protesterne, vil de byrum være ladet med historien om netop de hændelser. Hvis ikke man kender til historien, vil byrummene muligvis opleves ganske anderledes.

Og så er der et tredje niveau, nemlig hvilke æstetiske paradigmer, vi er opvokset med eller uddannet indenfor.

Det begynder at blive komplekst, så lad os gribe til et eksempel, der kan gøre det lettere at forstå.

Oplevelsen af det sete

Den israelske forsker Avishag Shemesh gennemførte i 2017 et studie, hvor hun undersøgte menneskers oplevelse af forskellige rum. Forsøgene blev gennemført ved hjælp af virtual reality (VR). På en computer designede Shemesh fire typer af virtuelle rum – et kuppelhvælvet rum, et kvadratisk rum, et rum med bløde kurver og et med kantede, skarpe hjørner. De fire rum sendte hun her-efter sine forsøgspersonerne ind i ved hjælp af VR-briller.

Sammen med sine kolleger målte Avishag Shemesh på forsøgspersonernes øjenbevægelser og hud (svedproduktion som et tegn på ophidselse). Og efter oplevelsen blev forsøgspersonerne bedt om at svare på, hvordan de vurderede de fire rumformer i forhold til kvaliteternes effektivt, smukt, trygt, behageligt og interessant.

Det interessante ved Avishag Shemeshs undersøgelse er, at hun opdelte forsøgspersonerne i to grupper: fagfolk og lægfolk. Og her viste sig en række forskelle på, hvordan rummene blev oplevet af mennesker, der professionelt arbejder med arkitektur, og mennesker der ikke gør.

For eksempel vurderede fagfolkene, at de to mest behagelige rum var det med de bløde kurver og det med skarpe hjørner, mens det rum, der scorede højest som mest behageligt hos lægfolkene var det kvadratiske. For fagfolkene var det mest interessante rum det med de skarpe hjørner, mens det for lægfolkene var rummet med de bløde kurver.

Fagfolk og lægfolk var enige om, at det kvadratiske rum både var det mest effektive rum og det tryggeste.

Noget tyder altså på, at mennesker, der arbejder professionelt med arkitektur – herunder arkitekter – reagerer anderledes på nogle former i arkitekturen, end lægfolk

gør. Tænker vi over det, er det ikke så overraskende. Arkitekter har været gennem uddannelsesforløb, som har trænet deres sanser og påvirket deres tænkning om rum og arkitektur. Det er selve deres profession at forstå og skabe rum.

Avishag Shemeshs undersøgelse viser os, at den træning og den profession giver arkitekter en særlig, rumlig sansning og oplevelse, som ikke matcher den almindelige befolknings. Noget som kan være godt at huske på en gang imellem, især i inddragelsesprocesser, hvor arkitekter arbejder med at indfange borgeres oplevelser af steder.

Jeg fortæller om Avishag Shemeshs undersøgelse, fordi den for mig er et godt eksempel på, hvorfor det er vigtigt, vi ikke tror, at det er nok at forstå, hvordan homo sapiens sanser og perciperer rum.

Selvom vi tilhører samme art og derfor grundlæggende måske ser de samme fysiske rammer, så er vores oplevelse af det sete ikke nødvendigvis den samme. Med andre ord er undersøgelsen her et billede på, at det generiske, i dette tilfælde synet, muligvis fungerer ens for alle forsøgspersonerne – der var ikke forskellige oplevelser af rummenes udformning, altså af om kanterne eksempelvis var skarpe eller ej – det var i oplevelsen af rummene, altså om de var smukke, effektive, trygge eller interessante, at enigheden ophørte.

En anden måde at formulere det på er, at for alle med et intakt syn er det måske nok de samme typer af informationer, som rammer øjnenes stave og tapper, det er de samme informationer, som rammer occipitallappen, men oplevelsen af det sete afhænger af individuelle, personlige livserfaringer og af eventuelt tillærte kompetencer.

Farver er temperatur

Psykolog og forsker Henrik Høgh-Olesen beskriver et andet interessant studie, der fortæller os noget om synssansens væsentlighed og indbyggede begrænsninger, i bogen *Evolution og adfærdspsykologi*.

Her beskriver han, hvordan alene det at ændre på farverne i rum kan medføre store adfærdsændringer. Eksempelvis har mennesker det generelt varmere i rum, hvor væggene er røde og orange, end i rum hvor væggene er blå og grønne. Hvis man skruer op for temperaturen, vil forsøgspersoner bevæge sig fra røde og orange rum mod de blå. Falder temperaturen, bevæger de sig mod de røde.

I studiet, som Høgh-Olesen refererer til, ændrede man på en skole farverne i klasseværelserne flere gange. Først fra orange til hvid, så videre til kongebå og til sidst grå. Ændringerne betød at børnenes blodtryk i gennemsnit faldt med 17 procent.

Det måske særligt interessante ved undersøgelsen er, at børnene var blinde. De kunne altså ikke se farveskiftene, og derfor kunne det ikke være de visuelle stimuli, der skabte forandringerne i deres blodtryk.

Ifølge Henrik Høgh-Olesen skyldes forandringerne, at farver udsender elektromagnetiske bølger, som opfanges af andre sansereceptorer end de visuelle. Han nævner andre studier, som har vist, at mennesker uden synssans kan lære at føle sig frem til forskellige farver.

Der findes bygninger, som er designet specifikt til mennesker, som er blinde eller synshandicappede. Sådan en bygning er en skole i Gujarat i Indien, designet af den indiske tegnestue SEALAB. I stedet for visuel orientering er der i bygningen indtænkt orientering via andre sanser, børnene finder rundt ved hjælp af især følesansen,

lugtesansen og hørelsen. Eksempelvis har væggenes overflader forskellige teksturer, og underlagene er forskellige, så børnene kan mærke med fødderne, hvor de er. Bygningen er designet med variationer i rumstørrelse og rumhøjde, hvilket påvirker akustikken, og ved indgangen til bygningerne er plantet forskellige planter, der udsender varierede dufte. Alt det understøtter orientering og klarhed hos brugerne over, hvor de er.

Trods den slags, ja, øjenåbnende undersøgelser, der fortæller, at mennesker oplever rum direkte med kroppens andre sanser, har vi ikke desto mindre både som samfund og enkeltpersoner en tendens til at tildele synssansen uhyre stor betydning inden for arkitektur, landskab og byudvikling. Når vi i arkitekturen er optaget af farver, har vi eksempelvis for vane at omtale det som visuel æstetik, mens vi overser de indtryk, farverne giver os gennem hudens følesans.

Jeg vil ikke underkende synssansens væsentlighed. Men alligevel forsøge at justere lidt på den, og især forsøge at give de andre sanser mere plads og tillægge dem større væsentlighed i menneskets oplevelse af arkitektur. Især vil jeg gerne skærpe vores forståelse af, hvor vigtig følesansen er, og hvor ofte vi ikke er nok opmærksom på dens betydning.

Den tredje hud

Jeg har hørt arkitektur beskrevet som menneskets tredje hud. Den første hud er naturligvis kroppens. Den anden hud er tøjet, mennesket ifører sig. Den tredje er de fysiske, rumlige omgivelser.

Det er en beskrivelse, jeg virkelig godt kan ilde, en beskrivelse jeg forbinder mig med.

Hver dag tager vi tøj på og af. Hvad vi vælger at iføre os sker nogle gange uden de store overvejelser. Det sker intuitivt og spontant. Andre gange sker det med stor omhu og omtanke. Vi har tøj til forskellige formål: skal vi rode i haven, på job på en byggeplads eller lave mad, er der andre krav til tøjet, end hvis vi skal til 80 års fødselsdag eller til teknofest. Årstiderne spiller ind på tøjvalg. Det vi tager på skal beskytte os, holde os varme eller kølige, skal transportere fugt væk fra kroppen, må gerne sende bestemte signaler til andre mennesker, og meget, meget mere. På den måde er tøjet vitterligt vores anden hud, et lag vi ifører os oven på vores første hud, som udstyrer os med identitet, og som bringer os i udveksling med vores omverden.

At forstå arkitekturen som en tredje hud giver os billedet af steder, som noget der også omslutter os. Når jeg kommer til et sted, hvor jeg øjeblikkeligt føler mig godt tilpas og finder ro, kan det være en oplevelse af at tage rummet på mig, nærmest som var det tøj, jeg tog på. Det føles rigtigt på kroppen.

At et sted kan føles rigtigt for kroppen på samme måde, som tøj kan gøre det, tror jeg, vi alle har erfaringer med. Det er denne særlige kvalitet, den frekvens, jeg stiller ind på, når jeg udpeger følesansen som ikke alene væsentlig, men helt central for menneskers arkitektoniske oplevelse. Gode rum kan berolige os, gøre os trygge, stimulere os og udløse glæde. De kan give os en dyb og væsentlig, eksistentiel oplevelse af at få plads i verden.

Hvad er arkitektonisk kvalitet?

Fænomenologi er den filosofiske retning, som beskriver netop det. Hvordan vi som mennesker befinder os i kon-

stant udveksling med vores omgivelser, og at vi derfor – hvis vi skal forstå omgivelserne – er nødt til at forstå kroppens sansninger, reaktioner og den måde, hvorpå omgivelserne giver mening for os. Omvendt kan man også sige, at hvis vi ønsker at forstå os selv, må vi forstå vores omverden. De to ting kan ikke skilles ad.

Når fænomenologen Yi-Fu Tuan, som jeg allerede har nævnt, skriver, at et nyt kvarter, man flytter til, bevæger sig fra upersonligt rum til konkret sted ved, at man går ture i kvarteret, sanser og bemærker detaljer i omgivelserne, så er det netop dette møde mellem omgivelser og krop, han er optaget af. For Tuan rummer ordet 'sted' en kombination af menneske og omverden, ikke bare en lokation. Stedet opstår først, når mennesket indoptager lokationen i kroppen.

Arkitektur er materiel. Den består af underlag og bygningsdele, inventar og planter. Vi kan godt beskrive arkitekturen som noget i sig selv. Men skal vi vurdere kvaliteten af arkitektur, vurdere hvor meningsfuld arkitekturen er, kan vi kun gøre det ved at sætte mennesket ind i arkitekturen og undersøge, hvordan vores sanser, hjerne og adfærd påvirkes af de fysiske omgivelser.

To forskellige vidensfelter – den biologisk funderede sanse- og hjerneforskning og den filosofiske tænkning – drager samme konklusion: At mennesket altid sanser og oplever verden fra den konkrete lokation, vi til enhver tid befinder os på. Det konkrete miljø, vi befinder os i, påvirker vores forståelse, ikke kun af vores omverden, men også af os selv, hvilket er præcist det, tekstildesigner Kristine Mandsberg udtrykker i kapitlets begyndelse, når hun siger, "Jeg mærker mig selv, når min krop kommer i kontakt med omgivelserne".

For mig er det indlysende, at skal vi tale om arkitektur og arkitektonisk kvalitet, må vi have det her niveau med. Det eksistentielle niveau. Det, at god arkitektur, gode steder giver os mulighed for, at vi mærker os selv, at vi måske endda falder på plads i os selv, fylder os selv ud, falder til ro, føler os rigtige.

Skal jeg nævne en begrundelse for, hvorfor jeg selv arbejder med arkitektur i dag, er det denne: Arkitektur har potentialet til at gøre så meget godt for os mennesker. Og fordi arkitektur ikke er noget, vi kan unddrage os, men altid befinder os i, har arkitektur også en pligt til at gøre os mennesker godt. Det menneskelige habitat, som vi designer og udvikler og bygger og vækster, bør være baseret på ikke alene de bedste intensjoner, men også den størst mulige viden om, hvordan de fysiske rammer kan understøtte mennesket i stort og småt i dets liv.

Konsekvensen af det er, at det ikke rigtig giver mening at tale om arkitektur som noget i sig selv, men at vi i stedet er nødt til at tale om arkitektur i relation til menneskelig sansning og erkendelse, til meningsfylde.

Vi kan derfor bruge begrebet sensitiv erkendelse som erstatning for - eller udvidelse af - begrebet rationel erkendelse. Med sensitiv erkendelse mener jeg den samling af processer, som fænomenologien redegør for, den kropslige tilstedeværelse i rum, som vi erkender gennem sanser og krop. Det er noget, vi alle kender til, og som vi bør rette opmærksomheden mod i højere grad, end vi gør i dag. For rummenes udformning og design påvirker vores sanser og sætter os i en sindsstemning, som er afgørende for vores adfærd, vores interaktion med andre, og vores velbefindende.

Den homøostatiske balance er en andet begreb, som kan hjælpe os til at forstå, hvor vigtigt det er at vi giver omhu og omsorg til at designe rum, som gør mennesker godt, og undgår at designe på måder, der stresser os, gør os utrygge eller på andre måder påvirker os negativt.

Følesansen

Huden er det elastiske hylster, der omgiver hele legemet, som digter og forfatter Bjørn Rasmussen smukt navngav sin debutbog. Huden er menneskets største organ, min grænse mod verden. Huden er en membran, der ikke alene fungerer som grænse, men også som transportmiddel mellem det, der er uden for mig og det, som er i mig. Når jeg sveder, perforeres grænsen af salt væske, som forlader min krop. Omvendt modtager jeg hele tiden massevis af informationer fra omverdenen gennem huden.

Lad os se nærmere på, hvordan det foregår.

Vores nerver ender eller begynder i huden. Nerveenderne registrerer forhold som berøring, tryk og stræk, varme og kulde, smerte og andre fysiske stimuli. Gennem nerveendernes receptorer skaffer huden os information om omverdenen, som sendes videre til hjernen, hvor de enten bliver til bevidste tanker – registreringer af “Pyh, her er varmt” eller “Jeg lukker lige vinduet, det trækker” – eller (som det langt oftere er tilfældet) til ubevidste registreringer, der ikke desto mindre påvirker os. Måske er jeg ikke klar over, at det pres, jeg oplever ved at sidde på kontoret og løse en opgave, ikke kun skyldes opgavens karakter, men også en tør, elektrisk luft i storrumskontoret. Sad jeg et andet sted, kunne det være, jeg ville opleve arbejdet som let og glædesfyldt, måske ligefrem inspirerende.

Gennem huden modtager vi millioner af impulser hele tiden. Vi er opmærksomme på de aktive impulser, som når vi berører overfladen af skummet på en cappuccino med læberne eller stryger hånden over en bordplade. Men der er langt flere passive impulser, som vi konstant modtager fra miljøet omkring os, og som påvirker såvel vores kroppe som vores velbefindende. Muskelfibre trækker sig sammen, kirtler producerer hormoner, puls og blodtryk stiger og falder. Der igangsættes eller hastighedsreguleres et hav af fysiologiske processer i kroppen som følge af påvirkninger af følesansen. Og fordi der er så mange passive impulser, og fordi vi lever i en kultur, der ikke anser følesansen som særlig væsentlig for oplevelsen af arkitektur, kan vi alt for let helt komme til at 'overse' betydningen af, hvordan steder påvirker vores følesans.

Grundlæggende er der fire forskellige typer af sanse-receptorer i huden:

Pacinilegemerne ligger dybt og registrerer forhold som tryk og vibration.

Meissnerlegemerne ligger i overfladen og findes især på fingerspidser og læber. Hvis et andet menneske stryger dig blidt over huden, registrer du det med meissnerlegemerne. Det er også Meissnerlegemenerne, der gør, at du kan opleve en brise som et blidt kærtegn mod huden.

Merkelcellerne registrerer vedvarende, lette tryk og er også med til at hjælpe os med at forstå overfladers strukturer.

Ruffinilegemerne ligger dybt i huden og registrerer stræk.

Derudover har huden varmereceptorer, der registrerer temperaturer i omverdenen og fungerer som en slags alarmklokker. Hvis man for eksempel stikker hænderne i iskoldt vand overgår arbejdet fra varmereceptorerne til smertereceptorerne.

Passive påvirkninger skaber velbehag eller ubehag

De mange passive påvirkninger, som huden konstant udsættes for, er med til at skabe kropsligt velbehag eller ubehag. Et fugtigt og varmt miljø igangsætter ganske mange kropslige processer. Hjerterytmen stiger, og kroppen arbejder på højtryk for at nedkøle sig selv. Det kræver alltsammen energi, og noget af den energi kommer fra hjernens præfrontale cortex, som hjælper os med at sikre selvkontrol. Med mindre energi til selvkontrol er der kortere vej til aggression. Kroppens hårde arbejde med nedkøling kan derfor give sig udslag i, at vi bliver irriterede, vrede eller trætte.

Tænk også på når du har været til stor familiefest, koncert eller foredrag. Hvad betyder stolenes udformning, og hvor tæt de er placeret på hinanden for din evne til at koncentrere dig om, hvad der bliver sagt, eller for din lyst til social interaktion? Føler du dig klemmt inde, eller kan du dårligt nå jorden, fordi stolen er for høj, bruger din krop ganske mange kræfter på at kompensere for ubehaget, og så er der mindre energi til overs til at rette din opmærksomhed mod det, der foregår.

Selv er jeg udfordret i fly, busser og metroer. Jeg er næsten to meter høj og de fleste af den slags transportmidler er ikke designet til kroppe af min størrelse. Nogle gange oplever jeg, at sæderne er designet med et knæk, der burde ligge ved nakken, så det øverste af sædet har en naturlig hovedstøtte. Men for en høj person som mig, lander knækket midt på ryggen, så det øverste af overkroppen skubbes frem, hvorfor det at læne sig tilbage bliver akavet og ret hurtigt smertefuldt. Det er en mental overvindelse hver gang, jeg træder ind i den slags rum. Selvom jeg indstiller mig på, at jeg skal udholde en kor-

tere eller længere periode, hvor min krop udsættes for et ubehag, påvirker det mit humør negativt, og det stjæler min energi. Det er med andre ord ikke kun humøret, der påvirkes af den slags dårlig arkitektur, det er også helt konkret skelettet og musklerne.

På den anden side kan god arkitektur – og her er naturen nok den ypperste arkitektur, vi har – have en positiv indvirkning på både krop og følelser. Tænk bare på en naturoplevelse, der har gjort indtryk: at vågne op i klar fjeldluft i et shelter, at vende ansigtet mod de første forårssolstråler, at gå med bare fødder på en sandstrand.

Alle disse oplevelser, små som store, trænger ind i kroppen og breder sig til følelser, som skaber en stemning i dig, der kan påvirke dine tanker positivt eller negativt, og de påvirker også måden, vi møder os selv, hinanden og verden på. Jeg vil for eksempel være mere åben og tryk i mødet med et fremmed menneske på en solskinsdag i en naturskøn park, end jeg vil i et fly, hvor jeg er presset ned i et yderst ukomfortabelt sæde, som jeg i øvrigt ikke kan undslippe, når jeg har lyst. Med andre ord er de sansindtryk, vi indoptager gennem huden, fundamentalt afgørende for ikke alene hvordan vi oplever et sted, men også for hvordan vi har det på det sted.

Billeder er flade

De mange sensorer i huden aktiveres ikke ved, at vi ser på et billede. Vi oplever derfor ingen af arkitekturens taktile kvaliteter, når vi ser på billeder. Så når vi forlader os på visuelle repræsentationer i vurderingen af arkitektur, risikerer vi at tage fuldstændig fejl af, hvordan arkitekturen vil opleves i virkeligheden.

Vi har dog det problem, at som det er i dag, formidles bygninger, landskaber og byrum ofte via billeder. Vi ser hele tiden billeder af fysiske virkeligheder, vi aldrig har besøgt, eller som måske ikke findes endnu. Mange af os finder det endda helt rimeligt, at vi danner holdninger til fysiske miljøer ud fra de billeder, vi ser. Vi bliver imponerede eller ærgerlige over en bygnings form og fremtræden, som den visuelt præsenterer sig på et billede.

Men når vi ser på et billede, er det jo netop det, vi ser: et billede. Vi ser ikke arkitekturen. Vi ser en flad repræsentation gengivet i et perspektiv, som fotografen eller computeranimatoren har valgt.

Pointen er ikke ny. For næsten 100 år siden malede René Magritte et billede af en pibe og skrev på maleriet, *Ceci n'est pas une pipe*, Dette er ikke en pibe. Det er ikke en pibe men et billede af en pibe, var hans pointe, men det er, som om vi stadig har svært ved at huske det, sådan lære det for alvor.

Min kritik af billeder som formidling af arkitektur stammer tilbage fra min studietid. Jeg er cand. mag. fra filmvidenskab og derfor uddannet i billedanalyse. En stor del af min studietid brugte jeg på at forstå forskellen mellem den sanselige oplevelse og rumlige forståelse af billedmedier og den sanselige oplevelse og rumlige forståelse af den fysiske virkelighed. Begge dele kan være sanselige oplevelser, men de er grundlæggende forskellige på den måde, at mennesket er nedsunket i en konkret fysisk virkelighed, mens mennesket over for billeder er placeret på afstand af den virkelighed, billederne fremviser.

Der skal en oversættelse til (som for de fleste mennesker oftest sker ubemærket og automatisk) i menneskets

ubevidste for at forstå det, man på billeder afkoder som et rumligt univers. Man kan leve sig ind i en fortælling (på et foto, i en film), og man kan blive forskrækket i en gyserfilm, selvom man ikke er i fare, men det er alt sammen oversatte forestillinger, der sker på baggrund af visuelle og auditive input. Man er ikke til stede med kroppen i en films univers, og man ved godt som tilskuer til en gyserfilm, at man ikke kan blive slået ihjel af morderen. Gyset opstår i en forestillingsverden, og mens man ser film, kan man derfor have sådan en dobbeltforståelse i gang: Man indlever sig i universet, samtidig med at man godt ved, man ikke befinder sig kropsligt i den fiktive verden.

Lad mig udfolde pointen med en anden slags eksempel.

Jeg var i Sydney for et par år siden og besøgte som stolt, dansk turist operahuset, som jeg har set gengivet på utallige fotografier og film. Alligevel var mødet med bygningen en helt anden oplevelse, end jeg havde forestillet mig. Dybere og mere kompleks. Når jeg bevægede mig rundt i bygningen, og især oven på den, mellem skallerne, var der overraskende rumlige kvaliteter og forløb, som gjorde stort indtryk på mig.

Bygningens materialitet var nærmest overvældende. Jeg beføjte betonen, som skallerne er støbt af, og som gjorde bygningen tung og nærværende. De elegante former var i mit kropslige møde grove og viste deres alder. Det ændrede bygningen fra at være et let og kønt ikon til at blive en tung, materiel virkelighed. Ikke mindre spændende, men spændende på en helt anden måde. Tung og konkret og omfattende og nærværende.

Ingen af de mange fotografier, jeg havde set af bygningen, havde forberedt mig på den kraftfulde, taktile oplevelse det var at være i, på og omkring bygningen.

Jeg følte mig som et fortryllet barn på opdagelse, mens jeg gik med de buede betonskaller helt tæt på min krop. Den kraft, der lå i bygningens materialitet og tyngde, kom helt bag på mig.

Mødet med Sydneys operahus slog for mig fast, at vores billedkultur og tidsalder udfordrer noget fundamentalt i vores arkitekturforståelse, fordi den visuelle sans er så dominerende i dag og derfor risikerer at få os til at overse de andre sansepåvirkninger, som er afgørende for vores oplevelser af arkitektur, natur, by.

I værste fald kan billeder skabe og udbrede, hvad jeg vil kalde en løgn om arkitektonisk kvalitet. Arkitektonisk kvalitet kan og bør ikke vurderes på et projekts visuelle karakter alene. Hvordan projektet påvirker vores øvrige sanser skal også italesættes og vurderes, ikke mindst høresansen og følesansen. Måske i mindre grad smags- og lugtesansen, selvom de to sanser også er vigtige. Dem vender jeg tilbage til senere.

Tøj skal føles godt på kroppen – det samme skal arkitektur

At jeg er så optaget af følesansen stammer muligvis fra min barndom. Mine forældre producerede tøj. De havde en fabrik med systue og strikkemaskiner, der udgjorde en lige så vigtig del af familiens liv som hjemmet. Jeg er vokset op omkring tunge stofruller, kegler af garn og sytråd og med kendskab til stoffers sammensætning, vævning, syning og kvalitet. Bomuld og uld var ligesom silke og hør gode materialer i mine forældres forståelse. De var naturens materialer. Polyester blev der rynket på næsten ad. Det samme blev der af blandingsprodukter.

Mit barndomshjem flød med stofprøver. Jeg iagttog,

hvordan min mor tog dem op, gned dem mellem fingrene, afprøvende klemte dem i håndfladen og trak i dem.

Dengang, i 1970'erne, handlede tøjproduktion ikke om økologi og bæredygtighed, som det gør i dag. Men jeg husker mange snakke om 'naturlighed'. Når naturens råvarer blev foretrukket frem for plastik, skyldtes det, at naturens materialer føltes gode mod huden, at de ganske enkelt var rare for kroppen at have på.

Jeg er altså vokset op med en forståelse af, at tøjs kvalitet skal bedømmes på, hvordan det føles mod huden. Jeg lærte, at tøjets vigtigste kvaliteter ikke var synlige for det blotte øje, men måtte fastslås gennem berøring. Huden skulle kunne ånde i tøjet, og man skulle kunne bevæge sig i det. Om tøj var godt tøj, måtte huden og kroppens bevægelser afgøre, ikke synssansen.

Nogle gange tænker jeg, at vurderingen af tøjs kvalitet for ganske mange mennesker handler om noget andet end det, jeg lærte som barn, nemlig om hvordan det ser ud, og hvilke signaler det sender. For mig vil det dog aldrig være det afgørende – selvom jeg på ingen måde vil hævde, at jeg ikke også er bevidst om udseende og signaler. Men jeg vil til enhver tid mærke på stoffet og se, hvad det er lavet af, før jeg så meget som overvejer at købe det.

Jeg har det på samme måde med arkitektur. Arkitektur bør ikke (kun) vurderes på, hvor smart det ser ud, eller hvilke signaler det sender. Vi bør 'tage arkitekturen på' og undersøge, om et arkitektonisk projekt føles godt for kroppen at være i og omkring.

Måske du tænker, at det er en banal pointe, og at det vel ikke udgør et problem, hvis arkitekturens visuelle kvaliteter prioriteres over de taktile. Lad mig derfor komme med et eksempel.

Velkommen hjem

To af mine gode venner bor i et af de fine, nye byggerier på Aarhus Havn, eller Aarhus Ø, som er navnet på den nye bydel, der skyder op, hvor der tidligere var industrihavn. Fra deres altan har man frit udsyn over havet og havnen, man kan se helt ud til Helgenæs på Jyllands næse. Altanen er indeliggende, så man kan opholde sig på den uden at blæse væk. Den indeliggende altan er en god, menneskelig kvalitet, designerne har tænkt over. Selve boligen fungerer også udmærket. Den er enkel i sin rumlige opbygning med en stue, der løber fra facade til facade, så der kommer lys ind både fra havsiden og fra gårdsiden. Mine venner er glade for at bo der.

Hver gang jeg besøger dem, undres jeg ikke desto mindre over, hvor mærkelig, ja fremmedgørende, en oplevelse det er at ankomme. Gadedørene ligger i niveau med facaden, den ene efter den anden i en uendelig række. Selvom jeg har været der mange gange, må jeg altid skrive og spørge, hvad nummer det nu er, de bor i. Når jeg så har fundet den rette opgang og er blevet lukket ind via et digitalt opkaldssystem, træder jeg ind i et sært, nøgent rum med betonvægge og en mørk dør. Går jeg gennem døren, kommer jeg til endnu et råt rum med betonvægge, men nu med fire sorte døre. Over mig løber perforerede zinkhylder, hvor der ligger kabler og rør i forskellige farver. Der trænger intet dagslys ind i rummet. Der er ingen vinduer og intet til at guide mig. Hvilken af de fire døre skal jeg vælge? Hvor fører dørene hen? Hvorfor er jeg havnet i det her rum? Hvad er det for et rum? Mine venner bor på fjerde sal, men hvor er trappen? Eller elevatoren?

Når jeg har afprøvet de forskellige døre, finder jeg bag den ene af dem en elevator, som jeg tager op til den rette etage. Her ankommer jeg til endnu et sært rum med en enkelt dør, som jeg åbner, hvorefter jeg træder ind i endnu et rum uden dagslys og dermed uden mulighed for naturlig orientering. En slags gang med endnu en omgang rå betonvægge; der er mørkt, smalt og aflangt med en række døre langs begge sider. Der får jeg øje på små navneskilte, som gør, at jeg kan afkode, at der må være boliger bag dørene. Jeg finder mine venners dør og ringer på. Døren åbnes, og sollyset vælter ud fra den åbne, lyse bolig. Jeg er ankommet.

En dag spurgte jeg mine venner, som bor der, hvordan de oplever den række af rum, de skal igennem, før de ender i deres egen bolig. "Jeg lukker øjnene og trækker ikke vejret, indtil jeg er inde i vores hjem", sagde Mette Marie.

"Jeg sætter mig selv på pause", sagde Lasse. "Tager ikke noget ind. Rummene er grimme, de gør mig trist".

Ankomsten er det vigtigste

Jeg forstår dem. Det er en uvenlig, ubehagelig og desorienterende ankomstsituation. Intet guider mig, og jeg har en oplevelse af at være havnet i en gyserfilm eller en mareridtsagtig labyrint. Materialerne er mørke og kolde, ja selv lyset er koldt. De sære riste med kabler, der løber øverst i rummene, giver mig en fornemmelse af, at noget er ved at blive bygget eller repareret. Det føles billigt og ufærdigt. Intet er designet med tanke på, hvordan det er at komme hjem.

Det burde ellers være indlysende, hvor vigtigt det er at ankomme. Som landskabsarkitekten Adam Bang fra tegnestuen BOGL sagde til mig, da jeg interviewede

ham: "Ankomsten er det vigtigste sted overhovedet ved en bygning. Det er de sidste meter, før jeg kommer hjem og kysser min kone. Hvordan jeg har det i den situation, afgøres af, hvordan ankomstsituationen designes".

Bygningen på Aarhus Havn er designet af en kendt tegnestue. Det er en dyr og prestigefyldt ejendom, som figurerer i arkitekturmagasiner verden over. For nogle år siden skrev jeg en vred kommentar om en tendens, jeg kaldte 'pikarkitektur'. Kommentaren handlede om, at jeg som tendens i tiden ser bygninger, hvor designere og / eller bygherrer (især mandlige af slagsen, deraf ordet) er mere optaget af at udforme og opføre en form, som de stolt kan fremvise - og som får andre til at fotografere den - end af at skabe arkitektur der opleves godt og rart for dem, der bor der eller kommer på besøg.

Pikarkitektur er mit ord for en tendens inden for moderne arkitektur, jeg ærgrer mig over, og som er grunden til min skepsis overfor at vurdere arkitektur på baggrund af, hvordan det ser ud, især hvordan det ser ud på billeder. Tendensen at fede bygninger fotograferes, går viralt på sociale medier, finder vej til magasiner og tv-programmer og bliver til ikoner, fortæller ikke mig noget om den arkitektoniske kvalitet. Det fortæller noget om, hvor fotogene bygningerne er.

Jeg kalder det 'Velkommen hjem'-arkitektur, når der i designet er kræset for oplevelsen af at nærme sig, at nå hoveddøren, at bevæge sig igennem den og ankomme til sit hjem. Det forløb bør være tilrettelagt på en måde, som tager imod, og skaber tryghed og nære, sanselige, skønne oplevelser for kroppen, næsten som en omfavnelse. Det stik modsatte af, hvordan hjemkomsten er for mine venner i det nyopførte hus på Aarhus Ø.

Jeg ved godt, at ordene pikarkitektur og velkommen hjem-arkitektur sætter tingene hårdt op og sparker fra sig. Mit formål er ikke at støde nogen men i stedet at skubbe en dialog i gang om, hvad arkitektonisk kvalitet er, ved med den slags ord at udpege nogle iøjnefaldende elementer ved nutidens arkitektur, jeg ærgrer mig over, og synliggøre nogle af de kvaliteter, som desværre ofte overses.

Jeg spurgte også mine venner om deres forhold til naboerne. De rum, jeg har beskrevet, har de jo til fælles med deres naboer. "Ingen stadser op og sludrer her", fortalte Mette Marie og Lasse. "Alle haster videre".

Bygningens (mangelfulde) taktile kvaliteter spiller altså ind på to forskellige måder, der begge har uheldige konsekvenser for beboerne: Dels giver det beboerne en oplevelse af, at det ikke er rart at komme hjem. De skal pakke sanserne væk, indtil de er inden for i deres hjem. Dels afholder det naboerne fra at lære hinanden at kende. Arkitekturen er altså også dårlig for naboskabet og dermed fællesskabet.

Mens jeg skriver linjerne her, har mine venner netop solgt deres lejlighed. Den var til salg i fire dage, så var den solgt. Boligerne er efterspurgt, for bygningen er berømt, den er jo tegnet af en stjernearkitekt. Jeg spurgte, hvorfor de havde truffet beslutningen.

"Vi elsker udsigten i lejligheden, men det er ikke en rar oplevelse at komme hjem. Vi føler os ikke ægte hjemme. Og vi savner hyggekedroene og naboer, som vi kan dyrke fællesskab med. Så nu flytter vi til et træhus med masser af små hyggekedroer både ude og inde".

Menneskers naturlige tal

Som art er homo sapiens gruppedyr. Der findes gruppestørrelser, som de fleste mennesker føler sig godt tilpas i, og som derfor kan kaldes naturlige gruppestørrelser.

Den britiske biologiske antropolog og specialist i primatadfærd Robin Dunbar har studeret sammenhængen mellem hjerners størrelse og social kapacitet. Han har blandt meget andet set nærmere på de systemer, mennesker har organiseret sig efter op gennem historien, og på baggrund af sine iagttagelser har han fastlagt en talkæde, der beskriver menneskets kognitive grænse for, hvor mange andre mennesker, vi hver især kan overskue at opleve at være i gruppe eller fællesskab med.

Ifølge Dunbar har homo sapiens siden jæger-samlerkulturen haft en stabil naturlig gruppestørrelse på omkring 150 mennesker. Antallet er gældende, uanset om vi taler bosætning, stammer, arbejdspladser, lejre eller militærenheder. Fælles for systemerne er, at vokser gruppen til over 150, vil den typisk gå til grunde eller begynde at fungere dårligt.

150 er det antal, som de fleste af os kan opretholde stabile relationer til, samtidig med at vi også kan have et overblik over, hvordan de andre relaterer til hinanden.

Dunbars tal er interessant, og jeg nævner det ofte, når jeg holder oplæg for boligorganisationer, hvor boligområderne skal rumme fællesskaber med 800, 1.000 eller endnu flere mennesker. Det er muligt, at det skaber smarte stordriftsmuligheder for boligselskabet at 'drifte' så mange boliger sammen, men for den enkelte beboer er det ikke overskueligt at have så mange naboer. Derfor anbefaler jeg ofte, at der arbejdes arkitektonisk med at skabe mindre fællesskaber, så beboerne får en chance for at forstå sig selv som del af en gruppe.

Dunbar har dog ikke kun set på, hvor store fællesskaber vi kan overskue at være en del af, han har også set på vores kapacitet for nære relationer, hvilket absolut ikke er uvæsentligt i arkitektoniske sammenhænge, for det fortæller os noget om, hvor mange mennesker vi kan rumme at bo i opgang med eller at have som tætte naboer.

Ifølge Dunbar har de fleste mennesker højst fem nære relationer. Han hævder endvidere, at vi bruger 40 procent af vores sociale tid på at pleje omgang med vores fem nærmeste. Derudover bruger vi yderligere 20 procent af vores sociale tid på omkring ti andre, hvilket vil sige, at vi samlet lander på en kapacitet for 15 nære relationer.

Hvis du sidder og tænker, at det faktisk er ret forskelligt, hvor mange mennesker, vi hver især kender, så har Dunbar taget højde for det. Nogle mennesker er ekstroverte og kan rumme flere relationer end andre, som måske i højere grad søger få, udvalgte personers selskab.

Andre forskere har siden påvist, at også kulturelle forskelle påvirker hvor mange relationer, vi har. Der er steder i verden, hvor de sunde og stærke naturlige gruppestørrelser enten er større eller mindre end 150 – men ikke meget mindre og ikke meget større. Dunbars tal (5, 15 og 150) er gennemsnitstal, og fordi han har set på mange forskellige typer af sammenhænge og grupper over tid, rummer tallene en vis soliditet.

Men hvad kan vi bruge Dunbars tal til? Ja, de kan for eksempel give os en bedre forståelse af, hvorfor det i byer kan være smart at bygge i karréstruktur frem for i stænger eller punkthuse, eftersom karréstrukturen giver et fælles gårdrum for en afgrænset gruppe, der – i de bedste fald – ikke overstiger 150 mennesker. Hvorimod åbne stænger og punkthuse typisk ikke har uderum, der

understøtter mindre fællesskaber og naboskaber, da alle uderum er fælles for alle. Det får den konsekvens, at de fleste har svært ved at opnå en følelse af ejerskab over uderummene. Uderummene tilhører en alt for stor og uklar mængde mennesker, og i praksis betyder det, at den slags uderum ofte benyttes ganske lidt eller slet ikke.

Tilknytning handler om mere end tal

De naturlige gruppestørrelser, Dunbar omtaler, handler om tilknytning og ejerskab. Om fornemmelsen af at høre til, både på et sted og i et lokalsamfund, som kan overskues. Det er et vigtigt, eksistentielt tilknytningsniveau, som – når det er fraværende – kan give mennesker en oplevelse af eksklusion og meningsstab.

Dunbars tal er ikke den eneste måde, hvorpå man kan forklare, om mennesker knytter sig til steder eller ej. Tilknytning handler også om materialitet og skala; om kroppen kan lide at røre ved og bevæge sig omkring bygninger og planter.

Mens jeg skriver disse linjer, sidder jeg i min lille hytte i en svensk skov. Hytten er bygget af træ, og selvom den er piv-utæt, elsker jeg at være her. Jeg elsker det mest, når solen kigger frem om foråret, og jeg finder en solstråle og læner ryggen mod hyttens sortmalede brædder. At være i direkte kontakt med træfacaden gør mig tryk og rolig. Jeg får en dyb oplevelse af, at det her er mit sted. Jeg hører sammen med huset. Min kropslige oplevelse er, at hyttens træværk inviterer til kontakt. Byder sig til som materiel nærvær for mine sanser og giver mig en mulighed for at knytte mig til det.

At hytten er lavet af træ, er afgørende for min oplevelse af tilknytning. Træ er et varmt og naturligt materiale, som

for mig har den effekt, at jeg får lyst til at røre ved det. Det er, som om det kalder på min krop.

Det samme gør visse sten- og teglhuse. Eksempelvis Skuespilhuset i København med sine helt fantastiske, lange og smalle kinesiske mursten. Jeg bor ikke så langt derfra, og jeg går ofte en tur derned bare for at røre ved teglstenene.

Men alt imens træ og tegl kalder på min krop, får jeg instinktivt lyst til at holde afstand til kolde materialer som glas og stål. Og det er muligvis også formålet med den slags materialer. Det er i hvert fald ofte virksomheder, der får opført domiciler af glas og stål. Set gennem mine øjne signalerer kolde materialer et kontrolleret og rationelt verdenssyn, og derfor tænker jeg, at de er yderst velegnede til virksomheder, der ønsker at udsende signaler om kølig kontrol og rationalitet.

Sansepåvirkning er vejen til penge

Når jeg ser på, hvad der udvikles og opføres af byggeri og byrum, ærgrer jeg mig tit over, hvor lidt i designet der giver mennesker dybe, sanselige oplevelser; hvor lidt der gør os trygge og tillidsfulde; hvor lidt der hjælper os med at knytte os til stedet; hvor lidt der hjælper os med at udvikle naboskaber og fællesskaber. Al den viden, vi i dag har, om hvordan mennesker påvirkes – både positivt og negativt – af vores fysiske omgivelser, anvendes alt for sjældent.

Der er dog en særlig del af byggebranchen og designindustrien, som interesserer sig indædt for, hvordan mennesker påvirkes af deres fysiske omgivelser. Nemlig den mest kommercielle del: den dyre ende af hotel- og restaurationsbranchen, butikkerne og caféerne.

Her tilrettelægges rumlige oplevelser, der kan få mennesker til at føle sig godt tilpas, fordi man ved, at når mennesker føler sig godt tilpas og stimuleret på en behagelig måde, er vi mere tilbøjelige til at bruge penge.

Derfor er ankomstsituationen på et dyrt hotel eller en dyr restaurant typisk meget omhyggeligt designet: alt er gennemtænkt, fra bevægelse, rytme og flow over lyssætning, materialevalg og møblering til akustik og lyddesign. Det omhyggelige arbejde sigter mod at skabe en stemning, der på samme tid skal virke beroligende og behageligt stimulerende. Nogle hotellobbyer, hvor designet tilsyneladende er primært tilrettelagt for blikket, kan virke fremmedgørende. Hvis der for eksempel er bling overalt, og lys reflekteres fra alle overflader, kan det opleves overvældende og desorienterende. Især hvis der ikke er designet med tanke for de øvrige sanser: hvis rummet runger, og overfladerne ikke inviterer huden til nærkontakt.

Andre hoteller arbejder med hele paletten: punktbe-lysning, dæmpet akustik, materialer på gulv, vægge og i møblement som kalder på følesansen, afveksling mellem mørke og lys, lag på lag af farver og materialer, som giver dybde og taktilitet.

En stor del af hotel- og restaurationsbranchen har forstået, at tilbyder man mennesker rum, som pirrer og stimulerer sanserne, bruger vi endog store pengebeløb på at sove eller spise.

Der findes også butikker, som er dygtige til at skabe de rette omgivelser, mens andre endnu ikke har forstået, at hvis de skal overleve i en tid, hvor mere og mere shopping foregår via internettet, ligger de fysiske butikkers mulighed for at tjene penge i at skabe sanselige/

kropslige oplevelser. Det som også kaldes 'immersive' oplevelser, altså oplevelser man kan føle sig nedsunket eller hensunket i.

Det er i denne kommercielle del af arkitekturen, hvor rammerne skal invitere til shopping, og til mad- og drikkeoplevelser, at lugtesansen sættes i spil som aktivt designgreb.

Lugteoplevelser får os til at bruge penge

Lugtesansen er en sans, vi ikke kan slukke for – ligesom vi ikke kan slukke for høresansen. Lukker vi øjnene, slukker vi for synet. Lukker vi munden, slukker vi for smagen. Men fordi vi er nødt til at trække vejret, kan vi ikke undgå at indtage lugte. Duftmolekyler finder endda selv op i vores næsebor, hvor de igangsætter processer, vores hjerne opfatter som lugte.

Nogle butikker arbejder aktivt med dufte. Parfumerier er berømte og berygtede for det, men de seneste ti år er brugen af rumparfume også blevet mere udbredt i visse typer af livsstilsbutikker. Det er desuden et velkendt fænomen, at duften af nybagt brød fra bagerier kan tiltrække mennesker på lang afstand og skabe sin helt egen fortovskoreografi, der igangsættes af, hvornår ovnene tømmes.

Men selv de butikker, som ikke har en forretningsmodel, der involverer aktiv lugtudsending, lugter. Sagen er nemlig den, at alle materialer afgiver lugt. Alle genstande i butikkerne afgiver lugte, ligesom arkitekturen er bygget af materialer, som har en vis afdampning og derved afgiver lugte. Det kan være syntetiske, kemiske lugte, som afslører noget om fremstillingsprocessen, eller det kan være naturlige lugte. Afdunstning fra materialer

kan være vanskelige at kontrollere, og det kan være en af grundene til, at en butik vælger at maskere tingenes lugt ved hjælp af parfume.

Multisensorisk butiksdesign

Et svensk studie fra 2017 viser, at et multisensorisk butiksdesign – frem for et, der blot forlader sig på det visuelle – kan skabe mere positive shoppingoplevelser og derved forlænge den tid, vi bruger i en butik, hvorved vores købslyst øges.

Den multisensoriske tilgang er ved at vinde frem i forskningen. Hvor der tidligere har været forsket i en enkelt sans og dens betydning for den arkitektoniske oplevelse, er der i udvalgte forskningsprojekter i dag et større fokus på, at sanserne samarbejder, og at den menneskelige oplevelse og erfaring altid udgøres af en helhed af sanseindtryk. Forskningen lægger sig med andre ord i en bane, der tilsiger, at resultatet – den menneskelige oplevelse af rum – er mere end summen af input fra de individuelle sanser.

Som eksempel kan jeg nævne psykolog Charles Spence fra University of Oxford, som i 2020 skrev en artikel, der viser fordelene ved multisensorisk arkitekturforståelse, og hvilke metoder forskerne kan anvende for at indfange kompleksiteten.

Kompleksiteten bliver synlig, når vi ser på, hvad introduktionen af lugt i forbindelse med markedsføring har betydet. Typisk arbejder lugtmarkedsføring ikke alene med lugtesansen, men man sætter duftoplevelser i spil med andre sanseinput for at skabe en bestemt adfærd hos potentielle kunder, nemlig at de skal købe.

I 2013 var doughnut-firmaet Dunkin Donuts meget

kreative i deres forsøg på at aktivere folk til at købe doughnuts og kaffe. I busserne i Seoul installerede virksomheden nogle apparater, der udsendte en duft af Dunkin Donut-kaffe samtidig med, at deres reklamefilm blev afspillet på skærme i bussen. Med andre ord henvendte de sig til de rejsendes syn, hørelse og lugtesans på en og samme tid.

Dunkin Donuts målte på effekten og kunne spore, at fremstødet øgede antallet af besøg i deres butikker med 16 procent, mens salget i de Dunkin Donuts-butikker, der lå tæt på busstoppesteder, øgedes med 29 procent.

Der er mange andre eksempler på lugtmarkedsføring. I metroen i Madrid installerede tyggegummifirmaet Trident reklamer, der på samme måde henvendte sig til synet, hørelsen og lugtesansen samtidig: Mens der blev afspillet en reklamefilm, udsendte installerede maskiner en duft af mynte.

Den mest velkendte lugtmarkedsføring er måske nok bilfabrikanternes. De har meget bevidst arbejdet med lugte som salgsstrategi. Duften af 'ny bil' er ligefrem blevet et begreb, der fortæller om en særlig oplevelse.

Inden for arkitekturen har der dog været en tendens til at ignorere lugtesansen i langt størstedelen af den opførte arkitektur. Det er, som om lugtesansen over en bred kam ikke rigtig har vakt interesse hos arkitekter og bygherrer, og heller ikke hos arkitekturkritikere er bygningers lugte noget, der tillægger eller fratrækker værdi.

I min lille svenske hytte, som jeg nævnte ovenfor, er jeg i skrivende stund i gang med at ombygge et skur til en gæstehytte. Som isoleringsmateriale har jeg købt ålegræs, og da jeg nævnte det for en ven, som er arkitekt, blev hun helt salig: "Der kommer til at dufte fantastisk i

gæstehytten”, sagde hun. “Tænk at ligge og falde i søvn til lugten af ålegræs”.

Nogle arkitekter er altså opmærksomme på lugtesansens kraft, men jeg har aldrig set det nævnt i en pitch, i en arkitektkonkurrence eller i noget andet projekt. Kun i form af landskaber, hvor der kan være en bemærkning om blomster, der dufter, og spiselige haver der sender dufte ud. Men at materialer afdunster, ignoreres typisk, hvilket betyder, at det i værste fald kan få den konsekvens, at der anvendes materialer, som lugter på måder, der påvirker følelser og humør negativt.

Maden smager af rummet, den indtages i

Smagssansen er nok den af menneskets fem grundlæggende sanser, som de færreste forbinder med arkitektur. Du husker måske, at jeg begyndte kapitlet med tekstildesigner Kristine Mandsbergs trang til at slikke på Paladsbiografen. Hun gjorde det dog ikke, for efter 3-års alderen foretrækker de færreste mennesker at orientere sig i verden via munden.

Sådan er det ikke for Rasmus Bredahl. Han er kok og har skabt sig en karriere på at formidle, hvad der sker i hjernen, når vi spiser. Sammen med journalist Nikolaj Buchardt har han skrevet bogen *Neurogastronomi*, der trækker på hjerneforskning i et forsøg på at forstå, hvordan hjernen ikke alene modtager sanseindtryk fra maden gennem smagssansen, men hvordan rummet, hvor måltidet indtages, og hele spisesituationen, påvirker smagsoplevelsen.

Rasmus Bredahl har været med til at designe morgenmadsrestauranten på Hotel Kong Arthur i det centrale København. Her møder jeg ham en formiddag, hvor jeg

har overtalt ham til at lave frokost til mig og tre arkitekter med særlig viden om forholdet mellem arkitektur og mad, så vi over et fælles måltid kan have en samtale om netop det.

Jeg ankommer før de andre. Rasmus Bredahl viser mig rundt i restauranten og fortæller om, hvordan alt fra lyssætning over lyddesign med fuglekvidder til bordopstillinger, materialer og ruminddeling er valgt og designet med henblik på at skabe ro og tryghed omkring spisesituationen.

Ved at placere buffeten som et åbent drivhus med planter, fuglekvidder og indbydende lys i midten af restauranten, skabes der rundt om drivhuset mindre rum, som gør, at uanset hvor man placerer sig, er antallet af borde overskueligt. Man hverken ser eller forholder sig til hele rummet og alle borde på en gang, man kan derimod nøjes med blot at forholde sig til en lille del af restauranten.

“Når man befinder sig i et rum, der på alle måder føles rart at komme ind i, som er rart at opholde sig i, hvor man let kan overskue tingene, og hvor man kan skabe sig sit eget lille rum i det store rum, så falder pulsen, og man føler sig godt tilpas. Hvilket medfører, at man spiser langsommere. Og når man spiser langsommere, smager man maden mere. Man bliver naturligt mæt og overspiser ikke”, fortæller Rasmus Bredahl:

“Hvis du sidder på en frønnet kasse ved en motorvejstilkørsel, hvor biler drøner forbi, smager maden virkelig dårligt, uanset hvad du spiser. Larmen og stedet stresser hjernen, flytter fokus, og påvirker din hjerne på en måde, som gør noget negativt ved smagsoplevelsen,” siger han. “De fleste ender i sådan en situation med at

kaste maden ind i munden og smager den slet ikke. Så hurtigt går det, at du måske endda kommer til at spise for meget. Så får du det dårligt bagefter.”

“Når vi sidder, hvor vi ikke kan se buffeten, spiser vi 30-40 procent mindre, fordi vi fokuserer på maden på tallerkenen og ikke på det, vi ikke fik. At vi overspiser, hvis vi ser på buffeten, skyldes, at vi som mennesker er skabt til fødevareangel og ikke fødevareoverflod. Det er en evolutionær refleks at spise meget, når der er mad i store mængder”, forklarer Rasmus Bredahl.

Rasmus Bredahls fortælling får mig til at tænke på de smarte, moderne restauranter, jeg har været på, hvor maden indtages i store, åbne rum, og man bænkes ved langborde. Det er en demokratisk idé om lighed og åbenhed, der ligger i den slags storrumsdesign, men ofte har jeg svært ved at finde ud af, hvor jeg skal placere mig, og svært ved at finde ro. Det er, som om konceptet om, at vi alle skal være sammen, og at vi alle er lige, ikke modsvares af min sanselige, kropslige oplevelse. For mig er det ganske enkelt for overvældende.

Rasmus Bredahl fortæller, at han ind imellem arbejder i rum, som han synes er forfærdelige. Store, rungende kantiner, hvor alle sanser udfordres af dårlig akustik, for meget lys samt et rum, der er for åbent og uoverskueligt. Han fortæller, at han for nylig var tæt på at nægte at lave mad i et sådant rum, fordi han ved, at rummet vil have en vældig negativ indflydelse på, hvordan den mad, han tilbereder, smager.

Spiserummet kan enten åbne eller lukke et menneske

Da de tre arkitekter ankommer, og vi sammen sætter os og indtager maden, som Rasmus Bredahl har tilberedt,

oplever jeg, at rummet fungerer efter hensigten. Selvom der er mange mennesker i restauranten, er bordopstillinger, halvvægge og lyskilder lavt over bordene med til at give os en oplevelse af, at vores lille selskab udgør sin egen lille del i det store. Selvom flere af deltagerne mødes for første gang, er stemningen afslappet og venlig, og alle byder ind med fortællinger og refleksioner over forholdet mellem mad og arkitektur.

Arkitekt Rosa Lund fortæller om, hvordan en ny kunde inviterede til opstartsmøde på et nyt projekt med udenørs kastanjeristning i smukke omgivelser. At begynde et samarbejde med at lave mad sammen i naturen betød, ifølge hende, at der fra starten opstod tillid mellem parterne, og at projektet derfor både blev til i en god proces, og endte med at blive et godt projekt.

Arkitekt og forsker Anna Marie Fisker har brugt sit arbejdsliv på at forske i sammenhænge mellem mad og arkitektur. Hun nævner hospitalsmad som et eksempel på, hvordan der mange steder mangler en fundamental forståelse af, at såvel maden som indtagelsen af den er vigtigt for menneskers heling.

“På mange sygehuse kan man ikke få folk til at spise. Man glemmer fuldstændig at lave det, der kunne svare til hjemlighed og spisesituation. Statistikker siger nu, at 60 procent af de, der er indlagt i længere tid, er underernærede. Der svigter vi som arkitekter, og bygherrerne svigter ved ikke at sørge for en omhu omkring spisesituationen. Det er katastrofalt”.

Rasmus Bredahl følger op:

“Al mad smager dårligt, og man mister appetitten, når man er ked af det eller i sorg eller har smerter. Derfor er det endnu vigtigere, hvad vi taler om. Jeg bliver ked af det,

når jeg ser den mad, der bliver serveret i plastikbakker, som er helt sjælløs, udpint mad. Vi burde skabe sundhed og restitution”.

Arkitekt David Bülow drager i samtalen en parallel mellem industrialiseringen af byggeriet og industrialiseringen af madproduktionen. Han påpeger, at begge dele har medført brug af dårligere råvarer og tilsætning af syntetiske ingredienser, hvilket såvel i arkitekturen som i maden har haft negative konsekvenser for menneskekroppen, både i form af sygdomme og allergier. Vi bliver syge både af det, vi spiser, og af det vi bor og arbejder i. Desuden har industrialiseringens metoder og materialer også medført en generel sansefattigdom i såvel mad som byggeri, siger han.

Lyd er alt og intet

For mange er lyd og dermed høresansen en af de absolut vigtigste rumlige sanser. Det gælder også for mig. Jo ældre jeg bliver, desto mere opmærksom er jeg blevet på betydningen af steders lydkvalitet. Skal jeg ud, vælger jeg en restaurant, bar eller café med god akustik. Af samme årsag var Galatheakroen i det indre København i mange år et yndlingssted, hvor man med sin gruppe kunne indtage en bås med tykke tæpper på væggene, der gjorde samtale mulig og behagelig.

I den anden ende af spektret udgør lyd en stadig større faktor i byplanlægning. Lyd dog her forstået som støj.

Der findes masser af undersøgelser, som kobler støj, især trafikstøj, til sundhedsproblemer. Og fordi lyd i så høj grad er koblet til sundhed og sygdom, gemmer jeg en videre udfoldelse af høresansen til kapitel 2, som netop handler om sundhed.

Sansning er totaloplevelse

Jeg begyndte kapitlet med at skrive, at oplevelsen af et sted er en totalsum af de mange input, man modtager gennem kroppens sanser. Undervejs i kapitlet har jeg pillet den totaloplevelse fra hinanden og undersøgt, hvordan eksempelvis øjet ser og huden mærker. Jeg vil dog slutte med at gentage, at totaloplevelsen kommer først. Det er derfor, vi kan tale om atmosfære og stemning. Når vi formulerer os på en måde, hvor vi udtrykker en begejstring for eller glæde ved en særlig atmosfære, vi oplever ved at træde ind i en bygning eller et gårdrum eller en have, viser det mig, at det har fundet vej til sproget, at arkitektonisk kvalitet er noget, som må afgøres af mødet mellem arkitektur og menneskekrop.

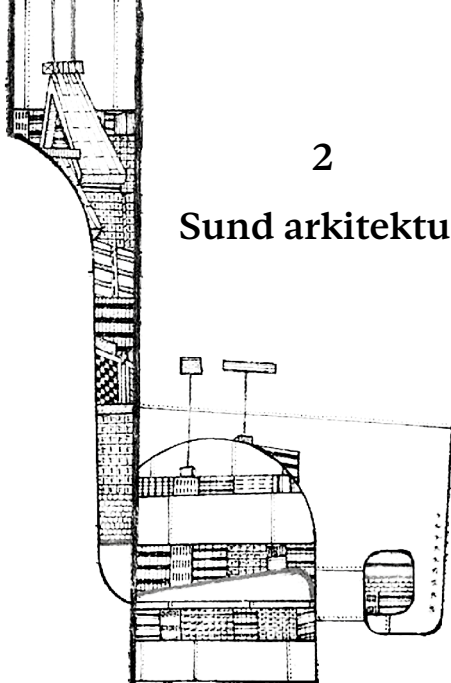
Af samme årsag kan jeg blive frustreret over arkitekter, som insisterer på at vurdere arkitekturens kvalitet uden at tage højde for, hvad arkitekturen gør ved mennesker. Jeg har oplevet det flere gange gennem mit arbejdsliv, at arkitekter i høje stillinger, endda en professor på en arkitektskole, erklærede et byggeri bevaringsværdigt på grund af dets visuelle kvalitet set på flere hundrede meters afstand, faktisk flere kilometers afstand. Selv om det byggeri, der var tale om, var et socialt udsat boligområde, hvor mennesker følte sig utrygge, havde ringe tilknytning og hverken oplevede det attraktivt eller rart at færdes eller bo.

Jeg kommer til at nævne flere af den slags dilemmaer og uenigheder inden for faget i løbet af de kommende kapitler. Jeg gør det ikke for at hænge nogen ud, men for at gøre opmærksom på, at selv os, der arbejder professionelt med arkitektur, ikke er enige om, hvilke kvalitetskriterier er vigtigst. De samtaler med kloge mennesker,

jeg er dybt uenig med, har også ansporet mig til at skrive bogen her. Og til at udfolde argumentationen i kapitlet her om, hvordan vi som mennesker sanser og oplever vores omverden, og hvor dybt og vigtigt det faktisk er, at vi med god, menneskelig arkitektur får adgang til verden og mærker os selv.

2

Sund arkitektur

Arkitekt Lars Brorson Fich var ved at tabe kæben, da han en dag læste en forskningsartikel.

“Jeg synes, det var helt vildt. Kunne det virkelig passe, at arkitektur kunne have så stor kraft?” siger han, da jeg en frossen vinterdag er taget til Aalborg Universitet for at tale med ham.

Artiklen, som fangede Lars Brorson Fichs opmærksomhed, var et klassisk forskningsstudie af amerikaneren Roger Ulrich. Ulrich havde trevlet patientjournaler igennem fra en enkelt galdeblæreafdeling på et hospital over en tiårig periode. Alle patienter havde fået udført den samme operation, og ved at sammenligne patienter-

nes indlæggelsestid, medicinforbrug og journaler samt sygeplejerskernes bemærkninger kunne Roger Ulrich konstatere, at de patienter, som lå på stuer med udsyn til et grønt område, gennemsnitligt var indlagt en dag kortere, havde et lavere medicinforbrug og oplevede færre smerter og andre gener end de patienter, der lå med udsigt til en anden fløj af hospitalsbygningen.

“Jeg er uddannet arkitekt og havde arbejdet som arkitekt i 24 år, herunder en del år med hospitalsarkitektur. Alligevel havde jeg aldrig forestillet mig, at arkitektur kunne være så kraftfuld, at en udsigt kunne have så stor betydning for heling og smerteoplevelse”, fortæller Lars Brorson Fich.

“På det tidspunkt, hvor jeg læste Roger Ulrichs forskningsartikel, var jeg partner på en tegnestue, hvor vi lavede mange opgaver på sygehuse. Vi havde brugt vores intuition til udformningen af hospitalerne. Artiklen fik mig til at tænke, gad vide hvilke ulykker vi kan have lavet”, siger han med et skævt smil.

“Som arkitekt er jeg vant til at tænke, at det er dejligt, hvis arkitekturen er smuk. Men at arkitekturen kunne have indflydelse på nogle helt grundlæggende funktioner i kroppen, som hvor hurtigt man bliver rask, og hvor mange smerter man har, det synes jeg, er helt vildt”.

Hospitaler er rammer om menneskelige dramaer, sygdom og helbred, liv og død. Den tanke rammer mig altid, når jeg træder over tærsklen og ind på et hospital. Det nævner jeg for Lars Brorson Fich.

“Lige præcis. Vi er inde i en eksistentiel kerne”, siger han. “Da jeg læste Ulrichs artikel, satte den det på spidsen for mig, hvad god arkitektur er. Der er mange arkitekter, der tænker i bygninger, før de tænker i mennesker. Det

er nødt til at være omvendt. Hvis man skal forske i arkitektur, så skal man forske i mennesker”.

Vi sidder i et møderum på Aalborg Universitets afdeling for arkitektur. Fra møderummet, der ligger på 5. sal, har vi udsyn til Aalborgs havnefront, hvor denne nybyggede del af universitetet har fået en prominent placering helt ud til vandet blot et par lineallængder fra Utzon Centret, Musikkens Hus og kulturhuset Nordkraft, der ligger som smykkesten langs havneløbet og vidner om Aalborgs transformation fra industriby til kultur- og vidensby.

For Lars Brorson Fich blev den amerikanske forskningsartikel vejen til et karriereskifte. Han dykkede ned i andre forskningsartikler om, hvordan livet på hospitalerne påvirkes af bygningernes design. I 2009 blev han medforfatter på rapporten Helende arkitektur – et “state of the art”-studie, som han kalder det, der samler al den viden, han og en gruppe kolleger kunne finde om arkitekturens betydning for menneskers sygdom, heling og velbefindende. Efterfølgende kunne Lars Brorson Fich ikke længere arbejde som praktiserende arkitekt. Hans nysgerrighed ved forskning havde vokset sig for stor, og som 48-årig stoppede han sit velbetalte job som partner på tegnestuen og begyndte på en ph.d.-afhandling.

“Jeg tænkte, at hvis jeg skal nå at skifte karriere, skal det være nu”, griner han.

Den homøostatiske balances vigtighed

Lars Brorson Fich fokuserede i sin ph.d.-afhandling på sammenhængen mellem stress og helbred. Stress er interessant, fordi det kan lukke ned for immunsystemet. Sker det, kan det have konsekvenser for helbredet.

“Stress er et system, som forbereder kroppen på at kæmpe eller flygte”, fortæller han. “De kropslige funktioner, som ikke er absolut nødvendige i en akut situation, lukker ned. Det gælder blandt andet immunforsvaret. Der er jo ingen grund til at bruge energi på at hele et sår, hvis du står over for en sulten løve. På den måde er stresssystemet smart. Men det kan have fatale konsekvenser for helbredet, hvis dit immunforsvar og andre funktioner er lukket ned i en længere periode under stress. På den måde kan stress sætte menneskets grundlæggende, fysiologiske balance, den balance, som kaldes den homøostatiske balance, over styr”.

“Den homøostatiske balance handler om, at mennesket kan tilpasse sig omgivelserne. Det gælder for mennesker, som det gælder for alle andre organismer hele vejen op gennem evolutionen, at vi tilpasser os vores omgivelser. Det er noget, vi kan, fordi det er noget, vi har brug for. Vi har brug for at kunne tilpasse os for at fungere i skiftende omgivelser”.

Jeg spørger, om det kan formuleres sådan, at når et menneske træder ind i et nyt rum, så går alle mulige kropslige processer i gang, som arbejder på at tilpasse kroppen til det nye rum.

“Ja”, siger Lars Brorson Fich. “Det handler om, at det ikke kun er en sans, vi indtager rummet med. Synssansen, høresansen, følesansen, temperaturen i rummet, alt muligt er noget, vi registrerer med kroppen. Med min ph.d.-afhandling viste jeg, at kroppens stresssystemer reagerer forskelligt på forskellige rum. Og at arkitektur derfor kan påvirke den homøostatiske balance”.

Konkret viste han, at menneskers kortisolniveau (populært kaldet stresshormonet) stiger i rum uden vinduer eller andre åbninger.

“Når stresssystemet forbereder et menneske på at kæmpe eller flygte, det vil sige forbereder en bestemt adfærd, så skal vi have med i forståelsen, at ethvert rum altid begrænser vores adfærd på en eller anden måde. Helt banalt sagt: Kan man flygte, eller kan man ikke flygte.

At mennesket bliver mindre stresset i rum med en åbning (for eksempel et vindue) end i rum uden åbninger, tolker Lars Brorson Fich sådan, at åbningen beroliger kroppens system. I hans forsøg udgjorde vinduet en mulighed for flugt fra den stressende situation, som han placerede forsøgspersonerne i. “Der var jo ingen af forsøgspersonerne, som rent faktisk forsøgte at flygte”, forklarer han med et grin. “Ingen forsøgte at løbe ud gennem åbningen og væk fra den stressede situation, vi satte dem i under forsøget. Og det er interessant. For det viser, at det ikke er flugten i sig selv, som er afgørende for, at stressniveauet daler, men alene det, at man har mulighed for at flygte. Det var nok til at berolige systemet”.

Med sin afhandling fik Lars Brorson Fich lagt en ny brik til puslespillet, som amerikaneren Roger Ulrich begyndte med sin hospitalsforskning. At patienterne i Ulrichs studie, som havde udsigt til en park, kom sig hurtigere end de patienter, der havde udsigt til en bygning, skyldes sandsynligvis en række af forhold, og herunder måske også, at deres kortisolniveau ikke steg.

Helende arkitektur

I rapporten *Helende arkitektur*, som Lars Brorson Fich var med til at skrive, gennemgås minutiøst en lang række studier om sammenhænge mellem arkitektur og menneskers trivsel. Rapporten opsummerer betydningen af eksempelvis lys, lyd, luft, bevægelse og kunst for såvel

patienter som personale samt betydningen af personligt rum og socialt rum, uderum, med videre.

Alene betydningen af lysforhold er grundigt undersøgt af forskere gennem mange år, og vi ved i dag, at dagslys er en afgørende faktor for både personalets trivsel og patienternes helingsprocesser. Et studie har vist, at svært deprimerede mennesker har kortere indlæggelsestid, hvis de er indlagt på en stue med dagslys fra øst, og længere indlæggelsestid hvis de er indlagt på en stue med vestvendt vindue. Et andet studie viser, at patienter indlagt på stuer med meget dagslys indtager 22 procent mindre smertestillende medicin.

Konsekvenserne af manglende dagslys kan være decideret katastrofale. Eksempelvis viser en undersøgelse, at hvis patienter opholder sig i længere tid i rum uden dagslys efter en operation, øges sandsynligheden for delirium. Er man indlagt i længere tid på en intensivafdeling uden vinduer, er der forøget risiko for, at hukommelsen svækkes, at man oplever syner og hallucinationer og får vanskeligt ved at orientere sig i tid og sted.

Også immunforsvaret påvirkes negativt af mangel på dagslys. Lysterapi er som bekendt en afprøvet behandlingsform mod vinterdepression, noget der rammer cirka fem procent af Danmarks befolkning.

Studierne om dagslysets betydning for menneskets fysiske og mentale helbred læser jeg med ekstra stor opmærksomhed. Jeg påvirkes nemlig selv af vintermørket, og jeg er opmærksom på, at situationen forstærkes af, at jeg bor i et baghus med andre bygninger tæt på til alle sider. Ligesom patienterne i Roger Ulrichs studie har jeg derfor udsigt til bygningsfacader, og ikke til grønt eller himmel, og der er så trangt i gårdene mellem bygninger-

ne, at der i hen ved seks måneder om året ikke kommer direkte sollys ind i min bolig.

For omkring tolv år siden oplevede jeg en særligt hård vinter, hvor jeg var stresset på arbejdet og tæt på at brænde sammen. Cykelturen mellem arbejde og hjem var en pinsel. Byens fysik, tæthed og mange elementer følte som angreb på mine sanser. Og når jeg var hjemme, følte jeg mig lukket inde i min lysfattige baghuslejlighed.

En bekendt fortalte mig, at hun havde en lille hytte i den svenske skov, som hun ville sælge. Hun foreslog, at jeg tog derop for at se, om hytten var noget for mig.

Den nærmeste togstation ligger 15 kilometer fra hytten. Jeg tog min cykel med i toget og husker stadig fornemmelsen af at stige ud på perronen i den lille by, cykle ud af byen, først på brede asfaltveje, senere på smalle, krogede og bakkede asfaltveje, hvorefter træerne begyndte at trone henover mig og underlægningen blev til grus. Den sidste strækning cyklede jeg på en græssti. Alt blev blødt omkring mig, lyden af trafik forsvandt, og jeg var alene med skoven, hvor dufte af rådne blade slog op imod mig fra den fugtige skovbund.

Jeg fandt frem til hytten, som lå helt for sig selv i skoven. På grunden stod en hængesofa, som jeg satte mig i. Jeg faldt i staver med det samme. Om natten sov jeg bedre, end jeg havde sovet længe.

Jeg fik mulighed for at købe hytten og de næste måneder tog jeg dertil hver weekend. Effekten var øjeblikkelig og stærk. Til at begynde med troede jeg, at det var skoven, der var afgørende, men intuitivt søgte min krop faktisk noget andet: Jeg behøvede ikke at være ude blandt træerne, det var nok at gå ud på terrassen eller bare hen til vinduet, hvor dagslyset strømmede ind, og hvor jeg

kunne sidde i timevis og lade blikket flyde ud i et grønt landskab, hvor der hverken var bygninger eller andet, der kunne stoppe mit blik.

Hvad er det med lys?

Efter min samtale med Lars Brorson Fich tager jeg senere samme vinter til Roskilde for at besøge cand. arch. Asger Bay Christiansen. Han har brugt årtier på at udvikle, hvad han kalder "human belysning". Asger Bay Christiansen har ikke en formel forskeruddannelse bag sig, men er en selvgjort nørd, der har gravet sig ned i forståelsen af, hvad der sker i menneskets øjne, hjerne og krop, når vi udsættes for forskellige typer af elektrisk lys. Det er nemlig ikke kun dagslys, der har indflydelse på os. Ifølge Asger Bay Christensen påvirker det elektriske lys i bygninger også menneskers adfærd og velbefindende. Dårligt designet belysning kan gøre mennesker trætte, syge og irritable, mens god belysning gør det modsatte.

Gennem 30 år havde Asger Bay Christensen desuden et laboratorium med måleinstrumenter, hvor han kunne dykke ned i forholdet mellem lys, øjet og hjernen.

Asger Bay Christiansen viser mig ud til sit mikroskopiske haveskur, der gør det ud for hans tegnestue. I den tætte, huleagtige bygning er der kun to lyskilder. Begge retter en cirkel af lys direkte nedad, den ene på hans tegnebord, den anden på gulvet. Det er selvfølgelig ikke tilfældigt. Vi tager plads i det hyggelige rum, og Asger Bay Christiansen lægger ud med at fortælle, hvordan han en dag for en del år siden blev ringet op af Lyngby-Taarbæk Kommune, som på deres skattekontor havde oplevet en række ubehagelige hændelser.

“Der skete det, at borgere, som mødte op på skattekontoret, hidsede sig op og truede personalet. Nogle blev decideret voldsomme”, fortæller Asger Bay Christiansen. “Det var en ulykkelig situation for alle. Personalet følte sig utrygge og brød sig ikke om at møde på arbejde. Chefen spurgte: Kan du hjælpe? Jeg tog derud og konstaterede, at de havde lavet en række klassiske fejl i lysindretningen. Personalet arbejdede i et storrumskontor med lysstofrør i loftet. Lysstofrør er det værste! For det første dræber lysstofrør farverne. Det menneskelige øje kan ikke se nær så mange farver i lys fra lysstofrør, som i lys fra eksempelvis glødepærer eller LED. For det andet stresser det mennesker, når et rum er oplyst med lysstofrør fra loftet, fordi lyset så vælter direkte fra lyskilden ind i øjnene på dem, når de bare ser ud i rummet. Det er så voldsomt for hjernen at få så meget lys rettet direkte mod øjet, at den kommer på overarbejde. Du kan sammenligne det med at få en lommelygte rettet direkte mod øjnene. Det er naturligvis voldsomt anstrengende. Hjernen skal bruge en masse kræfter på at håndtere angrebet for at kunne udføre sine normalfunktioner, som at orientere sig, interagere med mennesker og koncentrere sig om dokumenter og computerskærm”.

Asger Bay Christiansen finder nogle af sine tegninger frem, som illustrerer, hvordan diffuse lyskilder som lysstofrør placeret i loftet spreder lyset i alle retninger, mens fokuserede lyskilder som de to spot i hans mikrotegnestue retter lyset bestemte steder hen.

“På skattekontoret i Lyngby-Tårnbæk skiftede jeg lysstofrørerne ud med lyskilder, som hænger ned over bordene og lyser direkte på arbejdsbordene”, fortæller Asger Bay Christiansen. “Det betyder, at der mellem

lyskilderne er mørke, og det opleves rart og beroligende for mennesker. Det hele handler om, at vi skal oplyse det, som vi skal se på. Vi skal ikke lyse ind i øjnene. Vi skal lyse på bordet, hvor vi har dokumenter, som sagsbehandlere skal dele med skattebetalere. Det gør det let at se dokumentet, fordi lyset rammer det direkte, og fordi hjernen ikke forstyrres af at få lys rettet direkte mod øjet. Efter udskiftningen af lyskilder har der ikke været en eneste voldsom hændelse på skattekontoret”, slutter Asger Bay Christiansen fortællingen.

Lydniveauet i daginstitutioner bestemmes af lys

At øjet stresses af dårligt lys viste Arnold Wilkins allerede i 1995, da han udgav bogen *Visual Stress*. Den viden har Asger Bay Christiansen trukket på gennem sit arbejdsliv, hvor han har designet og udviklet lyssætning til især daginstitutioner. Over årene er det blevet til 930 daginstitutioner. Også her har lysdesignet ført til kæmpe forandringer i adfærden. Især har det ført til en dramatisk dæmpning af støjniveauet.

Asger Bay Christiansen fortæller, at det i mange daginstitutioner er normalt for personalet at spise hovedpinepiller for at kunne holde ud at gå på arbejde, mens børnene ofte bliver udmattede, flossede og grådlabile.

“Jeg udskifter rør i loftet med lyskilder, som eksempelvis tegner rum over et bord, så der er mørkt uden for lyscirklen. Det gør, at børnene bøjer sig ind over bordet, hvis de sidder og tegner, og føler sig i et intimt og rart rum med de andre, som sidder ved bordet. De taler lavt til hinanden og bliver ikke distraheret i deres perifere syn af ti andre ting, som foregår andre steder i samme rum. Støjniveauet sænkes markant med ordentlig lys-

sætning, børnene er gladede, og personalet behøver ikke hovedpinepiller”.

Jeg spørger, hvad der fik Asger Bay Christiansen til at bruge sit arbejdsliv på at designe indendørslys, og han fortæller om en oplevelse, han havde, da han gik på arkitektskolen, hvor en underviser tog holdet med ud til et hus med havudsigt. I huset var der to vinduer, som begge vendte ud mod havet. Gennem det ene vindue kunne man i det fjerne skimte Sveriges kyst, på den anden side af Øresund. Det kunne man ikke gennem det andet.

Forskellen skyldtes, at vinduesrammen på det ene vindue var malet sort og på det andet hvid. Ved vinduet med den sorte ramme blev kontrasten mellem den sorte vindueskant og dagslyset, som strømmede ind, så stor, at hjernen skulle bruge en del kræfter på at håndtere den. Det betød, at der ikke var nok kognitiv kapacitet tilbage til at se den svenske kyst. Hvilket ikke var noget problem ved vinduet med den hvide kant.

Asger Bay Christiansen fortæller, at han blev ved med at gå frem og tilbage mellem de to vinduer, mens han undrede sig og forsøgte at forstå, hvorfor han så to så forskellige ting. Oplevelsen endte med at plante sig dybt i ham og føre ham ud på den rejse, som blev hans arbejdsliv. Fordi han selv så klart og tydeligt erfarede, hvordan øjne, hjerne, lys og rum arbejder sammen, fik han fært af, hvordan man med nøje designet og placeret lys kan understøtte en rolig, dyb, farverig og skarp synssansning, ligesom man med diffuse lyskilder og alt for store kontraster sætter hjernen på overarbejde og påvirker synsoplevelsen negativt.

Naturens helende kræfter

Lys er et af de arkitektoniske elementer, der findes mest sundhedsforskning om, så vidt jeg ved kun overgået af natur og haver.

Der er påvist klare sammenhænge mellem hospitalshaver og patienternes helingsprocesser. Ophold i hospitalshaver påvirker menneskers humør positivt og gør os afslappede, rolige og stærke. Forskning viser også, at placeringen af hospitalshaven er vigtig. Hvis en have ligger centralt og eksempelvis i forlængelse af en café, bruges den mere og har derfor større positiv indvirkning på patienters helingsprocesser.

Spørgeskemaundersøgelser om effekten af hospitalshaver viser, at mennesker oplever, at træer, planter og blomster – samt elementer, der på anden vis stimulerer lugtesansen, høresansen og følesansen – påvirker dem positivt. Af samme grund anlægger man ofte sansehaver til gavn for demente og psykisk sårbare.

Hvad er det ved naturmiljøer, som virker så stimulerende? De fleste af os har nok en intuitiv fornemmelse af, at en stor, klippet græsplæne ikke er lige så stimulerende og skøn som en eng med mange forskellige typer af planter og blomster, men kan vi præcisere hvorfor?

Naturstyrelsen har forsøgt netop det ved at udvikle et "oplevelsesværdi-indeks". Her påvises det, at nogle typer af oplevelsesværdier er mere afstressende end andre, og at det er de oplevelsesværdier, som er mest efterspurgt. De mest afstressende oplevelsesværdier betegnes som "fredfyldt", "trygt", "artsrigt" og "rumligt".

Der er altså nogle sammenhænge mellem naturmiljøer og menneskets kropslige og mentale velbefindende, hvilket også blev vist af et studie af den tyske hjerneforsker,

Andreas Meyer-Lindenberg fra Heidelberg Universit t, som vakte ganske stor opsigt, da det blev publiceret i 2018.

Andreas Meyer-Lindenberg lokaliserede nemlig en forskel hos voksne mennesker i det lille område i hjernen, der blandt andet håndterer frygt og forsvar, og som kaldes amygdalaen. De personer, Andreas Meyer-Lindenberg undersøgte, kunne opdeles i to grupper: Den ene gruppe var vokset op i byerne, mens den anden gruppe var vokset op på landet, og den forskel i amygdalaen, som Andreas Meyer-Lindenberg observerede, ledte ham til den konklusion, at mennesker, der er vokset op i byerne, er mere psykisk sårbare, end mennesker, der er vokset op på landet. Samt at den større psykiske sårbarhed er uafhængig af, hvor de bor som voksne – på landet eller i byen.

Hjerneforskeren påviste altså, at der undervejs i opvæksten sker en påvirkning af amygdalaen, som har at gøre med karakteren af det omgivende miljø.

For mig åbner et studie som Andreas Meyer-Lindbergs en lang række nye spørgsmål: Hvordan karakteriseres et bymiljø og et landmilj  i hans undersøgelse eksempelvis? Der er jo parker og strande og bjerge i nogle byer og kvarterer, ligesom der er bygninger og industrialiserede marker på landet. Så handler forskellen om kvaliteten eller m engden af det grønne, eller handler det om m engden af sanseindtryk i et givent miljø? Kan man sige, at ethvert bymiljø rummer risikoen for, at de mennesker, som vokser op her, er mere psykisk sårbare? Eller kommer det an på forhold som bygningernes højde og karakter, befolkningstæthed og m engden af trafik?

Andreas Meyer-Lindenberg har siden fulgt op på sin oprindelige undersøgelse. I 2019 publicerede han sammen med kolleger et studie, hvor de på en række

forsøgspersoner i byen over syv almindelige dage forbandt hjernemålinger med geodata. Undersøgelsen viste, at når forsøgspersonerne i deres hverdagsliv befandt sig i grønne rum, parker, omkring træer, ved blomsterbede, så påvirkede det positivt det område i den præfrontale korteks, som håndterer stress. Samtidig indberettede forsøgspersonerne flere gange dagligt, hvordan de havde det. Studiet viste en klar sammenhæng mellem ophold i grønne miljøer og graden af velvære og afslappethed.

I et tredje studie har Andreas Meyer-Lindenberg desuden vist, at stressede mennesker i særlig grad profiterer af ophold i naturen. En oplevelse, jeg selv kan genkende fra mit første besøg i den svenske skovhytte.

At designe natur i byerne

Der findes ganske mange undersøgelser, som viser naturens positive effekter. Generelt bliver mennesker rolige, føler sig berigede, stimulerede og veltilpasse i naturen.

Den viden er med til at skabe et dilemma. Dilemmaet er, at vi jo lever i urbaniseringens tidsalder. Overalt på kloden flytter flere mennesker fra landet og ind til byerne. Byerne er i dag levested for 55 procent af jordens befolkning, et tal der forventes at stige til 68 procent i 2050. Til sammenligning var tallet i 1950 kun omkring 29 procent. Og med befolkningsvæksten taget i betragtning, er det et enormt antal mennesker, som har og får byen som bosted.

Med tanke på Andreas Meyer-Lindenbergs studie, der viste, at mennesker som vokser op i byerne, er mere psykisk sårbare, end mennesker, som vokser op på landet, udgør urbaniseringskraften et skræmmende perspektiv.

Og netop det er grundlægger af SLA, Stig L. Andersson,

optaget af. Som arkitekt har han succes verden over med sin designvirksomhed, SLA, der har udviklet en radikal tilgang til design. SLA kaldes ofte en landskabstegneste. Men det er ikke et ord, Stig L. Andersson bruger.

“Jeg bryder mig ikke om at tale om landskaber. Jeg taler om natur”, siger Stig L. Andersen til mig, da jeg en dag besøger ham i hans sommerhus. “Vi er optaget af, hvad der får planter til at gro. Hvilke planter, der fungerer godt med hinanden. Hvad der sker over tid, og hvilke dyrearter der kan tiltrækkes”, fortæller han.

Jeg har opsøgt ham for at forstå, hvordan det er, han tænker. Sagen er nemlig, at Stig L. Andersson forekommer mig at være filosof og samfundstænkner i lige så høj grad, som han er arkitekt.

“Vi har nok flere biologer og antropologer og andre fagligheder ansat, end arkitekter”, fortæller han. “Vi forsøger at gøre noget andet, nemlig at finde ud af, hvordan vi kan designe ny natur. I byerne. Vi har brug for det. Byerne gør os syge. Det ved vi fra masser af undersøgelser. Men samtidig har vi brug for byerne. Det nytter ikke noget at tro, vi kan vende os væk fra byerne. Dem bor vi i. Spørgsmålet er derfor, hvordan gør vi byerne sunde. Det kan vi gøre ved at designe natur i dem, så vi får en balance mellem det rationelle, byggeriet, og det sanselige, naturen. Kun på den måde kan mennesket finde en balance i sig selv og med sine omgivelser”.

Baseret på den tilgang har SLA designet nogle af de mest radikale, nyskabende byrum i det seneste årti. SLA arbejder over hele verden, men alene i hovedstadsområdet kan vi se en del eksempler på den radikale designtænkning, der forsøger at finde en ligevægt mellem det byggede og det groede miljø.

Landskabet omkring SEB-banken tæt ved Københavns Hovedbanegård er et godt eksempel. En grøn park med store træer i en del af byen, som før den blev anlagt, var kendetegnet af helt hårde flader. Et andet er Novo Nordisks hovedsæde i Gladsaxe, som blev påbegyndt omkring 2014, og 10 år senere står som en frodig og mangfoldig skov med afsæt i nordiske plante- og trætyper.

Mest radikal er nok transformationen af Sankt Kjelds kvarter på Østerbro i København. Her blev en overdimensioneret rundkørsel og brede veje indsnævret, og på bare fem år er en skov vokset frem, som har gjort det tidligere sansefattige, asfalterede rum til en sanseligt kompleks og mangfoldig oplevelse, som mange nu lægger gåturen gennem.

I vintermånederne kan et område som Sankt Kjelds kvarter se lidt brunt og trist ud, ligesom en skov kan være tung og slasket om vinteren. Men netop det er Stig L. Andersson optaget af ikke at pynte på. Hvis vi skal lykkes med at få natur – rigtig natur – ligeværdigt ind i byerne, må vi holde op med at tænke på, hvordan det ser ud og stille krav om en bestemt naturæstetik:

“Når vi arbejder med en opgave, vil kunden altid have at vide, hvordan kommer det til at se ud. Det kan vi ikke svare på. Den måde, vi arbejder på, er ved at igangsætte processer, at få natur til at gribe fat og vokse. Vi designer groprocesserne, men vi kan ikke bestemme, hvordan det kommer til at se ud. Vi bør være optaget af helt andre ting, end hvordan det ser ud, nemlig at det netop skal have lov til at være sanseligt og ikke-rationelt. Vi taler jo om noget langt dybere og vigtigere, nemlig om menneskers helbred og helse. Skal vi trives som mennesker, er vi nødt til at have natur omkring os. Ikke bare som noget, vi kan tage

ud og besøge. Vi er nødt til at begynde at tænke på byen som en balance mellem det rationelle og det sanselige. Vi mangler det sanselige i dag, og det gør os syge”, siger Stig L Andersson.

Grønt indendørs gør også positiv forskel

Det er ikke kun udenfor, at det gør mennesker godt at møde planter.

Der er lavet en del undersøgelser af, hvad det betyder med grønne miljøer på arbejdspladser, som jeg kommer yderligere ind på i kapitel 7. Men jeg vil alligevel nævne en enkelt undersøgelse i denne sammenhæng, fordi arbejdspladsen i dette tilfælde var et hospital.

På Det Norske Radiumhospital blev 25 kasser med forskellige planter bragt ind i et stort lokale, hvor de ansatte analyserede røntgenbilleder. Samtidig med tilførslen af planter ændrede man også lyset i lokalet fra lysstofrør til dagslysrør. Man lavede før- og eftermålinger, og det viste sig, at de ansattes sundhedstilstand blev mærkbart forbedret. Helseplager, som er det norske ord for sundhedsudfordringer, faldt med 25 procent. Og plager som hovedpine, træthed og generel utilpashed blev reduceret med 45 procent.

Det er nærmest, som om vi ikke kan få grønnt nok. Faktisk kan man måske sige det sådan, at mennesket er designet til at leve i og med naturen. Evolutionen er så langsom, at selv om vi i generationer har levet i byer, er vi stadig designet til at interagere med natur. De bysamfund, vi har opbygget over hundredevis af år, giver os en unormal setting at fungere i. En setting, vi bruger mange kræfter på at håndtere, og hvis sygdomsfremkaldende udfordringer kan reduceres med introduktion af mere grønnt. Meget mere grønnt.

Byens larm gør os syge

Hvor Stig L. Andersson er optaget af at få byens byggede, rationelle og hårde flader kontrasteret af organisk, sanselig natur, er der et sundhedsskadeligt aspekt ved byen, som planter og dyr ikke kan stille noget op overfor: trafikstøj.

Trafikstøj påvirker helbredet på en alarmerende, negativ måde. Forskning har vist, at når vi bor i boliger, som er belastet af trafikstøj, er vi i højere risiko for at udvikle hjerte-kar-sygdomme, depression, stress, forhøjet blodtryk, blodpropper, sukkersyge og søvnbesvær.

I 2011 konkluderede en rapport fra WHO, at en ud af hver femte europæer får nattesøvnen forstyrret af støj. I Danmark vurderede tal fra Miljøstyrelsen i 2003, at det giver ekstra indlæggelser på sygehusene på mellem 800 og 2.200 mennesker årligt, og at 200-500 mennesker årligt dør for tidligt på grund af trafikstøj.

Miljøstyrelsen har defineret grænsen for sundhedsskadelig støj ved 58 dB. Med den grænse er omtrent hver tredje bolig i Danmark, små 800.000 boliger, støjforurenet.

Man har lagt støjreducerende asfalt ud på nogle af de mest trafikerede veje i de større, danske byer som et forsøg på en løsning. Men trafikstøj er en kombination af støj fra motoren og støj fra dækkenes kontakt med underlaget, og støjdæmpende asfalt ændrer naturligvis ikke på motorstøjen, som i nogle hastigheder er den voldsomste støjkilde.

Den mest effektive støjdæmpende asfalt kaldes drænasfalt og kan dæmpe støjen med omkring tre dB i byerne og fire-fem dB uden for byerne, hvor biler typisk må køre hurtigere. Med tanke på, at der i Danmark er 800.000 boliger med en støjbelastning på over 58 dB, fremstår en nedsætning på tre-fem dB ikke som alverden.

Med de motorveje, der skal anlægges i Danmark i de kommende år, er trafikstøj en sundhedsbelastning, der tilsyneladende ikke tages helt alvorlig – endnu. Et eksempel er Gladsaxe Kommune, der gennemskæres af to motorveje. Mange beboere i kommunen lider under støjbelastningen, men da motorveje er statslige, har det indtil videre været uden held, at kommunen har fremsat ønsker til staten om at nedsætte hastighedsgrænserne på motorvejene indenfor byzoner.

En anden løsning på trafikstøjens gener er støjdempende vinduer. For at få en demonstration af effekten tog jeg min lydoptager med på besøg hos en kvinde i det nordvestlige København. Jeg interviewede hende i hendes køkken, der ligger ud til den meget trafikerede Tomsgårdsvej. Her kunne vi føre en helt almindelig, lavmælt samtale, hvor mikrofonen opfangede selv de mindste udsving i kvindens stemme. Men så snart hun åbnede vinduet, var det med et umuligt for os at høre, hvad hinanden sagde. Vi måtte råbe for at overdøve den intense susen af trafikstøj. Da hun lukkede vinduet, kunne vi ikke alene høre hinanden igen, vi kunne også mærke, hvordan hele kroppen slappede af.

Er støj altid sundhedsskadeligt?

Jeg nævnte tidligere, at jeg bor i et baghus midt i byen og hverken har udsyn eller meget dagslys. Til gengæld giver placeringen den fordel, at jeg ikke hører trafikstøj fra den befærdede gade, jeg bor på. Forhuset skærmer for støjen, og jeg kan derfor have mine vinduer åbne uden at blive påvirket af støj.

Da jeg var ung, kunne byens lyde og intensitet næsten ikke blive høj nok. Jeg blev tiltrukket af storbyers

allermest larmende steder. Men med alderen oplever jeg en tiltagende støjfølsomhed. Jeg elsker stadig at gå til koncerter, og her må lydniveauet gerne være højt, så det er altså ikke entydigt sådan, at et højt støjniveau opleves problematisk.

Og netop det er lydforsker og musiker Marie Højlund optaget af.

Marie Højlund laver sin egen musik under kunstnernavnet Kh Marie, og hun komponerer musik til nogle af forestillingerne på Aarhus Teater. Hendes kunstnerisk arbejde med lyd præger hendes forståelse af, hvad lyd er, og derfor også den forskning, hun foretager på Aarhus Universitet.

Jeg fanger Marie Højlund på telefonen en dag, hvor hun sidder i sit lydstudie med vinduet åbent. Det er noget, hun elsker, fortæller hun mig, at lydene ude fra finder ind til hende.

“Det lyder måske mærkeligt”, griner hun. “De fleste, som har et lydstudie, vil gerne have det så lydtæt som muligt, så de ikke får andet med på optagelserne end den musik, de spiller. Sådan er det ikke for mig. Jeg vil gerne have stedets lyd med, stedets atmosfære. Atmosfæren i rummet har jo en betydning for, hvordan jeg synger og spiller. Og det gør ikke noget, hvis andre lyde kommer med på optagelsen. Det kan jeg faktisk rigtig godt lide”.

Marie Højlund vil gerne ændre på vores opfattelse af, at støj kun har noget med decibel at gøre. Lyden af et brusende vandfald er intens og høj, men de færreste ville kategorisere lyden som støj. Mange sætter ovenikøbet pris på lyden af et vandfald. Den erkendelse har inspireret Marie Højlund forskningsfelt, hvor hun arbejder med at ændre vores opfattelse af bestemte lyde. I forbindelse med sit ph.d.-projekt undersøger hun, om det ville gøre

en forskel for børn, som var pårørende til indlagte patienter, og som kom på besøg, hvis man arbejdede med deres forhold til hospitalets lyde.

På en stue kan der være op til femten forskellige alarmlyde, suge-lyde og respiratorlyde, og for at undgå at børnene skulle opleve de mange fremmedartede lyde som ubehagelige, byggede hun et møbel, som i første omgang blev placeret ved venteværelset, hvor børnene ofte tilbragte lang tid, før de kom ind på stuen til deres indlagte familiemedlem. Møblet kunne afspille lydene fra hospitalsstuens maskiner, og børnene kunne lege med det. På den måde blev børnene bekendte med lydene, inden de kom ind på stuen. En dreng begyndte ovenikøbet at synge med på lydene, da han hørte dem inde på stuen. Det var med andre ord lykkedes Marie Højlund at omdanne lyde, der umiddelbart i barnets bevidsthed var alarmlyde, til noget, han forbandt med noget glæde og leg.

Ved at ændre på de associationer barnet havde til lydene i rummet, fik Marie Højlund ændret den uro-vækkende situation, en hospitalsindlæggelse er, til en oplevelse med positive følelser.

Bør man vænne sig til trafikken i Mumbai?

Ikke kun lyde kan være intense. Nogle steder i byen er der så mange lyde og så meget at se på og forholde sig til, at det kan være ganske overvældende i sig selv for sanseapparatet, og stressende for kroppen.

Det fandt de to canadiere Colin Ellard og Charles Montgomery ud af, da de gennemførte det samme forsøg i tre storbyer på tre forskellige kontinenter, nærmere bestemt i Mumbai, New York og Berlin. Jeg kommer

senere ind på andre aspekter af undersøgelsen, men for nu er det en specifik opdagelse, de gjorde i Mumbai, som er interessant.

Undersøgelsen var konstrueret som en byvandring, hvor forskerne førte grupper af forsøgspersoner gennem seks typiske byrum. Undervejs målte de forsøgspersonernes svedproduktion, og de stillede dem spørgsmål om, hvordan de oplevede stederne. De fik altså to forskellige typer af data fra forsøgspersonerne: bevidste, sproglige svar og kropslige svar. I Mumbai fandt forskerne noget andet, end i Berlin og New York.

I 2016 fik jeg mulighed for at spørge Colin Ellard, hvad det var for en forskel de fandt. Jeg besøgte ham nemlig på Waterloo University i Canada, hvor han er professor i neuropsykologi og driver en tværfaglig forskningsafdeling, der undersøger arkitekturens påvirkning på mennesker. Da jeg spørger Colin Ellard til undersøgelsesresultaterne fra Mumbai, kaster han sig ud i en fortælling:

“Den dag, jeg ankom til Mumbai for at lave forsøget, så jeg på gps'en, at der kun var omkring en kilometer fra mit hotel til universitetet, hvor jeg skulle mødes med mine lokale kolleger. Jeg går derhen, tænkte jeg, men gåturen endte med at tage en time. Fortovene var pakket med mennesker, og jeg skulle hele tiden passe på ikke at bumle ind i nogen. Hver gang jeg krydsede en gade, føltes det som liv eller død. Bilerne og lastbilerne stoppede aldrig helt op. Jeg måtte kaste mig ud i trafikken på det rette tidspunkt for at forsøge at nå over de mange kørebaner uden at blive ramt. Det blev som en farlig dans”.

“Jeg fandt det utroligt stressende. Da jeg endelig nåede frem til arbejdsstedet, spurgte jeg nogle af de lokale kolleger, hvordan det var for dem at skulle håndtere så

intens trafik hver dag. Alle svarede: Ahr, det er ikke noget; man vænner sig til det”.

Colin Ellard gestikulerer med hænderne og smiler ved tanken om situationen.

“Da jeg skulle planlægge forsøgspersonernes rute i Mumbai, placerede jeg et af stoppene ved en rundkørsel. De lokale betjente syntes, vi var skøre. Vi målte forsøgspersonernes svedproduktion og spurgte dem om, hvordan de oplevede stedet. Det interessante var, at forsøgspersonerne svarede, at de ikke oplevede det her sted, midt i intens trafik, som noget særligt. Men deres kroppe fortalte en anden historie. Svedmålerne gav de højeste målinger på hele ruten. Så selvom forsøgspersonerne – ligesom mine kolleger – sagde, at de vænner sig til den intense trafik, så vænner deres kroppe sig ikke til den.

Man kan sige, at de mentalt har trænet sig til at bevæge sig gennem steder, der er stressende for kroppen, og at det har medført, at de ikke længere er opmærksomme på den skadelige indvirkning, trafikken har på dem. Det kan være virkelig sundhedsskadeligt, og derfor er det farligt, når folk ikke ved det. Anser de ikke trafikintensiteten for noget særligt, er det ikke sandsynligt, at de kommer til at ændre på deres adfærd eller kræve regulering af trafikken. Men den sniger sig alligevel ind i kroppen på dem og påvirker deres helbred negativt”.

I modsætning til i Mumbai var forsøgspersonerne i Berlin og New York bevidste om trafikens strabadserende påvirkning.

Jeg spørger Colin Ellard, hvad han får ud af, at der er forskel på, hvad svedmålingerne og spørgeskemaerne viste.

“Det er ikke altid, at mennesker er klar over, hvordan vores kroppe reagerer på og sanser det omkringliggende

miljø. Og da slet ikke forsøgspersoner. Fra forskningen ved vi, at mange forsøgspersoner giver de svar, de tror, forskeren ønsker at få. Deres opmærksomhed retter sig altså udad – til situationen og personerne, som leder forsøget – og i mindre grad indad, mod kroppens og følelsernes signaler. Spørgsmålet er, om forsøgspersonerne overhovedet er i en tilstand, hvor de reelt kan mærke, hvad de oplever og give fyldestgørende svar på det. Svedmålingerne giver konkrete svar, mens spørgeskemaernes svar altid må tolkes i lyset af det forhold, at forsøgspersoner ofte svarer det, de tror, forsøgslederne gerne vil høre. Svedmålinger har dog det problem, at de godt nok kan fortælle, om et menneske er ophidset eller ej, men ikke om det er en positiv eller negativ ophidselse, altså om det er stress eller begejstring. Derfor forsøger jeg, så ofte det er muligt, også at arbejde med kortisolmålinger, så vi kan måle på stressniveauet. På den måde kan vi afgøre, om den kropslige ophidselse skyldes stress – eller måske positive og glade følelser”, siger Colin Ellard.

Stress er målbart

Colin Ellard siger altså, at kortisolmålinger giver stærke forskningsresultater. Det samme sagde Lars Brorson Fich, som jeg besøgte på Aalborg Universitet, og som med sin forskning har vist, at menneskers kortisolniveau stiger i rum uden vinduer.

Der er mange andre sundhedsfaktorer, som det er vanskeligere at måle på i arkitekturforskning. At sige noget entydigt om, hvordan menneskets helbred påvirkes af omgivelserne kræver enten store datasæt, så man kan se en statistisk signifikant sammenhæng – som i tilfældet med trafikstøj – eller noget så enkelt som at måle på

som kortisolniveauet, hvor stigninger og fald i kroppens hormonbalance kan monitoreres.

Derfor er stress en af de sundhedsfaktorer, der findes mest arkitekturforskning i. Den tyske hjerneforsker, Mazda Adli, har skrevet bogen *Stress and the City: Warum Städte uns krank machen*, som handler om, hvordan stress i byboere i lige så høj grad udløses af social isolation som af social tæthed. Han påviser, at det kan være lige så stressende at befinde sig alene på store tomme arealer, som at bevæge sig gennem meget fyldte fortove eller stå helt tætpakket i en bus eller en metro.

Mazda Adlis forskning har en parallel tilbage til de byvandring, Colin Ellard og Charles Montgomery foretog. Ud over Mumbai, gennemførte de som nævnt også vandring og målinger i Berlin og New York City.

Forsøgene i New York var de første, og her var forskerne blandt andet optaget af at se på forskelle i facader. De valgte derfor to lokationer med forskellige facadelogikker. Den ene var en lang, tilknapet facade, hvor stueetagen var helt lukket af. Man kunne ikke engang se ind gennem vinduerne, som var dækket med folie. Den anden sted lå i et travlt restaurantkvarter, og her havde facaden mange indgange, og mennesker myldrede ind og ud.

Forsøgspersonerne oplevede sig mærkbart gladere i mødet med den levende facade med mange ind- og udgange, end med den lukkede. Det i sig selv betyder dog ikke, at den lukkede facade skal erklæres sundhedsskadelig eller på anden måde problematisk. Forskerne fik jo som tidligere nævnt to datasæt, et fra spørgeskemaer og et fra svedmålinger. Og faktisk viste målingerne lav ophidselse ved den lukkede facade, mens forsøgspersonerne svarede, at de oplevede stedet som ubehageligt.

“Den sammenhæng af lav ophidselse og oplevelse af ubehag fik mig til at tænke på, at de målinger til forveksling ligner noget, vi kender fra studier i kedsomhed”, siger Colin Ellard.

“Jeg har en kollega, James Danckert, som forsker i kedsomhed. Han har lavet laboratorieforsøg, hvor han har gjort sit ypperste for at få folk til at kede sig. Han viser dem film med to personer, som hænger vasketøj op. Det gør de i tyve minutter. Her ser man så det samme, som vi så hos vores forsøgspersoner ved den tillukkede facade: lav, kropslig ophidselse, og samtidig en oplevelse af ubehag. Det interessante ved James Danckerts forskning er imidlertid, at han også har målt forsøgspersonernes kortisolniveau og kan se, at det skyder i vejret, når de keder sig. Det vil sige, at han har påvist en sammenhæng mellem kedsomhed og stress. Der findes endda forskning, som hævder, at kronisk kedsomhed hænger sammen med overdødelighed. Vi ved ikke så meget om det endnu, og der er altid spørgsmålet om kausalitet, altså hvad ligger til grund for hvad. Men det er ikke desto mindre tankevækkende,” siger Colin Ellard.

Ud for den lukkede facade kan Colin Ellard altså måle en reaktion på sine forsøgspersoner, der ligner kedsomhed. Jeg spørger ham, hvorfor kedsomhed er problematisk.

“Kedsomhed gør ikke noget godt for ens nervesystem”, siger han. “Hvis vi med James Danckerts forskning i baghovedet regner med, at kronisk kedsomhed medfører forhøjet kortisol – altså stress – så fører kedsomhed til de samme langsigtede helserisici, som ved stress generelt, herunder forhøjet risiko for hjertestop”.

“Jeg har kigget en del på forskningen inden for sensoriske afsavn – alt fra dyreforsøg til studier af, hvad der sker med mennesker, som holdes i isolation. Der er alvorlige konsekvenser, både psykologisk og i hjernens tilstand. Selvfølgelig kan man sige, at det skal være en virkelig rædselsfuld by for at kunne sammenligne den med et isolationsfængsel, men hvis vi kigger på dyreforsøgene, kan vi se, at hjernen i dyr, som er vokset op i understimulerende miljøer er svag eller i dårlig stand og underudviklet, sammenlignet med hjernen i dyr, der er opvokset i mere berigede miljøer. Der er al mulig grund til at tro, at den slags effekter er universelle, at det er sådan alle væseners nervesystem vokser og fungerer”, siger Colin Ellard:

“Det her er noget af den mest robuste viden, vi har. Vi har vidst det siden de tidligste studier indenfor neurovidenskaben, hvor forskere har sammenlignet opvækst i understimulerende miljøer med opvækst i berigede miljøer og set klare effekter på, hvordan eksempelvis laboratorierotters hjerner udvikler sig. Jeg kan ikke se, hvorfor det samme ikke skulle være gældende for mennesker”.

Colin Ellard har altså både eksempler på bymiljøer med for mange sansestimuli til at mennesker kan klare dem og derfor oplever stress, og bymiljøer med for få sansestimuli til at mennesker oplever sig tilpas stimulerede. Det får ham til at definere, hvad han kalder et “sweet spot of complexity”, altså det sted, hvor der er tilpas mange sansestimuli til, at et menneske føler sig i aktiv udveksling og interaktion med sine omgivelser, og kan nå at opfange og endda nå at nyde miljøet, hvis man er på et skønt sted.

Optimalt stimulationsniveau

Psykologerne og forskerne Henrik Høgh-Olesen og Thomas Dalsgaard har sammen redigeret bogen *Evolution og adfærdspsykologi*, hvor de blandt andet skriver, at alle arter har det, de kalder et optimalt stimulationsniveau. Det er et niveau, hvor der er en optimal og behagelig balance mellem noget nyt og noget velkendt. Når et individ når sit optimale stimulationsniveau, trives det.

Psykologerne skriver også, at hvis omgivelserne tilbyder et lavere stimulationsniveau end det optimale, keder individet sig og udviser, hvad de kalder “en diffus stimulanssøgende adfærd”. Kedsomhed er en mangeltilstand, som kan medføre rastløshed.

Hvis stimulationen er over det optimale, bliver verden til gengæld uoverskuelig. Individet bliver stresset, ængsteligt og får brug for at gøre noget, der kan begrænse stimulationen, hvor man eksempelvis kan begrænse syns- og høreindtryk ved at gå et andet sted hen eller ved at lukke en dør.

De to danske psykologer underbygger altså det, som Colin Ellard fandt frem til i sine arkitekturstudier, og hans “sweet spot of complexity” har jeg taget til mig som et vigtigt designparameter. Det er ikke et designparameter, jeg tror, vi kan opstille helt rigide regler for, men min erfaring er, at langt de fleste mennesker – fagfolk såvel som lægfolk – intuitivt forstår, hvor deres eget “sweet spot of complexity” ligger, når man forklarer, hvad det går ud på. Det er den forståelse, der eksempelvis ligger til grund for anvisningerne til børn med opmærksomhedsforstyrrelser, hvor det kan hjælpe at begrænse, hvor mange sanseimpulser de modtager, ved at man i en skolesituation tilbyder børnene et aflukket, lille rum, hvor

de er skærmet mod visuelle og auditive input fra andre.

Det er altså også et område, hvor vi som mennesker har forskellige tålegrænser. Vores "sweet spot of complexity" er ikke det samme. Laver vi regler for, hvordan et miljø skal stimulere sanserne for at være optimalt, må vi derfor forstå, at det altid kun vil være optimalt for nogen, ikke for alle.

Stimulerer udsatte boligområder sanserne og hjernen for lidt?

Colin Ellards kobling af understimulerende, usanselige, kedelige miljøer med så alvorlige forhold som underudvikling af hjernen, er for mig noget, der klinger ind i det arbejdsfelt, jeg har været optaget af i mange år: socialt udsatte boligområder. I Danmark er socialt udsatte boligområder typisk velholdte og veldrevne. Jeg har besøgt socialt udsatte boligområder i Frankrig, Australien og andre steder, hvor vi taler om helt anderledes kæmpestore, misligholdte og fattige boligområder. På mange måder kan danske udsatte boligområder slet ikke sammenlignes med, hvad jeg har set i udlandet. Det fik jeg bekræftet i 2008, hvor jeg sammen med nogle kolleger fra Arkitektforeningen inviterede en række udenlandske arkitekter til at besøge danske udsatte boligområder. Arkitekterne arbejdede alle med udsatte områder i deres hjemlande, og ved første møde med de danske områder, udbrød flere af dem: Her er smukt! Hvad er problemet? Det var maj måned, blomster stod i flor, og bebyggelserne fremstod alle velholdte. Men efter vi sammen havde brugt en hel dag på at analysere boligområderne rumligt og arkitektonisk, endte de udenlandske arkitekter med at konkludere: På overfladen ser jeres udsatte områder

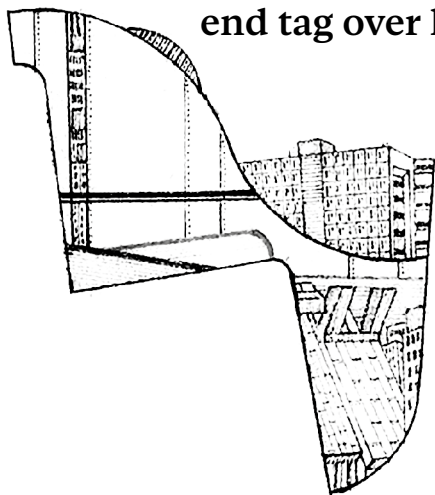
meget bedre ud end vores, men strukturelt rummer jeres de samme menneskelige udfordringer.

Noget af det, der blev nævnt som et problem, var de arkitektoniske gentagelser. At boligblokkene er store, udetaljerede og ens. Og netop det kom jeg til at tænke på, da den canadiske neuropsykolog Colin Ellard nævner forbindelsen mellem det understimulerende miljø, kedsomhed og hjernemæssig underudvikling.

Kan det være en af årsagerne til, at områderne opleves uattraktive for mange mennesker: at arkitekturen falder under grænsen for det "sweet spot" i sansestimuli, Colin Ellard har identificeret som afgørende for, om steder opleves behagelige for mennesker? "Sweet spot" forstået sådan, at hvis både for få sansestimuli og for mange sansestimuli medfører kognitive udfordringer og sundhedsudfordringer for mennesket, så er der et niveau af tilpas mange sansestimuli mellem de to, som det er vigtigt at være opmærksom på som designer og planlægger.

3

Mennesker har brug for mere end tag over hovedet

En efterårsdag i 2016 satte jeg mig ned og skrev et brev, som jeg puttede i en kuvert og vippede ned i en rød postkasse. Brevet var adresseret til en kvinde, jeg længe havde drømt om at tale med. En sagnomspunden figur i dansk arkitekturhistorie, gift med en af de kendteste danske arkitekter, men selv næsten hemmelig, eller snarere glemt.

Da hun var ung, for halvtreds år siden, blev hun og hendes mand en kort overgang et feteret par som en generations nye stemmer, portrætteret i aviser, blade og på tv. Men hvor hendes mand red videre på den bølge og siden har haft et langt arbejdsliv med forskning,

bogudgivelser, verdensberømmelse og tegnestue med projekter over hele verden, valgte kvinden arkitekturen og offentlighedens opmærksomhed fra.

I årene forud for mit brev spurgte jeg af og til mennesker i faget, om de kendte hende. Mange havde hørt om hende, men de færreste havde mødt hende. Sådan foretrak hun det, forlød det. Hun ønskede ikke at være en del af den offentlighed, som konstant indrammede hendes mands liv.

Den rejse, som førte til, at jeg skrev brev til hende, begyndte nogle år tidligere. Jeg arbejdede dengang i Københavns Kommune på et projekt om at anskueliggøre og formidle menneskeligt bydesign, og en dag lagde en kollega en bog på mit bord med en bemærkning om, at den nok ville interessere mig.

Jeg tog bogen op, uimponeret over den kedelige indpakning: et orange omslag med et sort-hvidt foto af to børn på hver sin trehjulede cykel med bortvendte ansigter foran en lang betonmur. *Bo-Miljø. SBI-rapport 71* stod der på omslaget. Mere uinspirerende kunne en bog næsten ikke se ud. Men så snart jeg åbnede den og begyndte at læse, var jeg tryllebundet. I den undseelige, tynde, orange bog fandt jeg en vigtig brik, som manglede i min forståelse af menneskelig arkitektur.

Bogen var skrevet af psykolog Ingrid Gehl. Den udkom i 1971, samme år som Ingrids mand, arkitekt Jan Gehl, udgav sin nu verdensberømte bog *Livet mellem husene*. De to var et ungt ægtepar og ret nyuddannede, da de skrev deres bøger i dialog med hinanden og samtidigt. Det var nemlig to bøger, som på sin vis handler om det samme: menneskelig arkitektur, men blot skrevet fra henholdsvis psykologens og arkitektens perspektiv. Og

hvor arkitekten Jans bog er oversat til et utal af sprog og stadig, mere end et halvt århundrede efter den først blev udgivet, optrykkes i nye oplag, blev psykologen Ingrids bog glemt.

Nu havde jeg den i hænderne for første gang, og bogen føltes fra første side klar, frisk og stringent. Den slog mig som et stykke præcis grundforskning; en psykologs undersøgelse af, hvad mennesker helt grundlæggende har brug for, for at trives der hvor de bor.

Menneskets basale bo-behov

Bogen rummer en liste med otte punkter over “menneskets basale bo-behov”, som Ingrid Gehl kalder det. Listen trækker på andre psykologers arbejde med at fastlægge menneskets basale behov, mest berømt Maslows behovspyramide, som, siden han udviklede den i 1943, er blevet revideret og udviklet videre af andre psykologer.

Ingrids Gehls arbejde bestod i at tænke de to vidensfelter, psykologi og arkitektur, sammen, at forstå mennesket som et væsen med en række basale behov, og med det udgangspunkt formulere, hvad arkitekturen skal kunne for at opfylde de behov. Det spørgsmål, hun stillede sig selv var: Med den viden, vi har om, hvad mennesker grundlæggende har brug for i deres liv, hvad kan vi så fastslå om, hvordan arkitekturen bør udformes, så det fysiske miljø opfylder menneskets basale bo-behov.

I al sin enkelhed ser listen sådan ud:

1. Behov for kontakt – at se på, høre på, tale med andre, gøre noget sammen med andre
2. Behov for isolation – at afsondre sig fra andre og fra ydre påvirkninger

3. Behov for oplevelse – at se, høre, erfare, erkende
4. Behov for udfoldelse – at være aktiv, at skabe, at udrette noget
5. Behov for leg
6. Behov for strukturering – at kunne orientere sig, at kunne placere ting i sin omverden i forhold til sig selv
7. Behov for identifikation – at gøre sig selv til ét med noget af sin omverden, at lægge sig selv ud i denne
8. Behov for æstetik – at modtage påvirkninger, der af opleveren defineres som smukke

Efter min kollega havde vist mig bogen, lykkedes det mig at finde og købe den antikvarisk. Herefter tog jeg altid bogen med, når jeg holdt foredrag. Især når jeg holdt foredrag om socialt udsatte boligområder, som i 2010'erne blev mit speciale inden for byudvikling. Bogens otte punkter illustrerer på bedste vis, at arkitekturen i mange af de udsatte områder mangler nogle helt grundlæggende menneskelige træk. Med Ingrid Gehls liste i hånden kunne jeg vise, hvordan arkitekturen ofte ikke opfyldte menneskets grundlæggende behov for kontakt, isolation, oplevelse, udfoldelse, leg, strukturering, identifikation og æstetik.

Hvad var der blevet af Ingrid Gehl?

Da min kollega introducerede mig til *Bo-miljø*, var bogen allerede 40 år gammel. Og da jeg begyndte at dykke ned i historien om bogen, fandt jeg ud af, at den i sin tid havde solgt 20.000 eksemplarer, et helt ustyrlig højt tal for en lille, grim (undskyld, Ingrid) SBI-rapport. Men

trods astronomiske salgstal kunne jeg fire årtier senere konstatere, at den viden, Ingrid havde skrevet frem, ikke var blevet indoptaget i den danske arkitektur. Vi byggede – og bygger – stadigvæk på måder, der ofte ikke tager hensyn til menneskets basale behov.

En anden ting, jeg undrede mig over, var, hvorfor jeg ikke havde hørt om Ingrid Gehl før nu. Jeg havde på det her tidspunkt arbejdet i en årrække med arkitekter og arkitektur. Jeg var ikke stødt på hende, før min kollega lagde den lille bog på mit arbejdsbord, ikke som reference i noget projekt, ikke på nogen boghylde, ikke i nogen samtale. Ingrid Gehl var stort set blevet glemt – en af mange kvinder, som har ydet en stor og bemærkelsesværdig indsats, og som alligevel aldrig var blevet skrevet ind i historiebøgerne.

Mit håndskrevne brev indeholdt en forespørgsel om et interview med Ingrid Gehl. Ja, ok, måske var det også et fanbrev. Men jeg var oprigtigt nysgerrig: Hvorfor havde hun skrevet bogen? Hvorfor trak hun sig fra arkitekturarbejdet efter så stor en bestseller? Og hvad tænkte hun i dag – på så mange års afstand – om sin bog, og om hvordan bogen havde sat spor?

Der gik en uge, hvor jeg ikke hørte noget, og en til. Jeg begyndte at miste modet. Men en dag lå der en besked på min telefonsvarer. En lidt tøvende, men høflig stemme sagde, at hun havde modtaget mit brev. Hun havde ikke noget at sige, sagde hun, til det, jeg ønskede at spørge om. Alligevel var jeg velkommen til at komme på besøg.

En kølig novemberdag parkerede jeg derfor min bil på en villavej i Vanløse og fandt Gehlparrets diskrete hus. Døren blev åbnet af Ingrid Gehl, en lille, slank kvinde med kraftigt mørkegråt hår og briller i mørkt stel. Med

et blik, jeg tolkede som let skyhed, gav hun mig hånden og viste mig ind i spisestuen.

“Det er så mange år siden. Jeg husker ikke meget”, begyndte Ingrid Gehl og skelede skeptisk mod min tændte mikrofon. “Mit arbejdsliv har handlet om noget helt andet siden”.

En time senere gik jeg derfra med en fornemmelse af, at besøget var mislykket. Efter år som fan af bogen, var det nedslående at opleve, at Ingrid Gehl ikke huskede særlig meget. Hendes svar var korte og nedlukkende.

Jeg besluttede mig for at lade projektet ligge lidt. Jeg skulle til Canada og interviewe en psykologiprofessor, og jeg fik travlt med rejseplanlægningen. Jeg tog afsted, og da jeg kom hjem et par måneder senere, ringede jeg til Ingrid Gehl igen. Så snart jeg fik hende i røret, var forandringen mærkbar. Hendes stemme var energisk, lys og åben. Jeg spurgte, om jeg måtte komme forbi til et nyt interview. “Du er velkommen,” sagde hun.

“Ikke så dårlig som jeg huskede”

Ved mit andet besøg satte vi os igen i spisestuen. Denne gang havde vi knap sat os, før Ingrid Gehl udbrød: “Jeg har genlæst min bog. Da du var gået sidst, satte jeg mig ned og læste den. Den er slet ikke så dårlig, som jeg huskede”. Det glimtede i hendes øjenkroge.

“Du huskede den som dårlig?” spurgte jeg.

Ingrid nikkede. “Jeg har ikke læst den, siden jeg skrev den. I alle årene har jeg gået rundt med en fornemmelse af, at jeg ikke var nået så langt i arbejdet, at det ikke var et særlig solidt stykke arbejde. Det var en positiv overraskelse at genlæse den”.

Nu fik jeg historien om, hvordan den nyuddannede psykolog Ingrid Gehl fik arbejde på Statens Byggeforskningsinstitut, hvor hun i nogle år skøjtede lidt utydeligt rundt i arbejdet, indtil hun kom på den idé at samtænke psykologen Abraham Maslows berømte pyramide om menneskets basale behov med arkitektur. Hun endte med den overskuelige liste på otte punkter, jeg nævnte ovenfor.

Nogle af behovene kræver ikke nødvendigvis nogen grundig uddybning; de er relativt nemme at forstå og forholde sig til, som eksempelvis kontakt og isolation samt oplevelse, udfoldelse og leg. Alligevel ser jeg ofte, at der i både nye og lidt ældre boligbebyggelser mangler en forståelse for den delikate balance mellem behovet for kontakt og behovet for isolation, som Ingrid Gehl nævner som de to første punkter på sin liste. Det uddyber jeg i kapitel 4.

Struktur i psyken og i arkitekturen

For nu vil jeg især opholde mig ved punkt seks og syv på Ingrid Gehls liste. De er for mig at se de to mest komplekse i psykologisk forstand.

Det sjette behov – behovet for strukturering – udbygger Ingrid Gehl med, “At kunne orientere sig, at kunne placere ting i sin omverden i forhold til sig selv.” Formuleret på den måde rammer det lige ind i kernen af, hvad et menneske er. Som jeg nævnte i kapitel 1, er jeg selv skolet i og forankret i en fænomenologisk arkitekturforståelse, en arkitekturforståelse, der forbinder menneske og omverden gennem sanserne. At man som menneske kan forstå og mærke sig selv har at gøre med, at man forstår og mærker sin omverden. Begrebet at være til stede siger det hele. Ethvert menneske befinder

sig til hver en tid på et konkret sted, og det konkrete sted sender impulser ind i os via sanserne og påvirker, hvordan vi har det. Psykologisk set kan det formuleres sådan, at menneskets indre, psykologiske struktur altid er i gang med at blive udformet og udviklet, at blive til, og at det sker gennem en udveksling med den omgivende verden. Er den omgivende verden ikke strukturelt tydelig, kan det i værste fald have en negativ indflydelse på menneskets selvforståelse og indre, psykologiske struktur. Ingrid Gehls formulering om strukturering som et basalt bo-behov kan derfor i yderste (psykologiske) konsekvens siges at handle om at undgå psykose, altså en opløsning af en klar virkelighedsfornemmelse og en fortabelse i noget, der kan opleves strukturløst. Det sidste er min udlægning, ikke noget jeg har hørt Ingrid sige eller skrive.

Det er dybt væsentligt for mennesket, at bostedet opleves stabilt og klart struktureret. Hvordan det skal oversættes til arkitektur, udfolder jeg mere detaljeret i kapitel 4.

Også behovet for identifikation – bo-behov nummer syv – rummer psykologisk dybde og kompleksitet. Ingrid Gehl formulerer det således: “At gøre sig selv til ét med noget af sin omverden, at lægge sig selv ud i denne”.

Behovet for identifikation handler om at høre til. Det handler om at opleve, at man har en plads i verden, og at man er dybt forbundet med et sted.

Psykoanalytisk beskriver identifikation den proces, hvormed mennesket indoptager træk fra sine omgivelser i jeget. Identifikationsprocesser foregår ubevidst. Går vi tilbage til Freud, mente han, at tab af identifikation kunne føre til melankoli og depression.

På det personlige plan handler det om hjem og hjem-

lighed. Om at kunne præge sit miljø, hvilket antropolog Mark Vacher har beskrevet som forskellen på bolig og hjem: Mennesker gør hjem ved at bygge sig selv ind i boligen, ved at gøre den til sin og blive et med den. Det kan vi i det privatejede hjem, hvor vi har kontrol over og kan forme omgivelserne – til en vis grad – uden at spørge kommunen eller ejeren.

Men processen med identifikation har også et andet niveau end boligniveauet, nemlig et socialt niveau. Her handler det om, at bykvarterer og bymiljøer fungerer godt for mennesker, når de bærer en klar identitet; det vil typisk sige, når de rummer og formidler historie og kultur og dermed er bærere af autentiske fortællinger. Historier og kultur kan også forstås som lokalmiljøer eller beboergruppers fortællinger. Man kan formulere det sådan, at det, at steder formidler en klar fortælling og dermed identitet, er vigtigt for menneskers oplevelse ikke bare af stedsidentitet, men af selvidentitet. Det sidste især når vi har at gøre med områder, hvor mennesker bor.

At føle sig hjemme et fremmed sted

Jeg har flere gange oplevet, at jeg mærker en dyb forbundethed med en by, jeg besøger for første gang. Jeg føler mig hjemme, oplever at høre til, selvom jeg er langt væk hjemmefra, befinder mig her for første gang, måske endda i et land, hvor jeg ikke taler sproget og kun har et overfladisk kendskab til kulturen.

At jeg kan føle mig hjemme i ukendte byer og kvarterer, tror jeg, har at gøre med det, Ingrid Gehl kalder identifikation. Ikke nødvendigvis sådan, at jeg identificerer mig med lokationen, men at den føles tryk og rar, at jeg føler mig forbundet.

I nogle kvarterer i Berlin oplever jeg at falde dybere på plads i mig selv, end jeg gør i København. Jeg føler, jeg hører til. Jeg har oplevet det samme i kvarterer i Hongkong, i Tokyo, i Athen og senest i Buenos Aires. Jeg er en fremmed, virkelig en fremmed, men jeg føler, at jeg hører til. Noget af det hænger sammen med skala og detaljering, altså formel formgivning. Men jeg identificerer mig også med andre lag, som de kulturelle og historiske lag. Jeg mærker stedsidentiteten og forbinder med den; det sker automatisk og ubevidst. Jeg ved derfor ikke, hvorfor det er sådan. Jeg glædes og undres på samme tid. Den følelsesmæssige oplevelse af at høre til er stærk.

Andre steder sker det ikke, eller der sker måske det stik modsatte. Jeg har rejst en del i Kina, jeg har besøgt en række kinesiske storbyer, er gået på opdagelse i dem og har undersøgt dem med min kameralinse. Første gang jeg besøgte kæmpebyen Chongqing, oplevede jeg at være i en by, jeg ikke kunne koble mig til. Byen var dybt urovækkende for mig. Intet sted følte jeg mig tilpas. Intet sted følte jeg, at byen formidlede en identitet, som passede mig. Med mit faglige blik var jeg fascineret af byen. Der var meget, jeg fik lyst til at undersøge og dykke ned i. Byen rummer masser af gode restauranter og venlige mennesker. Til sidst måtte jeg dog erkende, at det, som var på spil, var en oplevelse af, hvor ubehageligt det er, når Ingrid Gehls syvende bo-behov – behovet for identifikation – ikke opfyldes. Jeg kom til at tænke på mennesker på flugt og andre typer af migranter. På de mange steder, mennesker krydser, når de forlader deres hjemstavn, og de mere eller mindre tilfældige steder de nogle gange ender. Med Ingrid Gehls liste i tankerne er det ikke vanskeligt at forstå, hvorfor migration og flugt er uhyre stressende,

en menneskeligt ødelæggende flowtilstand, blandt andet fordi de basale bo-behov ikke opfyldes.

Fortællinger som redskab

Jeg er sikker på, at oplevelsen af at kunne forbinde sig til et sted eller af ikke at høre til, er noget, alle i større eller mindre udstrækning kan nikke genkendende til. I byudvikling i dag arbejder vi ofte med stedsidentitet. Vi graver ned i landskabstræk, i byens eller kvarterets historie på jagt efter noget, vi kan fremhæve og skabe eller styrke en fortælling om. Finder vi den slags oprindelige træk, og opleves de autentiske af stedets borgere, så har vi et anker og en retning, vi kan forme byudviklingen efter.

At optagetheden af stedsidentitet er blevet centralt i tilgangen til byudvikling, tror jeg, hænger sammen med menneskets dybe psykologiske behov for at identificere sig med omgivelserne, som Ingrid Gehl formulerer det.

Den dybe forankring eller forbindelse, som kan opleves mellem menneske og sted, som handler om at høre til, eller handler om at et sted, man besøger, gør dybt indtryk, kender vi alle til. Det er en kraft, som er vigtig at kende og huske på, når vi arbejder med at udvikle fysiske miljøer. For kan vi lære at designe den kraft ind i miljøerne? Eller er det en kraft, som steder bygger op over tid gennem brug og vækst?

Virtual reality mangler materiel tyngde

Jeg er overbevist om, at noget her handler om materialitet, kropslighed og tyngde. En overbevisning, som blev stærkere efter en rejse til Canada, hvor jeg besøgte neuroforsker og professor Colin Ellard (ham fra kapitel 2), og han inviterede mig til at deltage i det ugentlige møde

med forskerne i den forskningsgruppe, han er leder for. En forskningsgruppe, hvor forskere med forskellige faglige baggrunde har fundet sammen og benytter virtual reality som redskab inden for arkitekturforskning.

Mødet foregik i en kælder, hvor centret også har sit forskningslaboratorium. Her arbejdede forskerne med at designe arkitektur og bymiljøer på computere, som de derefter kunne bruge som universer, de kunne sende forsøgspersoner med virtual reality-briller på ind i.

Under det ugentlige møde, hvor forskerne fortæller om deres projekter og deler udfordringer og nye opdagelser med hinanden, gjorde en af forskerne på et tidspunkt en bemærkning om, at hun havde den udfordring, at resultaterne i virtual reality-universerne ikke var helt i overensstemmelse med de resultater, hun fik, når hun sendte forsøgspersoner ud i virkelige bymiljøer.

Det fik mig til at spidse ører. Her var en problemstilling, jeg selv havde været optaget af, da jeg skrev min ph.d.-afhandling. Forskellene på oplevelsen af rumlighederne i den fysiske og den virtuelle verden.

I mødet med et billed- og lydbåret univers som eksempelvis en film eller en vr-animation er tilskueren i en rumlig dobbeltposition: Syns- og høresansen stimuleres af filmens univers, men kroppen befinder sig i det fysiske rum, hvor fremvisningen foregår. Tilskueren er altså i to virkeligheder på samme tid – og ved det selvfølgelig godt. Det er grundlæggende et helt andet rumligt-kropsligt forhold end i den fysiske virkelighed, hvor de rumlige omgivelser kun er konkrete og materielle.

Virtual reality er også en billedbåren virkelighed men anderledes end almindelige film på den måde, at man oplever den gennem briller, hvor skærmene fylder hele

synsfeltet og registrerer de bevægelser, man gør. Virtuelt opfører skærmbilledet sig altså som den fysiske virkelighed, når man bevæger hoved og krop. Også lyden, man hører i VR, kan designes til at følge med kroppens bevægelser. Derfor er VR-universet så overbevisende. Visuelt og auditivt er det en omsluttende sansning.

Men samtidig er kroppen jo stadig til stede i et andet rum end det virtuelle. Gennem huden modtages millioner af sansestimuli om fugtighed, temperatur, tryk, med videre, som er anderledes end i det virtuelle univers.

Lad mig komme med et banalt eksempel: I en VR-film kan du befinde dig i et sneklædt landskab, men din krop befinder sig i et rum, der er ret varmt. Det kan være forvirrende for din hjerne. Kroppen modtager modstridende sanseindtryk, som fænomenologisk set 'ikke går op'. Den positive udlægning er, at man i en sådan situation udvikler en dobbelt-oplevelse eller dobbelt-forståelse, altså at man er i stand til at forstå begge dele og begge universer på samme tid.

Jeg har oplevet VR og selv lavet en VR-film sammen med en af Danmarks førende VR-storyteller og -filmproducenter, Ane Skak. Vi har haft en del samtaler om netop dette, men hvor jeg kommer fra en teoretisk afsøgning af forskellene på sansning af den fysiske virkelighed og den virtuelle virkelighed i mit ph.d.-projekt, er Ane Skak optaget af bruge fortællegreb til at forsøge at få VR-oplevelsen til så vidt muligt at blive så den sanses som virkeligheden. For at kunne skabe den mest overbevisende, immersive oplevelse.

Det samme var forskerne, jeg mødte på det canadiske universitet. Kommentaren om, at forsøgspersonerne ikke reagerede helt på samme måde i VR som i den fysiske

verden, blev beskrevet som et lidt irriterende problem, de gerne ville ignorere eller hurtigt løse. Men for mig er det ikke et problem, som kan løses.

Jeg blandede mig i snakken med mine tanker om, hvordan VR-oplevelsen sansemæssigt er forskellig fra oplevelsen i den fysiske verden, fordi forsøgspersonerne kropsligt jo ikke er til stede i den virtuelle repræsentation og derfor modtager sansestimuli fra et andet rum gennem huden. Flere af forskerne udfordrede min forklaring. De mente ikke, at det havde den store betydning, at VR-oplevelsen kun beroede på syns- og høresansen, eftersom de to sanser er de vigtigste, når man skal orientere sig i byen.

Men hvor de canadiske forskere ikke tillagde den sansemæssige / forståelsesmæssige forskel på VR-oplevelse og kropsligt-situeret oplevelse nogen særlig betydning, er det min overbevisning, at den forskel er helt afgørende. I kapitel 1 skrev jeg, at kroppen og hjernen naturligt samler sanseinput til en hel perception eller oplevelse. Det er ikke muligt i mødet med VR. Der opstår en dissonans, som nødvendigvis må indvirke på forsøgspersonens oplevelse. En uklarhed eller dobbelthed, som jeg tror, er forvirrende for hjernen. Hjernen kan ikke samle de mange sansestimuli, som modtages fra hhv VR-filmen og det rum, som kroppen befinder sig i, til en klar og letforståelig helhedsoplevelse.

En anden måde at sige det på er, at virtual reality mangler den materielle tyngde, som den fysiske virkelighed har, og som påvirker os kropsligt, sansemæssigt, især gennem følesansen. Den sans, hvis betydning for den rumlige erkendelse, jeg i kapitel 1 har brugt en del ord på at beskrive som overset og underkendt. Den fysiske virkelighed udgør en materialitet, der har tyngde og fylde

og derfor forekommer os væsentlig og vedkommende. Den materialitet oversættes ikke af billeder, for billeder er lette, flade og uden fylde.

Historisk arkitektur vurderes som smukkere end moderne arkitektur

Min skepsis til trods, finder jeg det ikke desto mindre spændende, at VR tages i brug af arkitekturforskere som et nyt redskab. Det fører til ganske mange nye forskningsresultater verden over, som – med det forbehold jeg netop har beskrevet – trods alt kan anvendes til at give os mere viden om, hvordan vi oplever arkitektur. Især hvis vi fokuserer på visuelle og auditive sansestimuli.

Civilingeniør Kostas Mouratidis, som har græsk baggrund og i en årrække har arbejdet i Norge, er i dag lektor på Københavns Universitet, hvor han blandt andet forsker i social bæredygtighed i bymiljøer. Da han endnu boede i Norge, gennemførte han et forskningsstudie, hvor han sammen med sin kollega Ramzi Hassan undersøgte, hvordan mennesker oplever henholdsvis historisk og moderne arkitektur. Til formålet brugte han VR.

Med et VR-kamera filmede forskerne otte gader og byrum i Oslo. Fire af de valgte byrum var omgivet af arkitektur, som var karakteristisk for det Oslo, som blev opført i 1800- og 1900-tallet. Det er bygninger kendetegnet af symmetri og ornamentering og opført af materialer som tegl og træ. De øvrige fire VR-film blev optaget i byrum med nutidige, moderne bygninger kendetegnet ved facader uden dekoration og opført af materialer som glas, stål og beton.

Forsøgspersonerne fik VR-briller på, blev vist de otte byrum og blev bedt om at vurdere deres følelsesmæs-

sige reaktion på skalaer fra behagelig til ubehagelig, fra spændende til kedelig, fra afslappende til stressende, fra trygt til utrygt, fra interessant til uinteressant og fra aktivt til inaktivt.

Derudover svarede forsøgspersonerne på spørgsmål om, hvad de syntes om bygninger, veje og byrum.

Undersøgelsens resultat viste, at forsøgspersonerne syntes langt bedre om byrum omkranset af historiske bygninger end rum omkranset af nutidige. Forsøgspersonerne oplevede de historiske bygninger og byrum som mere behagelige, spændende, afslappende, trygge og interessante.

Hvorfor tog de to forskere ikke bare forsøgspersonerne med ud i de otte byrum, tænker du måske? Fordi VR netop i deres forsøg giver rigtig god mening. Ved at filme de otte steder eliminerede forskerne faktorer, som ellers kan fylde meget, når man bruger forsøgspersoner i byforskning: Hvordan er vejret? Er det koldt eller varmt, solrigt eller overskyet, blæsende eller stille? Og hvilken årstid er det? Og hvilken tid på døgnet? Er der mørkt eller lyst? Er der mange mennesker i byrummet, eller er det øde? Alle den slags faktorer spiller naturligvis ind på oplevelsen af et sted. Med filmet VR sikrer forskerne en ensartethed i, hvad forsøgspersonerne skal forholde sig til. De kan derfor bedre pulje forsøgspersonernes svar, og resultaterne bliver således mere solide, end hvis de otte forsøgspersoner var taget med ud i otte byrum i forskellige typer af vejrlig og på forskellige årstider og tidspunkter.

Omvendt er det vigtigt at huske, at VR-undersøgelser kun kan bruges til at sige noget om menneskers visuelle og muligvis auditive oplevelser af stederne. Hvis forsøgspersonerne havde været i de otte byrum og derfor kunne

have mærket underlagene og indtaget duftene, ville de muligvis have besvaret spørgsmålene anderledes.

Kantzoner er invitationer til mennesker

Om mennesker foretrækker gamle bygninger og byrum alene på grund af de arkitektoniske karakteristika, som Kostas Mouratidis og Ramzi Hassan nævner – symmetri, ornamentering og materialitet – kan jeg dog godt tvivle på. Mon ikke der også er andre og mere komplekse forhold på spil, nemlig at håndværkernes arbejde i de historiske bygninger har tilført dem en menneskelighed i materialiteten, som kan mærkes. Nye bygninger er opført af præfabrikerede elementer, som monteres på stedet, hvorimod gamle bygninger blev opført af håndværkere med hænderne. Håndens arbejde sætter spor på alle mulige måder, som – måske – kan mærkes som en kvalitet.

Andre ting kan også spille ind, eksempelvis forhold omkring skala, identitet, og at de ældre bygninger tog hensyn til oplevelsen ved at være designet med en fod, en krop og en hat, hvilket i min forståelse ofte gør dem både mere oplevelsesrige og forstærker forståelsen af, at stueetagen er særligt vigtig, fordi mennesker færdes her.

Det sted, hvor bygning og uderum mødes, kaldes kantzonen. Og kantzonen er det vigtigste sted i oplevelsen af arkitektur, fordi flest mennesker foretrækker at opholde sig her, tæt på bygningen. Er kantzonen indrettet til ophold, er der let kontakt eller flow mellem inde og ude, eller er kantzonen udformet på måder, der inviterer til sanselig, menneskelig oplevelse, er det en velfungerende kantzone. Mange ældre bygninger har velfungerende kantzoner og er derfor rarere at opholde sig i kanten af end mange moderne bygninger, som typisk er udformet

med facader, der udgør samlede flader, ofte uden detaljer og uden særlig omhu for, hvordan bygningerne står på jorden. Ved mange moderne bygninger er kantzonen hård og ikke designet til ophold eller til sansemæssig stimulans, hvilket kan betyde, at byrummet opleves uvenligt.

Jeg er opmærksom på, at det er en meget grov generalisering, jeg her formulerer. Der findes masser af nyere bygninger med gode kantzoner. Og der findes masser af ældre, historiske bygninger med hårde kanter, som ikke inviterer til ophold. Alligevel vil jeg påstå, at vi i en række årtier – fra 1960, hvor den danske stat vedtog det såkaldte montagecirkulære, der sikrede en prioritering af industrialiserede byggematerialer og byggetilgange over håndværk – i høj grad glemte, hvor vigtig detaljering er for den menneskelige oplevelse af byggeri, samt hvor vigtig bygningernes stueetager er for den menneskelige tilknytning og de menneskelige adfærdsmuligheder. Eksempelvis at vi, som Jan Gehl siger, helst opholder os i kanten, fordi det opleves tryggest. Vi kan have ryggen dækket og overskue uderummet fra en tryk position. At det er et system, som er indlejret i homo sapiens gennem årtusinder, fra dengang hvor vi levede i stammer, og det kunne være farligt at bevæge sig ud på åbne områder, hvor man kunne være bytte for dyr.

Kantzonen er vigtig, fordi den er det intuitivt bedste opholdssted for mange mennesker. Ikke kun fordi man i reptilhjernen ellers kan frygte at blive ædt af en leopard, men fordi der, afhængigt af husets højde, udformning og placering, også kan være et rarere mikroklima i form af ly for regn og måske vind afhængigt af husets højde, udformning og placering. Men er den slags gjort omhyggeligt, kan mikroklimaet være rart ved bygningernes kant.

De seneste årtier er der dog opstået et stort fokus på kantzonen og vigtigheden af netop dette sted i forhold til hvor menneskeligt, det fysiske miljø opleves. Gode kantzoner er helt afgørende både i boligbyggerier, i butiksgader og selv ved præfabrikerede boksbyggerier, fordi en blød kantzone, som nedskalerer bygningen og giver mulighed for ophold eller for sanselige oplevelser, udgør forskellen på, om mennesker oplever sig budt velkommen af en bygning eller ej.

På grund af sine mange kvaliteter kan en god kantzone altså mangedoble menneskeligt ophold udendørs. Og ophold udendørs er gavnligt både for tryghed, for møder mellem mennesker og for naboskab og fællesskab. Kantzoner kan med andre ord påvirke livskvaliteten positivt, kan styrke ejerskab og naboskab, og kan modvirke ensomhed.

Også den slags forhold kan spille ind på, hvorfor forsøgspersonerne i Kostas Mouratidis og Ramzi Hassans VR-studie fra Oslo foretrak historiske bygninger frem for moderne.

Fodgængere trives med detaljer i bygningsfacader

Der er foretaget ganske mange undersøgelser af, hvordan det fysiske miljø skal udformes, for at fodgængere trives, for at de føler sig trygge, stimulerede og kan orientere sig. Ikke overraskende afhænger fodgængeradfærd blandt andet af klimamæssige forhold – temperatur, luftfugtighed, nedbør og vindforhold – og den slags varierer ganske meget på tværs af kloden. Men det betyder ikke, at der ikke er andre, mere gennemgående træk, man kan tage højde for i design.

Eksempelvis viser et kinesisk studie, hvilke elementer i det fysiske miljø, der kan medvirke til, at mennesker vælger at gå en længere eller mere kompliceret rute til deres destination. Her spiller det ind, hvor bredt fortovet er i forhold til vejen, hvor meget begrønning der er i byrummet, antallet af affaldsspande, bygningsfacaders detaljeringsgrad og karakter samt tilstedeværelsen af udadvendte funktioner som butikker, idrætsfaciliteter, institutioner eller caféer. Resultaterne peger på, at når ruten omfatter ganske mange oplevelsesmuligheder og sansestimuli, der opleves som behagelige – afveksling i planter, rene og brede fortove, detaljerede og karakterfulde bygningsfacader – så vælger ganske mange den rute, selvom den kan være noget længere end den korte, der fører fodgængerer gennem et miljø, som til gengæld opleves kedeligt, snavset eller larmende.

Igen kan vi altså konstatere, at mennesket ikke alene er et rationelt og effektivt væsen, men et væsen for hvem sansemæssig skønhed, en tilpas mængde sansestimuli og følelser af velbehag vejer så tungt, at man gerne ofrer mere tid.

Det kinesiske studie kan også bruges til at spørge, om transporttid kun skal betragtes ud fra effektivitetsparametre. Professor i byplanlægning på Aalborg Universitet Malene Freudendal-Petersen er en af de forskere, som slår til lyd for, at vi skal have andre faktorer med i beregningsmodellerne for menneskers mobilitetsmønstre end effektivitet, hastighed og pris. Hun ser, at tiden, vi bruger på transport, af flere prioriteres som vigtig tid, og at det derfor vokser i betydning, hvordan ruten opleves. For mange handler transport ikke kun om at komme fra A til B så hurtigt som muligt. De stiller sig selv spørgsmålet,

når nu jeg skal fra A til B, hvordan bliver rejsetiden så bedst mulig? Hvordan kan jeg få gavn og glæde af tiden, jeg bruger på transport?

Overgangene er vigtige

Et andet sted på Aalborg Universitet sidder Zakaria Djebbara, som i dag er forskningsleder af gruppen Brain, Body, Architecture Research, der dykker ned i særlige arkitektoniske forhold omkring rytmiske relationer mellem omgivelserne og hjernen. Hans tese er, at rytme i eksempelvis en vægs mursten kan samarbejde med rytmer i hjernen på måder, der fremmer kognitive funktioner og livskvalitet.

Allerede under sit arkitekturstudie begyndte Zakaria Djebbara at interessere sig for, hvordan menneskers hjerner reagerer på fysiske omgivelser.

Jeg møder ham på Aalborg Universitet en vinterdag i 2022. På daværende tidspunkt er han i gang med sin ph.d.

Som sit første forskningsprojekt har han valgt at undersøge arkitektoniske overgange. Altså overgangen fra et rum til et andet, fra inde til ude eller overgangen at dreje om et hjørne. Han har givet sine forsøgspersoner en hjelm på, der måler elektriske synapser, og sendt personerne ind i VR-udviklede universer, hvor han har skabt et miljø, der udsætter dem for overgange, samtidig med at de skal udføre nogle opgaver, som Zakaria Djebbara stiller dem.

Han er interesseret i hvor meget af bevidstheden, der går med at løse opgaven, og hvor meget der skal benyttes til at forstå og orientere sig og opleve den nye virkelighed, som åbner sig efter eksempelvis at være drejet om et gadehjørne.

Hvordan hjernen bruger sine ressourcer

“Med VR kan jeg blive helt præcis og undersøge lige det, jeg vil”, forklarer Zakaria Djebbara. “Jeg håber at finde, at de skarpeste sving kræver mere opmærksomhed, og at forsøgspersonerne derfor er nødt til at distribuere deres ressourcer på en anden måde. I samme tidsrum bliver du mødt af mere information i et skarpt sving end i et blødt sving på for eksempel 120 grader”.

“Hvis det er rigtigt, kan det betyde, at hvis du eksempelvis har et værk på et museum, som du ønsker, at mange mennesker bemærker, kan du placere det strategisk i forhold til, hvordan man drejer om et hjørne på museet. En anden måde at sige det på er, at jeg undersøger den rumlige geometri og hvordan den spiller ind på hjernens arbejde og plads”, fortæller Djebbara.

“Sagen er, at arkitektur typisk opleves i periferien af vores sanser. Meget af tiden danner arkitekturen en baggrund til den forgrund, vi er optaget af med vores bevidsthed. Men selvom arkitekturen er baggrund, udgør den stadig også den kontekst, vi befinder og bevæger os i”.

Zakaria Djebbaras tilgang, hvor han anvender teknisk videnskab i form af hjernemålinger og VR-udstyr til at måle på sine forsøgspersoner, kombinerer han med tænkning og metoder fra samfundsvidenskaben. Han arbejder altså i to forskellige vidensparadigmer, teknisk naturvidenskab og samfundsvidenskab. Han gør det, fordi det at bringe vidensfelter, der typisk eksisterer i hver sit spor, sammen, gør det muligt for hans undersøgelse at rumme en større kompleksitet, helt specifikt de mere komplekse sammenhænge i hvordan mennesker oplever arkitektur.

“Jeg ser det som niveauer af evidens”, siger Djebbara. “Hård videnskab og blød videnskab er afhængige af hinanden. De er nødt til at blive forstået i relation til hinanden”.

Derfor besøger Djebbara også forskellige højt specialiserede tekniske forskningslaboratorier i Berlin og London, foruden deres eget i Aalborg, hvor de har bygget deres eget VR-laboratorium. I Berlin er der et 120 m² stort laboratorium, hvor Djebbara kan undersøge menneskers hjerneaktivitet. I London er et laboratorium, hvor han kan foretage sofistikerede analyser på mikrobiologisk skala af, hvad der sker i hjernen.

London og Berlin udgør to forskellige skalatrin i hjerneundersøgelsen, som Djebbara i sin forskning sætter sammen for at få en mere holistisk forståelse af, hvad der sker i hjernen, og hvordan den viden efterfølgende kan bruges i designprocesser til at skabe arkitektur, som mennesker trives i.

“Vi ved ikke nok om, hvordan arkitekturen påvirker mennesker”, siger Djebbara. “Som arkitekt lærer man om proportioner og andre forhold ved arkitekturen, men ved at forske i mennesker, får vi viden, som jeg tror på, kommer til at ændre den måde, arkitekter sætter stregerne på, den måde de tænker på”.

Hvad arkitekter bor i

Da Djebbara nævner denne forskel på, hvordan arkitekter uddannes med læring om fysiske rum, proportioner og materialer, men mangler at blive undervist i, hvordan menneskers sanser, hjerner og adfærd påvirkes af rummene, kommer jeg til at tænke på et svensk studie, der måske afslører noget om, at det ikke kun er en forestillet men en ganske reel udfordring.

Arkitektforeningen i Sverige har undersøgt, hvilke huse arkitekter selv bor i. Undersøgelsen viser, at 27 procent af de svenske arkitekter bor i bygninger, som er opført før 1930, altså før modernismen slog igennem med sin rensede stil, store facadeflader og sit opgør med hierarki. Resultatet er interessant, fordi kun 14 procent af boligmassen i Sverige er fra den periode. Det vil sige, at svenske arkitekter – i højere grad end resten af den svenske befolkning – vælger at bo i historiske, før-moderne bygninger.

Der bor også relativt flere arkitekter (13 procent) i bygninger fra perioden 1931-40, som kun udgør 7 procent af boligmassen.

Til gengæld bor svenske arkitekter sjældnere end resten af befolkningen i boliger fra 1960'erne og 1970'erne. Mindst synes de svenske arkitekter om at bo i huse fra 1960'erne, for mens 20 procent af de svenske boliger er opført i 1960'erne, bor kun 10 procent af arkitekterne i boliger fra den periode.

Følgende spørgsmål melder sig derfor helt naturligt: Hvis mange arkitekter selv vælger at bo i gamle huse, kunne det så være, fordi de oplever, at husene fra den tid rummer kvaliteter, de sætter særligt pris på? Og hvis det er tilfældet, hvorfor ser vi så ikke flere af kvaliteterne fra fordums tiders arkitektur i det nye byggeri? Handler det om detaljering? Om materialitet? Om håndværk? Om stil og identitet? På alle de områder afviger det før-industrielle byggeri fra det industrielle.

Måske udgør Zakaria Djebbaras observation af, at arkitekter på mange arkitektuddannelser ikke undervises i mennesker, en del af svaret.

En anden del af svaret har selvfølgelig også at gøre med, at det ikke er arkitekterne, der alene bestemmer, hvordan et byggeri kommer til at se ud. Det gør bygherren og i en vis udstrækning også myndighederne, som udarbejder lokalplanerne for et nyt projekt. Men som jeg hører Zakaria Djebbara, er det hans håb, at ny forskning og viden om, hvordan de fysiske omgivelser påvirker mennesker over tid, kommer til at sive ind i undervisningen og dermed også i designprocesserne.

Byliv før byrum før bygning

Zakaria Djebbara siger, at han i virkeligheden er mere optaget af tid end af rum. Mennesker oplever arkitektur i bevægelser, i processer, i flow. Og netop det, at den menneskelige oplevelse af steder foregår over tid og ofte i bevægelser, er i de senere år blevet genstand for ganske mange kommuners fokus i byudviklingen. Det handler om livet, om bylivet og bolivet.

Byliv er blevet en *attractor* i byerne, og menneskers tilstedeværelse og aktivitet er blevet en *driver* i byudviklingen.

I 2012 fik Naturstyrelsen udarbejdet rapporten *Byliv der betaler sig*, hvoraf det fremgik, at byliv genererer økonomi. Eksempelvis viste projektet, at investeringen i at løfte kvaliteten af byrummet Sønder Boulevard i København, blandt andet i form af meget mere grønt og med nye muligheder for idræt og ophold, førte til en højere værdistigning på boligerne omkring byrummet end andre steder i byen. Boligpriserne afspejlede ganske enkelt, hvor attraktivt og levende et stort, centralt byrum fremstod.

Københavns internationale ry som en by med høj livskvalitet hænger også sammen med, at byen siden

1990'erne er blevet designet med byliv for øje. Foto af ud-spring fra havnebadet gik i O'erne verden rundt, og netop havneforløbet udgør et godt eksempel på den radikale transformation, byen har gennemgået fra industriby til oplevelsesby. For bare få årtier siden var havnen hjemsted for værfter og fabrikker. I dag er havnen hjemsted for kajakker og paddle boards, havnebade og vandpolo. Byens kant mod vandet er – ved hjælp af en strategisk og vedholdende proces iværksat af Københavns Kommune og en lang række andre aktører – blevet åbnet for mennesker, så det nu kan lade sig gøre at bevæge sig hele vejen rundt i det, som i dag kaldes Havneringen, til fods og på cykel. Vi skal ikke mange år tilbage, før byens kant mod vandet næsten ikke var tilgængelig for mennesker.

Hovedstadens succes som en by for mennesker

1996 var et afgørende vendepunkt for København, det år var hovedstaden europæisk kulturby. Blot få år inden var København på fallittens rand. I årtier var mange københavnere, som havde mulighed for det, flyttet til forstæderne, mens bykernen var overladt til de ældste og de fattigste. Kun de unge flyttede til byen, som dengang fremstod mørk, beskidt og slidt.

Med Trevor Davies som kunstnerisk leder blev Kulturbymarkedet 96 meget mere end events på Københavns torve og pladser. Trevor Davies er oprindeligt uddannet byplanlægger, og han så kulturbymarkedet som en mulighed for at udvikle København med en kulturel profil. Han opsøgte steder i byen, som var lukket ned, han opsøgte bagsider og industriområder og stillede spørgsmål om, hvad det kunne betyde for byen, hvis man aktiverede alle mulige typer af bygninger og rum med kunst og kultur.

Mest berømt er nok Holmens forandring fra indhegnet militærområde over at blive åbnet op for kulturbegivenheder under kulturbyåret til få år senere at huse Det Kongelige Danske Kunstakademis Skoler for Arkitektur, Design og Konservering, Musikkonservatoriet, Den Danske Filmskole og Statens Scenekunstskele. I dag er Holmen en levende og naturlig del af København, og udviklingen fandt sted med kultur og kunst som driver for besøg, interesse og identitet.

Kulturbyåret viste en anden vej frem for København end optagetheden af at tiltrække investeringer, som i de år var rådhusets strategi i form af hotelkæder og bankers byggerier på Kalvebod Brygge. Tilsammen blev de to spor – tiltrækning af kapital og bymodning af oversete steder med kunst og kultur – afgørende for den succes, København i dag nyder som en ministorby, der både er attraktiv at investere i, og som rummer en stor mangfoldighed og kvalitet i by-, bo- og kulturlivet.

Fra omkring år 2000 er byrum efter byrum, kvarter efter kvarter i hovedstaden blevet renoveret, omdannet og designet til at invitere til ophold og aktivitet. Det samme gør sig gældende i stort set alle danske byer af en vis størrelse. Byudviklere og byrumsdesignere har arbejdet efter parolen, 'fra byliv til byrum, fra byrum til bygning', som er credoet for at lave god by. Det indebærer, at man først forholder sig til, hvad for noget liv man ønsker sig mellem bygningerne, og hvem der skal inviteres til at deltage; herefter kan man designe byrummene, så de understøtter det liv, man håber på, og først derefter bør man designe selve bygningerne, så de bedst understøtter det byrum og byliv, man ønsker sig. Dermed opnår man, at bygningerne tænkes ind i og underlægger sig en bymæssig

kontekst og helhed i stedet for at blive solitære ikoner.

Udviklingscredoet er blevet en kommunal formel for succes, som opstod, da de største og stærkeste kommuner begyndte at stille et på daværende tidspunkt helt nyt spørgsmål til dem, der gerne ville bygge i byen. Spørgsmålet lød: Hvad giver projektet tilbage til byen? Det var et spørgsmål, som tvang bygherrer til at forholde sig til det, der befandt sig omkring deres egen grund, til at hjælpe med at skabe sammenhæng med den omkringliggende by, og til at sikre sanselig oplevelseskvalitet i øjenhøjde samt byrum og facader i menneskelig skala og med menneskelige kvaliteter.

Vores behov vokser

De mange menneskelige kvaliteter, som de seneste årtier er bygget ind i vores byer, har øget mange mennesker forventninger til, hvad en by kan og bør tilbyde. På den måde er menneskelige ønsker og behov ikke konstante.

Ingrid Gehls liste over otte basale bo-behov, som jeg indledte kapitlet med, er stadig solid. Men siden hun skrev bogen, er punkt tre, fire og fem – behovene for oplevelse, udfoldelse og leg – taget til i betydning. I dag synes vi næsten umættelige. Det, der er sket med udfoldelsen af aktiviteter på vand, som jeg beskrev ovenfor, er et meget godt eksempel på, hvordan vi hele tiden søger nye oplevelser, nye måder at udfolde os på og nye måder at lege på. Så stor er middelklassen i dag, og så mange penge har den, at der stilles helt andre forventninger og krav til, hvilke rekreative og oplevelsesmæssige værdier, vi ønsker opfyldt af det fysiske miljø omkring os.

En betydelig del af samfundsøkonomien handler om netop det: at mange mennesker bruger penge på

oplevelser og på alt det, der er forbundet med oplevelser – transport til og fra, udstyr, som kan være nødvendigt eller bare ønskeligt, indtag af mad og drikkevarer. By-mennesker bruger meget tid og mange penge på byliv.

Men byliv er jo faktisk mange ting og kan derfor være svært helt at få hånd om. Byliv er events som Royal Run, Tour de France, World Outgames og andre kæmpebegivenheder, som i kortere perioder kan vende op og ned på, hvordan en by fungerer for hverdagslivet, og hvor man kan færdes frit. Byliv er kulturfestivaler, open air opera, koncerter i parker, jazzfestival, filmfestivaler, dans og udendørsteater. Men byliv er også mennesker, som tager løbeskoene på og løber i byen, som bruger uden-dørs basketballbaner, skaterbaner og træningsredskaber. Byliv er det, der udspiller sig på de stadigt flere pladser, hvor man kan nyde mad og drikke samt de mange caféer, barer og restauranter, der i stadig stigende grad 'spilder' ud i byens rum med deres borde og stole. Byliv er trafik, fodgængere, cyklister, rulleskøjteløbere og bilister, ja, alle mennesker, som med forskellige transportmidler fragter sig selv eller varer gennem byen med et eller andet formål – på vej til eller fra arbejde, uddannelse, indkøb eller bare som rekreation. Byliv er fødselsdagsfesten, der afholdes i parken, fyraftensminigolf for en flok kolleger, polterabend-grupper. Byliv er turister med rullekufferter. Byliv er kort sagt mennesker i en eller anden form for aktivitet eller bevægelse i byens rum: praktisk, funktionel, rekreativ, spotslig, kunstnerisk, legende, nydende.

Noget af det vigtigste for mit fokus i denne bog er, at den radikale forandring af byerne, der kobles sammen med oplevelsesøkonomi, viser, at vi som mennesker har det til fælles, at vi ønsker oplevelser og udfoldelsesmuligheder.

Det, at vi som mennesker oplever at kunne tilføre vores hverdag kvaliteter, kobler sig til et eksistentielt niveau. Byliv handler om liv. At det fysiske miljø – byrum, natur, bygninger – muliggør en mangfoldighed af oplevelses- og udfoldelsesmuligheder, er i dag helt tæt forbundet med en oplevelse af livskvalitet og mening.

Hvorvidt det enkelte menneske oplever sin hverdag som værdifuld og meningsfuld har ikke kun at gøre med de forhold, som oftest finder vej til mediernes historier om menneskelig trivsel og mangel på samme, nemlig om man har nære relationer, stabil økonomi og et godt job. Det har også at gøre med, hvor hverdagslivet finder sted, og hvordan man i hverdagen kan få opfyldt en stor mængde ønsker og behov for udfoldelse og oplevelse.

Bedste by at bo i

Når København af flere medier i en årrække er blevet udråbt til en af verdens bedste byer at bo i, har det at gøre med dette, med mulighederne, som byen tilbyder, også i mikroskala: at fortovet føles rart at gå på, at der aldrig er langt til et byrum eller en park, at bygningerne opleves smukke og velholdte, at det er let at komme frem og rundt til fods og på cykel samt med offentlig transport, at udbuddet for udfoldelses- og oplevelsesmuligheder er enormt og indenfor en geografisk overskuelig udstrækning.

For nutidens selvrealiserende individ er udfoldelses- og oplevelsesmuligheder blevet væsentlige for livskvalitet i hverdagen og for oplevelsen af mening. Når Frederiksberg Kommune tilbyder alle borgere at plante et træ, hvis ikke de i forvejen kan se et fra deres bolig, er det udtryk for, at kommunen ved, at det giver glæde og opleves skønt og meningsfuldt at se på et træ, og at kommunen gerne

vil tilbyde den livskvalitet til sine borgere i håbet om, at borgerne så er mere tilfredse.

Det kan også være, at embedspersonerne eller politikerne i Frederiksberg Kommune har læst det sydkoreanske forskningsstudie, der viser, at mennesker, som kan se et træ fra deres kontor, oplever mindre stress, og dernæst har tænkt, at det samme må være tilfældet, hvis man kan se et træ fra sin bolig.

På den måde er den blødere del af menneskers ønsker og behov – og ikke bare behovet for et tag over hovedet – bragt helt ind i hjertet af kommunernes byplanlægning. Kommuner udvikler bylivsstrategier, for de ved, at det ikke længere er nok for borgerne, at de er sikret daginstitutionspladser og parkeringspladser. Der skal oplevelser og udfoldelsesmuligheder til.

Udfordringen for de mindre byer – og konkurrencefordelen for de større – er, at det er ret forskelligt, hvilke typer af oplevelser og udfoldelsesmuligheder, mennesker ønsker sig. Der har været stillet spørgsmål ved, om vi har designet for mange skaterbaner, der især tiltrækker drenge, og har overset pigers behov. Der er rejst kritik af, at byrummene fyldes med aktivitetsmuligheder, når byen mangler stille, smukke steder, hvor man kan sidde ved et blomsterbed på en komfortabel bænk. Og der er rejst kritik af, at bylivstilbuddene er for mennesker med penge, mens de fattigste skubbes ud af byrummene, fordi offentlige bænke erstattes af caféstole, som det koster dyre kaffekroner at få lov at sidde på.

Hvem bylivet er for, er altså blevet et spørgsmål, som oftere dukker op, og som tydeliggør det, jeg opholder mig ved i bogens anden del, nemlig forskellene på os mennesker. De fleste trives, når de er omgivet af liv, men det

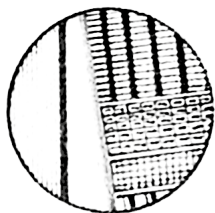
betyder ikke, at vi nødvendigvis også vil omgives af den samme slags liv.

Hvordan vi designer og planlægger det fysiske miljø, så det tilfredsstiller menneskets basale behov, som Ingrid Gehl formulerede det i 1971, er derfor et spørgsmål, som kræver dyb indsigt og viden om de mennesker, som bor og arbejder der og også om dem, som måske bare er på vej forbi.

På et generisk niveau ved vi, at alle mennesker ønsker sig oplevelser og udfoldelsesmuligheder. Vi ønsker os et fysisk miljø, som er sansemæssigt stimulerende. Vi ved, at vi påvirkes negativt af lange, lukkede facadeforløb, og at den slags understimulerende miljøer måske kan medføre hjernemæssig underudvikling og udløse lige så meget cortisol i kroppen, som de alt for intense, travle steder. Men oven på den basis af viden om, hvad der er fælles for mennesker, må vi lægge viden om, hvad der findes af konkrete, lokale ønsker og behov hos netop dem, som bor eller bruger et sted.

4

Inkluderende arkitektur

Veje, gader og stræder er i teorien noget af det mest inkluderende areal, vi har – både i byen og på landet. Som vener i kroppen, der fører blod frem til alle cellerne, er færdselsårene de fælles bånd, vi alle benytter for at komme frem og hen og rundt.

“Det er derfor, jeg synes, mobilitetsplanlægning er så hamrende spændende, for vi arbejder med ét af de mest folkelige rum, der findes. Stort set alle, høj og lav, ung og gammel, færdes i et vej- eller gaderum dagligt”, siger Sidsel Birk Hjuler. Hun er strategisk mobilitetsrådgiver og cykelekspert i Urban Creators. Jeg har opsøgt hende og hendes kollega, Marie Kåstrup, for at få viden om og

tal på, hvordan veje, byrum og mobilitet kan designes på måder, der er for mennesker.

“Vejen og gaden er i teorien rum for alle, men det betyder langt fra, at det er lige tilgængeligt for alle”, fortsætter Sidsel.

Vi har igennem de seneste hundrede år udviklet vores transportmidler, så vi ikke kun kan gå, ride eller sejle, hvis vi skal nogen steder hen, vi har nu mange flere muligheder at vælge imellem. Det har dog også medført, at gaderummet har været gennem en kæmpe omvæltning, for i takt med udviklingen af flere og hurtigere transportmidler har planlæggerne måttet træffe valg om, hvem og hvad man prioriterede plads til i vej- og gaderummene. Nogle fik plads, mens andre måtte vige.

“I mobilitetsplanlægning taler man om, at der er skabt et mobilitetshierarki, hvor privatbilismen prioriteres højest, mens folk til fods og på cykel, i kørestol eller andet, prioriteres lavere i indretningen af gaderummet. Det mobilitetshierarki vil mange byer verden over nu gerne vende på hovedet. Men det er lettere sagt end gjort”, tilføjer Sidsel. Hendes kollega Marie Kåstrup fortsætter:

“Indenfor mobilitet taler blandt andet OECD om, at vi har udviklet en ‘moto-normativitet’, og at vi i vores planlægning bærer ‘car blinders’. Altså at vi er blinde for, at biler udgør normen, som vi planlægger efter. Det gør sig gældende selv i en by som København, der ellers har ry af at være en cykelby. Det er stadig bilerne, som fylder og mange steder har fortrinsret”.

Bilen er i manges bevidsthed koblet til effektivitet, et transportmiddel, som er en naturlig nødvendighed for, at man for eksempel kan komme på arbejde og drive en forretning.

Men hvem vi giver pladsen til i det offentlige rum, er en demokratisk beslutning. Det offentlige rum, betyder jo netop, at det er vores allesammens. Det kan være godt at huske på, når man møder bilejere, der kræver ret til at få en parkeringsplads ved kantstenen lige ude foran deres bolig. Og fordi vi i årtier i byplanlægningen har forbundet bilen og motoriserede køretøjer med effektivitet, har vi designet vejene til bilerne og dermed behandlet kantstensparkering som en menneskeret.

At få øje på måden, vi er kommet til at tænke om bilerne på, og hvordan vi giver dem fortrinsret i mobilitetsplanlægningen, er det, Marie Kåstrup taler om som "moto-normativitet", og har man først fået revet sine 'car blinders' af, kan man pludselig se, at det kan gøres anderledes. Man kan spørge: Hvorfor designer vi vejene på den måde, som reelt gør, at for eksempel børn og dårligt gående ekskluderes fra gaderummene af sikkerheds- eller pladsmæssige årsager?

Dronning Louises Bro

Forsøger man at ændre på trafikhierarkiet, så man først designer med tanke på fodgængere og sårbare trafikanter, dernæst cyklister, og først derefter bilister, eksempelvis ved at ændre på pladsfordelingen mellem transportmidler, møder man hurtigt modstand.

Et eksempel på det er omdannelsen af Nørrebrogade og Dronning Louises Bro. Gaden og broen forbinder det indre København med Nørrebro og er derfor en vigtig trafikåre i det centrale København. Tidligere var broen en vej med to kørebaner i hver retning, en smal cykelsti og et smalt fortov. Men i 2009-2013 blev broen – og dens fortsættelse som Nørrebrogade – redesignet. Kørebanerne

blev indsnævret til ét spor i hver retning, cykelstierne udvidet til fire meters bredde i begge sider, fortovene blev bredere og der blev opsat bænke og cykelstativer med videre.

Efter omlægningen begyndte københavnernes at indtage broen. Hvor det før var et larmende trafikrum, blev Dronning Louises Bro med det brede fortov og de mange bænke til et sted, især unge begyndte at samles. Så snart der var en solstråle, var der liv på broen. Den brede cykelsti, som fortsatte videre ad Nørrebrogade, betød også, at mange flere cyklede. Samtidig blev der indført et såkaldt modalt filter længere henne ad Nørrebrogade, som kun tillod busser, cyklister og gående direkte passage. Biltrafikken havde fortsat adgang, men blev dirigeret ad omkringliggende gader for at komme fra den ene ende til den anden. Tilsammen betød tiltagene, at biltrafikken faldt, ikke kun på Dronning Louises Bro og Nørrebrogade, men også i det omkringliggende område. Dermed faldt også gener såsom støj og udstødning fra trafikken, og gaden blev rarere at spadsere på, fin at cykle på, og endda skøn at gøre ophold på med de mange nye bænke, der kom til.

Marie Kåstrup arbejdede dengang i Københavns Kommune og var vidne til omlægningen.

“Vi målte på, hvad der skete”, fortæller hun. “På tværs af trafikformer steg den samlede trafik med 20 procent på Dronning Louises Bro. Nørrebrogade blev simpelt hen mere effektiv og attraktiv for flere. Forsøget blev forud for omlægningen kritiseret, fordi kørebanearealet skulle indsnævres og bilparkeringen inddrages. Især kom kritikken fra nogle af de forretningsdrivende. Men væksten på 20 procent flere brugere af gaden som følge

af omprioriteringen af vejarealet har vist sig også at være en gevinst for handelslivet, idet kundegrundlaget øges. Vi er vant til kun at tænke i køretøjer, men vi bør i højere grad tænke i mennesker, uanset transportform”.

Sidsel Birk Hjuler tilføjer: “Grunden til, at jeg synes, Nørrebrogade-eksemplet er interessant, er, at det beviser, at der ikke nødvendigvis er et stærkt modsætningsforhold mellem mere effektive, inkluderende og attraktive gaderum. Og vi bliver som mobilitetsplanlæggere død og pine nødt til at prøve at forbedre det hele”.

Byer er både arbejdspladser, oplevelsesdestinationer og private hjem, hvor for eksempel mange børnefamilier drømmer om muligheden for, at deres børn kan bevæge sig mere frit. Og det er en pointe for Sidsel Birk Hjuler, at mobilitetsplanlægning har en langt større betydning for andre dele af den samfundsmæssige og socio-økonomiske udvikling, end man almindeligvis taler om.

Hun nævner en britisk artikel, som med udgangspunkt i én familie beskriver bevægelsesfriheden (eller mangel på samme) for fire generationer af børn. For cirka 100 år siden kunne oldefaren som barn bevæge sig omkring ti kilometer uden voksen overvågning. Fire generationer senere er oldebarnets rækkevidde i samme by indskrænket til mindre end 300 meter uden voksenovervågning. Børneopdragelse er på alle måder en helt anden sag i dag, men der er ingen tvivl om, at trafikens udvikling også har haft en stor betydning for børns bevægelsesfrihed. At børn ikke får lov at bevæge sig frit i samme omfang længere, skyldes at mange forældre oplever det farligt for børnene at færdes, hvor der er biler. Lige nu har vi med andre ord lavet en trafik, der er så farlig for nogle grupper, at de reelt ekskluderes fra det offentlige rum.

Pladsfordeling

Så hvordan får man vendt mobilitetshierarkiet om og gjort gade- og vejrummene mere inkluderende? Både Marie Kåstrup og Sidsel Birk Hjuler peger på, at flere og flere byer gør det ved at tage pladsfordelingen mellem transportmidlerne op til revision.

“Selv i cyklernes by, København, bliver der eksempelvis brugt lige så meget af gaderummet på parkerede biler, som der bliver brugt på cykelstier”, siger Marie Kåstrup.

Hun henviser til en opgørelse over, hvordan arealet mellem husene bliver brugt i København. Her bliver ni procent brugt til bilparkering, seks procent til cykelstier, fire procent til cykel- og gangstier, 26 procent til fortov, fem procent til torve og pladser, 49 procent til kørebaner og en procent til cykelparkering.

Det offentlige rum er som før nævnt vores allesamens, og derfor er det relevant at have en åben drøftelse om, hvorvidt den nuværende fordeling er rimelig, eller om det kan gøres anderledes. Hvis vi i dag oplever, at nogen – blandt andre børn og forskellige typer af fodgængere – ekskluderes fra gade- og vejrum, kunne vi med en ændret pladsfordeling måske sikre gader, som er inkluderende for flere.

“Uanset hvad er der intet, som er en naturlov, når det kommer til gaderummets indretning – hverken fortovet eller kantstensparkeringen”, siger Sidsel Birk Hjuler og fortsætter, “Kantstensparkering for biler generelt er forbudt i Japan – landet hvor Toyota, Nissan og andre bilmærker kommer fra”.

Der er rigeligt af gode argumenter for, hvorfor det giver mening at revurdere den måde, vi har indrettet os på. Halvdelen af myldretidstrafikken i København sker på

cykel, men kun seks procent af gadearealet er dedikeret til cykeltrafikken. Droneoptællinger viser, at 25 procent af bilerne i Københavns indre brokvarterer holder stille fra mandag til fredag. Og en tredjedel af bilturene i København er på under fem kilometer. Den slags tal giver anledning til at spørge, hvorfor vi affinder os med, at så store dele af vores allesammens fælles areal anvendes til at opbevare biler, der ikke bruges.

Lad os lave en sammenligning, som måske kan gøre det endnu tydeligere, hvorfor vi kan og bør stille spørgsmål ved den måde, vi gør det på i dag: Mange p-pladser er på størrelse med en ungdomsbolig. Vi ved allesammen godt, hvor dyrt det er at bo i København. Men det er billigt at parkere, hvis man er borger i byen. En parkeringslicens koster blot få hundrede kroner om året.

Så hvorfor skal bilerne optage så meget af vores fælles plads? Og hvorfor skal man i det hele taget have lov til at placere sin private ejendel i det offentlige rum? Når det kommer til møbler og kasser med ting, giver vi ikke mulighed for, at mennesker bare kan stille en container op, som de kan fylde deres ting ind i. Her henviser vi til, at man kan leje et opbevaringsrum. Hvorfor er det anderledes med bilen?

Fordelene er mange

I disse år er omstillingen af transport et varmt emne. Både fordi transport står for cirka en fjerdedel af CO₂-udledningen i Danmark og globalt, og fordi den globale befolkningstilvækst i byer skaber store trængselsproblemer, som kun bliver værre, hvis ikke der bliver ændret på transportvanerne. Og det er alt sammen gode grunde til at tage affære, ifølge Marie Kåstrup og Sidsel Birk Hju-

ler. Men de synes, der mangler fokus på det, de kalder “mobilitetsglæde”.

”For det kommer hurtigt til at handle om problemerne og om dét, vi vil have mindre af, for eksempel CO₂, støj, luftforurening, trængsel og så videre. Og så ender vi i diskussioner, som ofte er rødglødende, om dem der rammes negativt af de ændringer, som skal til. Det skaber en naturlig modreaktion”, siger Sidsel Birk Hjuler og fortsætter:

”Hvis vi for alvor skal ændre adfærd og velvilje, så bør vi i langt højere grad både tale om og planlægge efter, hvordan vi får skabt bedre oplevelser for flere på vores fælles gader og veje. Jeg er personligt også selv mere tilbøjelig til at synes om en ny idé og ændre min adfærd, hvis jeg forstår, hvorfor det er fedt og ikke kun får fortalt, hvad jeg får taget fra mig”.

Marie Kåstrup supplerer: “Gode mobilitetstiltag kan jo skabe en masse ekstra værdi, som gør turen og hverdagen til en bedre oplevelse. Måske kan man pludselig høre fuglefløjt på en gade, fordi gennemkørende biltrafik er blevet dæmpet. Barnet kan cykle i skole på egen hånd, fordi hastighed og trafikmængder er sænket. En cyklist med astma kan behageligt trække vejret dybt ned i lungerne på en trafikeret vej, fordi det er blevet en nul-emissionszone. Børnefamilien kan få luft i budgettet, fordi de med en delebilsordning både kan komme i sommerhus og undgå faste udgifter til bil og mekanikerregninger. Flere borgere kan nyde oplevelsen ved at sætte sig på en bænk og betragte gadens liv”.

“Mobilitetsglæden kan også italesættes på et samfundsmæssigt plan. Her kan det handle om, hvordan flere børn bliver fysisk aktive og selvstændige. Hvordan flere

borgere lever i støjfri områder. Hvordan fremkommeligheden i byen øges på grund af mindre pladskrævende transportmidler, og hvordan det samtidig understøtter herlighedsværdien i gaderummet, som skaber bedre kultur- og erhvervsliv og så videre, og så videre”.

“Den store udfordring er, at man i mobilitetsplanlægning ofte prøver at skabe mere inkluderende vej- og gaderum, men også ofte får det kommunikeret og implementeret på en måde, der mest af alt virker ekskluderende på dem, der måske lige har mistet retten til noget, de har været vant til. God inkluderende planlægning ligger derfor i lige så høj grad i måden, vi evner at kommunikere og implementere det på. Her er mobilitetsglæde et vigtigt kompas for os”.

Jeg slutter af med at spørge, hvad der skal til for at skabe balance, så vejrummene ikke længere ekskluderer nogle grupper, men bliver inkluderende for mennesker at være i og at transportere sig igennem: Når 45 procent af trafikken i myldretiden i København sker på cykel, hvorfor skal den så presses ned på seks procent af arealet?

Svarene viser sig at være ret enkle og bygger på eksempler fra byer i andre lande, hvor man allerede har gjort det. Det handler om:

- at sænke bilernes hastighed til 30 km/t, hvilket vil højne trafiksikkerheden og betyde, at langt færre fodgængere og cyklister påkøres og dør
- at gøre det mere besværligt at bevæge sig i bil fra den ene ende af byen til den anden
- at plante mange flere træer og designe gaderummene til ophold og oplevelse, til fodgængere og cyklisters tempo, og

- at konvertere plads fra stillestående biler til andre former for mobilitet.

Inkluderende og ekskluderende bydesign

Sidsel Birk Hjuler og Marie Kåstrup får med deres tal og fortællinger skubbet til min forestilling om inkluderende bydesign. Jeg er selv cyklist i København og forstår pludselig, at når kun en procent af arealet er afsat til cykelparkering, så er det ikke så mærkeligt, at cykler så tit står og fylder på fortovene, så mennesker med barnevogn og rollator har vanskeligt ved at komme forbi. At vi bruger vores allesammens vejarealer på parkerede biler betyder, at der er mindre plads til cykelparkering, som derfor ender med at stjæle af fodgængernes plads. Inkluderende vejdesign eller byrumsdesign vil sikre plads til fodgængere og ophold først og indbefatte et grønt, sanseligt, oplevelsesrigt miljø med opholdsmuligheder og mulighed for at bevæge sig til fods med klapvogn, stok eller i kørestol. Dernæst gode forhold for cyklister, som både kan komme frem via skønne, sanselige og sikre ruter og at man kan få plads til at parkere cyklen, herunder også ladcykler og børnecykler, ikke i kæmpestore parkeringszoner men alle steder, ved enhver funktion og tæt på enhver bolig. Det skal naturligvis også være muligt at køre i bil. For mange er bilen et nødvendigt transportmiddel, og de skal ikke diskrimineres. Men ved at vende trafikhierarkiet på hovedet og væk fra den moto-normativitet, som Sidsel Birk Hjuler og Marie Kåstrup nævner, kan vi gøre byens veje og byrum helt anderledes inkluderende, end de er i dag.

Gadesovere ekskluderes

Jeg kan ikke skrive om inklusion i byerne uden at opholde mig ved en gruppe mennesker, som i disse år ekskluderes fra rigtig mange steder, og det på måder som er usynlige for de fleste af os.

Jeg er klar over, at jeg så småt bevæger mig ind i på et område, som måske nok hører mere hjemme i bogens anden del, men jeg har ikke desto mindre valgt at bruge et øjeblik på det her, fordi det handler om, hvem byen helt grundlæggende er for og til, om hvem der inkluderes med det fysiske design, og hvem der ekskluderes.

I 2019 inviterede Projekt Udenfor mig med på en byvandring. Projekt Udenfor er en forening, som arbejder for at sikre gadesoveres synlighed, vilkår og rettigheder. De laver byvandring for at vise og gøre opmærksom på det, som i fagsprog kaldes fjendtligt design eller ekskluderende design. Det vil sige designelementer i det fysiske miljø, som skal forhindre, at gadesovere og hjemløse kan tage ophold og finde hvile eller sovemulighed.

Jeg kendte kun overfladisk til begrebet fjendtligt design, jeg blev derfor glad for invitationen og så en mulighed for at forstå mere om det. Vi var en gruppe, som blev ført rundt i en del af indre København og på Vesterbro af en af Projekt Udenfors medarbejdere. Vi blev vist bænke med armlæn monteret midt på, så man ikke kan lægge sig ned på bænken. Vi så metalbarrierer og hegn sat op under trappetrin, så man ikke kan klemme sig i ly under trappen. Vi så varmeriste langs husmure, som løftes og skråtstilles, så man ruller af, hvis man lægger sig på den.

På Københavns Hovedbanegård opkræves der nu penge for adgang til toiletterne, og der er vagter på

banegården, som genner hjemløse mennesker ud, hvis de tager ophold.

Den seneste tælling siger, at der findes omkring 600 gadesovere i Danmark, hvoraf langt de fleste hører til i København. Gadesoverne udgør omkring ti procent af det samlede antal hjemløse, og det, der kendetegner gadesovere, er, at de sover ude hele året. Mange har haft en svær opvækst med svigt og utilstrækkelig eller problematisk voksenkontakt. Mange af gadesoverne dør med psykiske udfordringer, og en del har et misbrug.

Vi har med andre ord at gøre med en gruppe mennesker, som nok er de mest udsatte i vores samfund. At det netop er dem, som er målgruppen – i mangel af et bedre ord – for fjendtligt design, er udtryk for et menneskesyn, som jeg efter byvandringen gerne ville forstå og vide mere om.

Afvisningens atmosfære

Da arkitekturfestivalen CAFx i sommeren 2022 spurgte mig, om jeg havde lyst til at være vært på en række saloner, sagde jeg med glæde ja og benyttede anledningen til at stille skarpt på en række mindretal og udsatte grupper i byen under overskriften: *Hvem er byen for?*

Med den gåtur i baghovedet, som Projekt Udenfor havde taget mig med på et par år tidligere, brugte jeg en af salonerne til at sætte fokus på gadesovere og hjemløses utrygge og usikre vilkår i byens rum. Jeg bad Projekt Udenfor om at designe en lidt kortere byvandring, end jeg selv havde været med på, og tilrettelagde salonen sådan, at jeg efter byvandringen havde en perspektiverende samtale med Projekt Udenfors direktør Bo Heide Jochimsen og Ole B. Jensen, sociolog og professor i

byteori og urban design på Aalborg Universitet, som netop forsker i fjendtligt design.

I samtalen skal jeg ikke spørge meget, før professor Ole B. Jensen maler de inhumane perspektiver i gadesovernes vilkår tydeligt op for alle i rummet:

“Det provokerer mig, og det pirrer samtidig min forskernysgerrighed, at mennesker finder på design, som har det formål, at mennesker ikke skal have det rart”, siger Ole B. Jensen.

“Vi lever i en tid og en kultur, hvor designbegrebet dækker over noget lækkert og sexet. Men design bruges også helt anderledes. Jeg er nysgerrig på, hvad de designere tænker, som laver fjendtligt design. Vi skal jo forstå, at det er intentionelt ekskluderende design. Der er nogen, som ønsker at bruge design til at holde mennesker væk eller gøre byen mere ukomfortabel for dem. Der er omhu og omtanke i den slags design. Overfladerne er bearbejdede. Det er ikke noget, som bare sker af sig selv eller falder ned fra himlen. Nogen har en intention, som er fjendtlig, og bruger design til at holde mennesker væk. Den intentionalitet interesserer mig. Jeg vil gerne få flere mennesker til at se den intentionalitet og bringe viden til en dialog om, hvad vi som samfund egentlig mener om det?”

Ole B. Jensen nævner håndgranaten som et eksempel på intentionelt menneskefjendsk design. Der er lagt dybe tanker i at gøre en håndgranat så velfungerede som muligt for den, der skal bruge den. Den er udformet, så den er let at gribe og holde om med en hånd, og vinklen på stikken, som skal trækkes ud, er designet med forståelse af, hvordan to hænder hurtigt og effektivt arbejder sammen. Den slags detaljer er udtænkt og designet med

omhu af mennesker, og designet er derfor udviklet med henblik på optimal ødelæggelse og vold.

På samme måde som håndgranaten, er fjendtligt design i byen typisk også udformet med stor omhu for at opfylde lige netop det ene formål: at ødelægge noget, at fjerne nogle mennesker. Fjendtligt design er designet af mennesker, som har brugt kræfter og omhu på at udtænke og designe løsninger, som kan holde gadesovere væk.

Sammenligningen med håndgranaten laver Ole B. Jensen naturligvis for at skære det ud i pap: Fjendtligt design gør skade på mennesker.

“Jeg siger tit til mine studerende, at de skal forestille sig, at det er midnat, og de går rundt i byen og leder efter et sted at sove. Der er typisk ikke nogen af dem, som før har haft den oplevelse. Og de har ikke før forestillet sig det. Men når vi gør det, kan vi sagtens forstå, hvor udsat og utryg en situation, det må være. Leder man efter et sted i byen, er det nogle andre strategier, man må benytte: Hvor kan man finde hvile? Hvor kan man gemme sig? Hvor er der sikkert?”

“Hvad sker der så, når du i den sårbare og udsatte situation møder design, som siger skrid, gå væk?” spørger Ole B. Jensen retorisk. Han har udviklet begrebet ‘afvisningens atmosfære’ for at beskrive, hvordan gadesovere oplever fjendtligt design: At blive mødt af de mange små fjendtligt design-indgreb, som forandrer inventar og byrum i byen, hvor gadesovere typisk søger sovested, er så ekskluderende en oplevelse, at byen får en atmosfære af afvisning for dem.

Skak på polsk

Det fjendtlige design kommer der mere og mere af i byen, fortæller Bo Heide Jochimsen. Han er i dag direktør i

Projekt Udenfor, men før det var han gadeplansmedarbejder gennem 15 år. Han kender gadesoverne godt. Da der i en periode var mange polske gadesovere, tog han tit et skakspil med på sin aftenrundtur for at få kontakt. Mange af polakkerne var vokset op med at spille skak, og ved hjælp af spillet fandt Bo Heide Jochimsen en indgang til en samtale og en relation.

Bo Heide Jochimsen har iagttaget, hvordan fjendtligt design er vokset frem i byen i takt med, at den er blevet dyr og succesfuld: boligerne er dyre, restauranterne er dyre, de nye borgere og besøgende kommer med forventninger om renhed og ordentlighed og med krav om, at de ikke skal udsættes for det ubehag, det er at se mennesker på bunden af samfundet. Pludselig er der ikke plads til alle længere. Og i takt med, at tolerancen dalere, kommer de små designtiltag, som er usynlige for de fleste, men for en gadesover udgør hele forskellen på, om vedkommende kan få et hvil eller en rolig nattesøvn. 80 procent af gadesoverne er optalt som mænd, 20 procent som kvinder.

Bo Heide Jochimsen fortæller, at det er Projekt Udenfors rolle at gøre opmærksom på gadesovernes ringe vilkår og forsøge at forbedre dem. Men udviklingen går den forkerte vej. Meget fjendtligt design og forandringerne på Københavns Hovedbanegård med afspærrede kroge, betalingstoiletter og vagter er kommet til i den tid, Projekt Udenfor har arbejdet.

“DSB er en af de helt store syndere, når det kommer til fjendtligt design. De går offensivt og aggressivt til værks”, fortæller Bo Heide Jochimsen. “Det støder mig. Jeg synes, vi burde tænke på stationerne som medborgerhuse, hvor alle er velkomne. Hvis du venter på toget til Jylland med din datter i hånden, så kan du få øje på en hjemløs, som

måske skal på toilettet. Det er vel fint, at vi ser hinanden. Men DSB's kommunikationsfolk siger, at de hjemløse skal ud, at de skaber utryghed og koster penge, fordi der skal gøres mere rent på toiletterne. Det tror jeg ikke på”.

“Det handler om lavere tolerance fra nogle borgere, og en forventning om, at man ikke skal se elendighed. Jeg forstår godt, at det er barskt at se et menneske snavset og liggende på fortovet. Men løsningen er ikke at genne det væk og ud af synsfeltet. Løsningen er, at vi skaber byer, som inkluderer alle, også gadesovere og hjemløse”.

Fjendtligt design findes ikke, siger kommunens analyse

Bo Heide Jochimsen peger på, at der ligger et politisk ansvar, som ikke tages alvorligt. Udfordringen er, at det ikke kun er DSB, som laver fjendtligt design. Mange af de mikroindgreb, som sker, foretages af private grundejere på deres egne bygninger og matrikler: en rist som skråtstilles, en niche som lukkes af, en trappe hvor rummet under trinene spærres af.

Han fortæller, at foreningen har været i dialog med skiftende borgmestre i København, de havde endog en af dem med på en byvandring. Byvandringen var øjenåbnende for borgmesteren, og da hun kom tilbage til rådhuset, bad hun sin forvaltning om at undersøge omfanget af fjendtligt design i København. Forvaltningen gennemførte en undersøgelse, som konkluderede, at der ikke findes fjendtligt design i København.

Bo Heide Jochimsen griner hovedrystende, mens han genfortæller historien. “Politikerne på rådhuset vedtog så en beslutning om, at man ikke vil have fjendtligt design i København. Men der mangler en strategi. Det nytter ikke noget at vedtage sådan en politisk udmelding, når man

ikke bagefter gør noget. Det, som vi mangler, er en strategi, hvor vi fortæller hinanden, hvad vi ser og oplever i byen, en strategi, som bygger på den viden, så gadesovere og hjemløse også kan være her”.

Ole B. Jensen supplerer: “Vi må informere med data og viden. Vi må allesammen lære at se byen med gadesovernes øjne. Vi må forstå, at fjendtligt design laves og findes. At der er mennesker, som udvikler og implementerer det. Det er ikke altid med onde hensigter, men resultatet er, at gadesovere ekskluderes”.

“Der er også en normativitet i mange menneskers adfærd, som vi bør kigge på. Der er mange lag, som er psykologisk komplekse. Nogle forældre mener eksempelvis, det er deres opgave at skærme deres børn fra ting i virkeligheden, som er grimme, ubehagelige og upassende. Når en forælder trækker sit barn en anden vej, er det udtryk for den normativitet: Du skal ikke kigge. Men måske er det sundt at kigge, at blive eksponeret for det anderledes og også eksponeret for, at nogle mennesker har det svært og lever på gaden. Der er ikke noget på spil med gadesoverne, som er farligt”.

Bo Heide Jochimsen udfolder Ole B. Jensens sidste pointe: “På mine mange aftenture gennem mine 15 år som gadeplansmedarbejder har jeg aldrig oplevet en gadesover være aggressiv eller voldelig. De fleste gadesovere ville helst være usynlige. Nogen skammer sig. De leder efter fred og ro, sikkerhed. De er ikke farlige. Jeg har mødt mennesker, som er aggressive over for gadesovere, men ikke den anden vej. Gadesovere udsættes for voldelige overfald, verbale overfald. De skældes ud og skubbes rundt. Jeg kunne godt tænke mig, at vi begynder at forstå, at vi har en opgave i at inkludere dem, som er de

allermest udsatte, i byen”.

I efteråret 2023 underskrev Københavns Kommune den europæiske *Homeless Bill of Rights*, som på dansk har fået titlen *Rettighedserklæring for personer i hjemløshed*. Rettighedserklæringen rummer en række rettigheder for hjemløse, som kommunen skal respektere, herunder ”retten til værdig nødovertagning, retten til privatlivets fred, retten til sanitære faciliteter og retten til det offentlige rum”. Med den erklæring har såvel gadesovere og hjemløse, som andre mennesker, der iagttager noget som fjendtligt design, mulighed for at gå til kommunen og kræve eksempelvis adgang til drikkevand og toilet. Hvorvidt erklæringen kommer til at betyde, at vi over tid kommer til at se mindre fjendtligt design i byerne, kommer Projekt Udenfor samt professor Ole B. Jensen og hans kolleger til at holde øje med.

15. oktober 2024 overværede jeg Carsten Hvid Nielsen forsvare sin ph.d.-afhandling *Ekskluderende design - social eksklusion i byens rum* på Aalborg Universitet. I afhandlingen har Carsten Hvid Nielsen blandt andet gået ruter med gadesovere og mennesker, som lever i hjemløshed, for at dokumentere deres oplevelser af og møde med fjendtligt design. Vi begynder altså at få mere forskning om, hvordan fjendtligt design ekskluderer mennesker, hvilket er første skridt til at skabe kendskab hos flere, og måske undgå den slags direkte fjendtlige indsatser i fremtiden.

Design som ekskluderer alle

Hvor fjendtligt design er udviklet og rettet mod en helt bestemt gruppe mennesker i samfundet, er der ganske meget andet design, som udvikles til at ekskludere os allesammen.

Jeg er Berlinmurens generation. Som et dobbeltslag tegnede MUREN en 45 kilometer lang slange, der indstøbte Vestberlin som en ø i det, der dengang var Øst-tyskland. Hvor bymure historisk er blevet opført indefra som beskyttelse mod en ydre fjende, var Berlinmuren det modsatte: en mur opført af magthaverne med kontrol over de omkringliggende arealer.

I dag er Berlinmuren hakket til mange tusinde betonbrokker, puttet i symbolglade turisternes kufferter og spredt over hele verden. Da muren endnu stod, klippede den veje og transportsystemer over, blokerede for befolkningens adgang til købmand og skole, arbejdsplads, venner og familie. I 30 år spaltede muren Berlin i to byer, som udviklede sig til lokalsamfund med vidt forskellig funktion, fysik, stemning og identitet.

Jeg flyttede til byen i 1994, fem år efter borgerne havde hakket hul i muren. På det tidspunkt var de to Tysklande blevet til et, Berlin var genudråbt til hovedstad, et nyt regeringskvarter var under planlægning, og byen begyndte langsomt at hænge sammen. Alligevel var jeg aldrig i tvivl om, hvorvidt jeg befandt mig i det tidligere øst eller vest. Husfacaderne i Østberlin var overstrøet med skudhuller fra krigens tid. Bygninger og byrum var forfaldne og slidte, gadebelysningen sparsom eller ikke-eksisterende, gaderne belagt med brosten, sporvognene hvinede hidsigt på rustne skinner, butikkerne var få, caféer og restauranter nærmest fraværende.

Anderledes stod det til i Vestberlin, hvor bydelen Charlottenburg blev lyst op af neonskilte, som reklamerede for vestlige kædeforretninger, mens bydelen Kreuzberg osede af politisk aktivisme, besatte huse og dönerbarer. I vest var husenes krigsskader udbedret, ruinerne var

fjernet og nyt byggeri tilføjet. Sporvognsskinnerne var dækket af asfalt og afløst af buskørsel.

At have to så forskelligartede fysiske karakterer i den samme by viste, hvad et enkelt stykke arkitektur kan medføre på blot 30 år. Berlinermuren var et geopolitisk redskab, designet og opført til at kontrollere og ekskludere mennesker.

I den forstand er Berlinmuren på ingen måde unik. For knap 2.500 år siden opførtes Den kinesiske mur, som stadig holder rekorden som verdens længste. Da den var på sit længste, blev den vurderet til at løbe mere end 7.300 kilometer gennem bjergrige egne og henover stepper. Oprindeligt var muren ikke en men mange mure, hver især opført for at sikre et mindre territorium. Først da Qin Shi Huang lykkedes med at samle, hvad der siden blev betegnet som storriget Kina og udråbte sig selv til Kinas første kejser, blev rigets udstrækning markeret med sammenføjning af de mange stykker mur. Udover at markere storrigets territorium havde muren også til formål at holde uvedkommende ude.

Nye mure og hegn skyder op

I disse år opføres en ny tids mure for at bremse nogle menneskers frie færden. Hegn sættes op langs nogle af Europas ydre grænser med det formål at holde migranter ude. USA har opført et ti meter højt hegn mod Mexico. Og Israel har først benyttet hegn mod de palæstinensiske områder, dernæst flyttet hegnet flere gange og siden opført en mur. Som arkitektur er hegn og mure effektive. De udgør lavpraktiske barrierer, som bremser menneskers færden. Det er en banal pointe, men jeg skriver den for at stille dit blik ind på, hvor effektivt og magtfuldt et

stykke arkitektur, mure og hegn er. I en helt anden skala end den stor- og geopolitiske genkender vi det også fra hverdagslivet: Vores byer er fulde af mure og hegn. Grænsesætninger, som på en og samme tid identificerer matrikelskel, markerer en grundejers areal og udgør en kontrol med – eller et forsøg på kontrol med – andres adgang til arealet.

Mure og hegn er som udgangspunkt ekskluderende arkitektur. Det er derfor, de er opfundet, derfor de opføres: For at holde nogen ude. De kan dog også have en inkluderende virkning. Når hegn, mure og hække er lige så høje eller højere end mennesker, er de præcis lige så ekskluderende som Berlinmuren var. Men når muren, hegnet eller hækken er så lav, at mennesker kan se eller uden problemer træde henover den, er eksklusionen pludselig ikke længere fysisk. Den bliver mental. Grænsen registreres, og de fleste afkoder den enkelt og let som en grænsesætning. Men grænsen er venlig. Den forhindrer ikke kontakt.

Faktisk har Jan Gehl allerede for mange år siden vist, at lave hække, mure og hegn udgør muligheder for blikkontakt og for verbal kontakt mellem mennesker. Placeret på hver sin side af grænsen vil begge parter typisk føle sig trygt forankret på et territorium og derfor i en god udgangsposition for at kommunikere med et menneske på den anden side. Arealet skal ikke forhandles, men kommunikerer tydeligt. Er der eksempelvis tale om et lavt stakit, som omkranser en privat bolig ud mod et fortov, vil fodgængeren på fortovet være bevidst om at befinde sig på et offentligt areal, hvor alle må færdes, og boligejeren på sin grund kan føle sig tryk ved, at vedkommendes territorium er tydeligt markeret som privat

for fodgængerer på den anden side. Den lave grænsesætning skaber klarhed over, hvem der hører til hvor, og understøtter derfor en tryk kontakt, uanset om der er tale om en blikudveksling, et nik, en hilsen eller en samtale.

Modernismens bud på inklusion var lighedsarkitektur

I byerne deler vi masser af rum med hinanden, som ikke opdeles af mure, hække og hegn. Det offentlige rum beskrev de gamle grækere som et afgørende rum for det demokratiske samfund. Offentlige rum udgør steder, hvor alle er velkomne, hvor alle – i princippet – har lige ret til at være. Man ser byens andre borgere og besøgende, man har mulighed for kontakt og mulighed for at ytre sig. Narrativet om det offentlige rum i en vestlig kontekst er, at det er et inkluderende rum.

Men så enkelt er det ikke. Ligesom grænsesætning kan svinge mellem at være ekskluderende eller inkluderende afhængigt af højde, kan de åbne byrum også arbejde stik imod hensigten om inklusivitet og fælles ejerskab og opleves ekskluderende.

Især har vi mange eksempler på det fra 1960'erne og 1970'ernes byplanlægning, som stadig består; områder, der er opført efter modernismens byplanlægningsidealer, som de blev formuleret af den schweiziske arkitekt Le Corbusier og en sammenslutning af moderne arkitekter, CIAM, i det tidlige 20. århundrede.

Modernistisk byplanlægning er en ideologisk designpraksis, der vandt frem for omkring 100 år siden og baseres på ønsket om at gøre op med byens klasseopdelte strukturer, der i århundreder havde fastholdt og undertrykt mennesker og kun tilbød samfundets fattigste ringe,

usunde og mørke boliger og bykvarterer.

Paradigmet om lys og luft stammer fra modernismen, hvor det blev formuleret som et universelt krav. Et fint designprincip, som jeg kun kan sige godt om. Desværre gælder det ikke for den måde, hvorpå modernisterne omsatte principperne om lys og luft til design. For i modernismens planlægningstanke var det vigtigt, at boligerne lå for sig selv, væk fra arbejdspladser. Logikken blev født ud af en situation, hvor industrialiseringen buldrede løs og på få årtier havde ført til tætpakkede, tilslummede byer med larmende og svinende industriarbejdspladser og arbejdere, der flyttede fra landet til små, mørke boliger, hvor de pakkede sig sammen mange på få kvadratmeter. Det var usundt og brandfarligt.

Princippet om lys og luft blev altså formuleret på en alvorlig baggrund, men at modernisterne derfor formulerede, at boligerne skulle ligge langt fra arbejdspladser blev desværre til design, som delte byen op i dele, der hver for sig kun rummede en funktion. Modernistisk byplanlægning kaldes af samme årsag også funktionalismen. Byen blev set på som en genstand, der kunne – og burde – opdeles logisk efter funktion: boliger for sig, arbejdspladser for sig, handel for sig. Vejsystemer til at forbinde delene.

Konsekvensen blev oplevelsesfattig, ja faktisk kedelig by. Boligområder uden noget at tage sig til.

Jeg melder mig nu som modernismekritiker. Hvis ikke det allerede skulle være klart. Efter halvandet årtis arbejde med byudvikling konstaterer jeg, at meget af det modernistiske byplanlægning, som blev designet og implementeret i Danmark i 1960'erne og 1970'erne har medført ganske store udfordringer for mennesker

på mange måder fra naturlig orientering over skala til en uhensigtsmæssig glæde ved biler og bilisme. Det er i denne æra, at den moto-normativitet, som Sidsel Birk Hjuler og Marie Kåstrup talte om i begyndelsen af dette kapitel, vandt frem. I modernismen lå en utrolig stor glæde ved maskiner og masseproduktion.

Gennem årene har jeg været i mange diskussioner med især arkitekter om besværet med modernismens byplanlægning. For femten år siden mødte jeg mange arkitekter og byplanlæggere, som forsvarede modernistisk byplanlægning og var helt overbeviste om dens værdi for mennesker. I dag møder jeg langt færre. Især blandt yngre arkitekter er det som om forsvaret for modernismen er fordampet. De unge arkitekter oplever jeg i højere grad som nogen, der tager udgangspunkt i den til tider besværlige men dog reelle virkelighed, hvor modernismen var ideologisk og er et system, der er designet til at skabe en utopisk verden.

At jeg deklarerer mig som modernismekritiker skyldes derfor, at jeg godt ved, nogen bliver irriterede og fortørnede over, hvad jeg skriver i det følgende. Jeg tager meget gerne diskussionerne igen. For med mit vedvarende dyk ned i den forskning, som ligger til grund for hele bogen her, er jeg blot igen og igen blevet bekræftet i, at modernismen nok foregav at tage udgangspunkt i menneskets behov men i praksis udgør et rigidt system, som kun betragter menneskets funktionelle niveau, mens de sansemæssige og orienteringsmæssige niveauer blev overset.

I modernismen var der en grundtanke om radikal lighed, som eksempelvis fandt form i boligblokken og i gentagelsen af boligblokken – en lighedens arkitektur – samt i et landskabsprincip, hvor alle udearealer

skulle være for alle, og derfor som udgangspunkt åbne og udifferentierede. Begge dele viste sig problematisk for mennesket.

Boligblokken som opgør

Modernistisk byplanlægning som Le Corbusier opfandt den var et opgør med Paris fra Napoleons tid, hvor Napoleons byplanlægger Baron Haussmann designede en hierarkisk byplan; hierarkisk i den forstand, at der var brede boulevarder, funktionelle gader og smalle stræder, som gjorde nogle steder i byerne mere befærdede og andre mere fredelige. Også bygningerne viste i alt fra loftshøjder til detaljering, om de var vigtigere eller mindre vigtige bygninger, og derfor om de var til vigtige eller mindre vigtige mennesker. Selv i den enkelte bebyggelse var der højloftede, prominente boliger nederst i forhusene og lavloftede boliger øverst oppe under tagene og i baghusene. Dem med penge og status boede i de højloftede boliger med lys og med detaljer og udsmykninger i arkitekturen, mens dem uden penge og status boede i mørke, lavloftede boliger, simpelt udformet, og i trange baggårdsboliger.

Haussmanns byplan og arkitektur var i Le Corbusiers analyse ikke alene hierarkisk men klassesamfundets struktur, som fastholdt mennesker i klasser, gjorde forskel på mennesker og undertrykte arbejderklassen og de fattigste.

Le Corbusier skrev allerede i 1920'erne og 1930'erne bøger, som skældte ud på, hvad han så som bourgeoisiets undertrykkende arkitektur i Paris. Han foreslog i 1922 en plan, hvor hele det centrale Paris blev revet ned og erstattet af X-formede, ens boligårne. Planen blev først grinet af, men siden udviklet videre af Le Corbusier til

principperne for modernistisk planlægning, der i 1933 blev nedfældet på den fjerde CIAM-kongres (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*) med Le Corbusier som pennefører og udgivet i 1942 af Le Corbusier som *Athenchartret*. Et charter, som rummer ganske store ligheder med bøger, Le Corbusier havde udgivet tidligere i sit liv, helt tilbage til *Urbanisme*, der først udkom i 1925.

Jeg har gennemtrawlet de fleste af Le Corbusiers bøger. Han var en stærk skribent og ikke bleg for at udtrykke sig polemisk. Eksempelvis skriver han i bogen *The City of Tomorrow and its Planning*, der udkom i 1929, en sætning, der kan forklare ganske meget om den ingeniør-beundrende arkitekts tilgang og tænkning: "the city of today is dying because it is not built geometrically" – nutidens by er døende, fordi den ikke er geometrisk.

Le Corbusier foregav, at Athenchartrets principper var formuleret i enighed blandt de mange moderne arkitekter, som deltog i kongressen, men historikere, som siden er dykket ned i sagen, har vist, at der faktisk var ganske stor uenighed blandt arkitekterne om designprincipperne. Selv om de var enige om, at noget måtte gøres. Storbyerne var ved at slumme til, og boforholdene var elendige for arbejderne, men de var ikke enige om løsningerne. Flere fandt Le Corbusiers byplanlægningsidealer for radikale og brutale.

Ikke desto mindre holdt Le Corbusier fast, og hans udlægning af modernismen blev det 20. århundredes mest udbredte byplanlægningssystem, der for generationer af byplanlæggere blev den rette måde at planlægge og opføre by på. Måske blev det ikke bymidten i Paris, Le Corbusier fik revet ned og erstattet af modernistisk by, men det nye, som blev bygget i årtierne efter 2. Ver-

denskrig, forstæderne til Paris, de store “banlieus”, som i dag er meget vanskelige områder at få til at fungere som god by for mennesker, er opført efter principperne, som han formulerede.

Modernistisk byplanlægning blev en tsunamibølge

I nogle årtier, særligt lige efter 2. Verdenskrig, blæste modernistisk arkitektur og byplanlægning som en frigørende og frisættende vind over hele verden, det var et kraftfuldt opgør med undertrykkelse og klassesamfund. Koblet med arbejderbevægelsen og fremvæksten af fagbevægelsen var modernismen arkitekturens svar på et lige og retfærdigt samfund. Det skete såvel i vestlige lande som i den kommunistiske del af verden, hvor Sovjetunionen, Kina og de østeuropæiske lande i modernistisk byplanlægning fandt et redskab, der passede til planøkonomi og kommunistisk ideologi.

Le Corbusier var i sin samtid en berømmethed. Han rejste til Sovjet og mødtes med ledere, som så et godt match mellem deres kommunistiske ideologi og modernistisk planlægning. Han rejste til Indien, hvor den første premierminister efter Indiens uafhængighed, Jawaharlal Nehru, gav Le Corbusier opgaven med at designe byen Chandigarh, som stadig i dag udgør en samlet hovedstad for de to delstater Punjab og Haryana. Han rejste til Sydamerika, og han fik solgt sine tanker ind her, i Kina, i Østeuropa og i en række afrikanske lande, hvor modernistisk byplanlægning blev et redskab i frigørelsen fra sporene fra kolonitiden og den koloniale arkitektur og var med til at forme en ny identitet for lande som Ghana, Senegal, Elfenbenskysten, Kenya og Zambia.

Desværre viste det sig, at de ideologiske designgreb

ikke virkede efter hensigten. I starten var der glæde hos mange i storbyerne, der kunne forlade deres usunde, mørke, slummede boliger til fordel for lys og luft i de nye forstæders boligblokke. Men efter få år viste det sig desværre, at arkitekturen ikke førte til den frisættelse og lighed, som den havde lovet. Arkitekturen var behæftet med en række humane bivirkninger. Det viste sig, at mennesker også kunne opleve sig ekskluderet og fremmedgjort af modernisternes designmæssige løsninger. Og snart begyndte de, som havde mulighed for at vælge, hvor de ville bo, at fravælge boligblokområderne. De foretrak simpelthen at bo i andre typer af by.

At jeg bruger en del plads på denne historiske fortælling i en bog, der handler om nutidens miljø, skyldes, at de største menneskelige mangler i vores byers fysiske design i dag, skyldes den tsunamibølge af modernistisk byplanlægning, som i nogle årtier væltede henover bysamfundene.

De fleste kender historien om, hvordan københavnernes nuværende yndlingssted, Søerne, i 1960'erne blev foreslået omdannet til en tisporet vej, en klassisk modernistisk byplanlæggers våde drøm. I Aarhus havde man lignende planer, og mange steder blev den slags planer faktisk realiseret. For eksempel i Odense, hvor Thomas B. Thriges Gade blev udvidet til en firesporet vej, som i 50 år delte byens ældste kvarter over i to. Først efter et kæmpe omdannelsesprojekt i 2010'erne blev Thomas B. Thriges Gade menneskeliggjort, og i dag er den ikke længere en barriere og et åbent sår, der løber gennem byen, men en vej, som er med til at skabe sammenhæng og oplevelseskvalitet for borgerne.

Odenseprojektet er et fint eksempel på, hvad vi bokser med mange andre steder i de danske byer: Modernis-

mens byplanlægning og trafikplanlægning, der tilgodeså bilerne, gjorde skade på mange gamle bymidter, der blev omdannet til veje og parkeringspladser, og som har efterladt os med forstæder, hvor det er vanskeligt og bekosteligt at forsøge at tilføre de i dag fraværende menneskelige kvaliteter.

Med modernismen fik vi byer designet til bilens fart og størrelse, byer designet til at være effektive maskiner. På trods af målsætningen om frisættelse var modernister-nes menneskesyn præget af det maskinelle. Mennesket blev betragtet som et tandhjul i en maskine, ikke som et sansende væsen.

Grundlæggende er meget af den modernistiske by derfor sansefattigt og understimulerende for fodgængere og cyklister, nogle gange ovenikøbet vanskeligt at finde rundt i og helt ekskluderende. Designlogikken har bilen i centrum, og når vi i dag bokser med at menneskeliggøre byerne, skyldes det, at bydesigngrebene dengang var så brutale og voldsomme, at det kræver store anstrengelser og enorme økonomiske summer at gøre dem menneskeinkluderende.

Den rensede stil

At vi er blevet opmærksomme på problemet skyldes, at vi som samfund har udviklet os fra industrialderen med dens optagethed af praktik og funktionalitet til informationsalderen og oplevelsesøkonomien med ønsker om og behov for en by, der fremstår sanselig, spændende og tryk, som er fodgænger- og cykelvenlig, og som tilbyder os muligheden for at opsøge et væld af ting, der giver oplevelser og øger livskvaliteten.

I denne historiske og samfundsmæssige forandring består en stadig større del af byudviklingen i at omdanne eksisterende by frem for at bygge nyt i byernes periferier, eksempelvis har vi de seneste årtier omdannet enorme industriområder – havne, værfter, fabrikker – til bo-, kultur- og oplevelsessteder.

Le Corbusier og andre modernister havde ellers forsøgt at tænke mennesket ind. Hele modernismen handlede jo om en frisættelse af mennesket og om at placere mennesket centralt i verden i stedet for Gud, staten eller virksomheden. Eksempelvis var modernistisk arkitektur optaget af menneskekroppens skala. Der blev opmålt og udgivet publikationer om 'Frankfurterkøkkenet', der opstillede designprincipper udviklet på baggrund af nøje opmålinger af menneskets rækkevidde, skridt og arbejdsprocesser i køkkenet.

Problemet med modernisternes menneskeforståelse skulle vise sig at være, at den især var optaget af funktionelle og praktiske niveauer, mens menneskets æstetiske, sanselige og identitetsmæssige behov i nogle dele af modernismen – og her især som byplan-system – blev overset. Le Corbusier udviklede også *Modular*, som var en idealiseret mandekrop, han målte op og lagde til grund for designprincipper. Dog ikke i byskala. *Modular* har siden mødt kritik, fordi den er en mandekrop, og endda en idealiseret mandekrop, hvilket er ekskluderende for kvinder, og også for alle mænd, der ikke har en sådan idealiseret krop med de helt rigtige proportioner og opmålte størrelser.

Selv kaldte Le Corbusier den minimalistiske modernisme for "den internationale stil", hvilket indebar, at bygninger ikke måtte formidle spor af kulturel eller historisk karakter, som for ham var ensbetydende med et

undertrykkende classesamfund, men i stedet burde være rensede for den slags, så husene ikke fastholdt mennesker i en undertrykkende historie. Hans tanke var, at mennesker, som boede i de rensede huse, på den måde kunne føle sig frie af classesamfundets undertrykkelseshistorie og påbegynde en ny fortælling.

Boligblokken fødes

Boligblokken er Le Corbusiers opfindelse. Den oprindelige boligblok, Unité d'Habitation, blev designet af Le Corbusier og opført i Marseilles i perioden fra 1945 til 1952. Unité d'Habitation er 135 meter lang, 56 meter høj og 24 meter dyb, og den rummer 330 boliger beregnet til 1.500-1.700 mennesker. Til sammenligning skal en landsby i Danmark have færre end 1.500 indbyggere for at kunne komme i betragtning til prisen som Årets Landsby. Le Corbusiers boligblok er en landsby i højden, sådan er den tænkt og designet.

Unité d'Habitation er et eksempel på den internationale, rensede eller stedløse arkitektur. Siden har det vist sig, at mennesker faktisk føler sig godt tilpas med bygninger og miljøer med stærke fortællinger, eller en klar identitet, som vi også kan kalde det. De fleste synes om historiske bygninger og bykvarterer, måske fordi deres tydelige formidling af en identitet betyder, at vi også kan mærke vores egen.

Omvendt gør den rensede, stedløse arkitektur mange mennesker ubehageligt til mode. Har vi at gøre med lufthavne, motorvejsstrækninger og andre radikale typer af rum, som har bredt sig siden 1960'erne, og som den franske antropolog Marc Augé har defineret som "ikke-steder", kan stedløsheden opleves glat, som en

smidighed, der kan fungere for mennesker i transit. Men som arkitektonisk princip i boliger og byer, hvor vi bor og arbejder og færdes, har det stedløse vist sig grundlæggende at modarbejde menneskets oplevelse af selvidentitet.

Der er en sammenhæng mellem stedsidentitet og selvidentitet sådan at forstå, at ethvert sted, som rummer en klar identitet, opleves tydelig, og som noget, vi nysgerrigt kan nærme os og komme i dialog med, det som jeg skrev om i kapitel 3 med udgangspunkt i to af Ingrid Gehls basale bo-behov, nemlig behovet for strukturering og behovet for identifikation. Den rensede, stedløse arkitektur er utydelig eller fraværende i sin udsigelse og kan derfor opleves fremmedgørende og urovækkende. Og det, som Le Corbusier overså med sin kritik af Haussmann-husene i Paris, er, at de godt nok var udtryk for et classesamfund, men at de også rummede klar identitet og detaljering, som gjorde – og gør – mennesker godt, som mange finder attraktivt, og som er en af årsagerne til, at Paris er en af de byer i verden, flest mennesker hvert år rejser til. Bygningsmassen rummer en identitetsmæssig kraft, som mange holder af at forbinde til.

Det betyder ikke nødvendigvis, at bygninger skal være præmoderne for at kunne give mennesker glæde. På ingen måde. Jeg kan selv opleve det glædesfyldt, når en modernistisk bygning ikke reproducerer et steds historie men stikker af fra den og frisætter sig, som Mies van der Rohes Neue Nationalgalerie i Berlin, der åbnede i 1932 – året før nazisterne overtog magten i Tyskland.

Neue Nationalgalerie er en bygning, som formidler den friskhed og frihed, der var i mellemkrigstidens Tyskland, et bud på en ny tids og et nyt samfunds arkitektur. Som

sådan er det en stærk og smuk bygning.

De fleste vellykkede, modernistiske bygninger, er for mig den slags, unikke bygningsværker, der formidler frihed og frisættelse. Det kan være vidunderlige huse at være i og omkring.

Derfor skelner jeg typisk mellem modernistisk arkitektur, som jeg holder meget af, og modernistisk byplanlægning, som jeg ikke har meget godt at sige om. I byplanlægningen blev skalaen for stor, gentagelsen et problematisk princip, og bilen den dominerende transportmåde, som planlægningen blev designet efter. Menneskeligheden forsvandt, og selv friheden transmorfedes til tilfangetagelse.

Boligblokken er naturligvis modernistisk arkitektur og ikke planlægning, men fordi den nogle gange bliver en meget stor bygningskrop og bolig for rigtigt mange mennesker, og i måderne, nogle boligblokke står meget hårdt og lukket på jorden, kan der også i nogle boligblokke ligge de samme problemer med fremmedgørelse og umenneskelighed i designet, som der gør i modernistisk planlægning.

Parkbebyggelser eller havebebyggelser?

Mange boligblokområder er anlagt som formationer af blokke placeret på store, åbne plæner. Parkbebyggelser kaldes de også. De bedste af parkbebyggelserne er anlagt efter omhyggelige landskabsovervejelser. Blokke er indpasset i terrænspring eller omkring en dam eller et åløb. De dårligste af parkbebyggelserne er anlagt på måder, hvor afstanden mellem blokkene alene skyldes størrelsen på de kraner, der skulle være plads til under opførslen. Kransporsarkitektur kaldes det.

Udfordringen med de store, åbne plæner i boligblokbebyggelser er, at de netop ligger omkring boligblokke. Trods navnet er de ikke en park. De er beboernes have. En fælles have. Men sådan opleves de ikke nødvendigvis af beboerne, som nogle gange er i tvivl, om de må bruge dem og til hvad. Eller som beboerne ikke nødvendigvis er enige om, hvordan skal bruges. Jeg har besøgt mange boligblokområder både i Danmark og i udlandet. Jeg har talt med beboere, som ønsker, at deres udearealer bliver benyttet af mennesker, som ikke bor der, som om det var en offentlig park. Jeg har talt andre, som ønsker at sætte hegn og overvågningskameraer op om deres område, fordi de oplever, at mennesker udefra går igennem deres have, selvom de ikke har noget at gøre der. Uanset, hvad man ønsker, er det klart, at de ikke fungerer, som de er.

De forskellige reaktioner fortæller om udfordringen med åbne plæner. Som udgangspunkt burde det være enkelt: En åben plæne og et åbent landskab er en invitation til mennesker om at bruge området eller gøre ophold der. Sådan er det med en offentlig park. Den er let at afkode for alle. Et klart afgrænset territorium i byen til rekreativ brug, et fælles offentligt rum, som vi alle har lige adgang til. Problemet med parkbebyggelser er, at de mimer parken, men de er ikke en park. Nogen bor jo i parken.

Udefrakommende kan derfor opleve, at de grønne områder er nogens, nemlig beboernes. Dilemmaet er, at mange af beboerne ikke føler ejerskab over arealerne, selvom det er deres fælles have. For beboeren i en boligblok kan det være et stort skridt at gå fra det private rum – boligen – til en plæne, som er fælles for alle beboere. Der er alt for mange, som skal deles om plænerne, typisk

flere hundrede. På papiret er alle beboerne hinandens naboer. Men som jeg nævnte i kapitel 1, har Robin Dunbar med sine magiske, sociale tal 5, 15, 50 og 150, vist, at vi har naturlige grænser for, hvor mange vi kan rumme og forstå os selv i fællesskab med.

Jeg husker en undersøgelse fra min tid i Københavns Kommune, som viste, at et af de mest utrygge steder i hele kommunen lå i Husum, et af de fredeligste områder overhovedet. Det utrygge sted lå i et boligblokområde, hvor der boede mange pensionister. Mange oplevede de åbne plæner mellem blokkene som utrygge. De var næsten altid tomme, men så snart der stod to unge mennesker og sludrede, oplevedes det utrygt for andre.

Jeg har også mange gange gennem årene talt med beboere i boligblokområder, som ikke bryder sig om at benytte deres grønne arealer, fordi de føler sig overvåget på dem. "Man kan ses alle steder fra", har jeg tit hørt. Og netop her ligger en af forskellene mellem et boligområdes plæner og plænerne i en offentlig park, hvor ingen bor. Boligområdets plæner ligger så tæt på boligerne, at de på den ene side er karakteriseret som en fælles have, og på den anden side føles så overvåget, at man kan blive udsat for en tavs dom eller nedstirring af nogen af naboerne, som man ikke engang nødvendigvis kender, fordi der er så mange naboer i et boligblokområde – mange flere end de 150, som Robin Dunbar har vist, er den menneskelige grænse for, hvor mange vi kan overskue at være i fællesskab med.

Fra industrialder til oplevelsesøkonomi

Den modernistiske byplanlægning, som blev smurt gennem de gamle bykerner og tilføjet i byernes periferi

gennem nogle årtier fra 1950erne til 1980erne især (i en dansk kontekst), er så dominerende i deres bystrukturer, at de ikke er så lette at ændre på.

Vores byer har ellers gennemgået en enorm transformation fra 1990erne og frem til i dag. I 1990erne var de centrale bykerner i de fleste større, danske byer, lidt nedslidte. Der var tomme, fraflyttede bygninger, som i København især førte til besættelser af grupper af unge. Der var ikke mange børn i de centrale bykerner. De fleste voksne, som fik børn, søgte mod forstæderne.

Men fra 1990erne begyndte en omdannelse af bymidterne. Byrum blev designet til byliv, til ophold og aktivitet. Små boliger blev lagt sammen til større og renoveret. Industribygninger blev omdannet til kulturhuse. For første gang i årtier begyndte man at bygge igen i de centrale dele af byerne. Alt sammen i et forsøg på at tiltrække børnefamilier og mennesker med lange uddannelser og høje indtægter, som kunne betale kommuneskat.

Det viste sig, at der var mange af den slags. Mennesker, som ikke nødvendigvis drømte om et fredeligt parcelhusliv men som gerne ville bo i en by med korte afstande til mange forskellige typer af oplevelser og udfoldelsesmuligheder. Caféter og restauranter skød op, flere byrum blev omdannet fra parkeringspladser til oplevelsessteder. Strategien lykkedes. Der var store målgrupper, som blev tiltrukket, og bymidterne begyndte at blive genbefolkede, nu med en middelklasse der i årtierne forinden havde fravalgt at bo i byerne.

Byerne blev menneskeliggjort, omdesignet med fokus på, hvad mennesker synes om og holder af. Hvad Jan Gehl havde sagt og skrevet i årtier blev nu noget, kommunerne tog alvorligt og begyndte at planlægge efter: Hvad der skal

til for at mennesker kommer til, bevæger sig til fods, gør ophold og slår sig ned.

I Aarhus blev åen, som havde været gemt under en stor vej, blotlagt og gjort til et centralt bylivsforløb gennem det centrale Aarhus. I København byggedes et havnebad, som i begyndelsen fik mennesker til at le, hvem vil hoppe i havnen, den snavsede industrihavn. Men i dag er hele havneringen i København transformeret til et levested for københavnernes, som bader, sejler, paddle boarder og soler sig på kajkanter på såvel Amager- som Sjællandsiden af havneløbet.

Den enorme transformation, som de større, danske byer har gennemlevet siden 1990'erne, fra praktiske industribyer til oplevelses- og levebyer, designet til oplevelse og sanserigdom, er radikal og reel. Men det er også en transformation, som er løbet uden om de store almene boligblokkebyggeselskaber. Den er løbet udenom, dels fordi de almene boligblokområder er ejet af almene boligorganisationer, som har haft fokus på drift af det eksisterende og i vidt omfang har set sig selv som boligudbydere og ikke byudviklere. Og den er løbet udenom, fordi bystrukturen i de modernistiske områder er ekskluderende, som jeg har redegjort for, og ikke inkluderende. Det er kraftige og voldsomme greb, som skal til, hvis bystrukturen skal ændres. Nogle gange er nedrivninger eller delvise nedrivninger nødvendige, hvis området bystrukturelt skal komme til at hænge sammen med den omkringliggende by. Den ekskluderende, modernistiske, funktionsopdelte bystruktur er så markant og heftig, at det ikke er nok at udvikle områderne mellem blokkene til at rumme smukkere planter, flere bænke og en skaterbane.

Skal et område ændres fra ekskluderende til inkluderende, er der meget, som skal gøres: Fra at vejene løber rundt om området, skal de løbe igennem. Og fra at bygninger ikke ligger med ind- og udgange mod gader, skal de bringes i forbindelse med hinanden, så vi får Jane Jacobs-agtige veje, der er kendetegnet af, at vinduer og indgangspartier vender mod det samme rum, typisk en gade, så der opstår naturlig overvågning og klarhed i hvilke arealer, der tilhører hvem. Bygningsmassen skal udvikles fra monotypologisk til multitypologisk, fra bygninger med lange, lukkede facader til bygninger med flere ind- og udgange på begge sider, bløde kantzoner og halvprivate arealer omkring indgangspartierne. Fra udifferentierede, uklare plæner og asfaltarealer til klart zonerede udearealer, så der både er noget for den enkelte, for små grupper og større grupper, og noget for alle. Fra kranens skala i bygning og uderum til menneskelig skala. Fra få og usanselige materialer og bygninger med ringe detaljering til sanselige og rige materialer med fin omhu for detaljering.

Det er alt sammen greb, som kan menneskeliggøre modernistiske områder. Hvad der er rigtigt at gøre, afhænger af det enkelte områdes udformning.

Mennesket blev frakoblet efter den tidlige modernisme

Jeg er klar over, hvor let jeg kan blive for generaliserende, når jeg sammenfatter en stor og væsentlig bevægelse inden for arkitektur og byplanlægning som modernismen på denne måde. Der findes naturligvis masser af succesfulde eksempler på modernistisk arkitektur, måske nok færre på modernistisk byplanlægning. Typisk er de gode

eksempler dog fra den tidlige modernisme, mens det i bakspejlet ser ud til, at kæden hoppede af, da byggeriet blev industrialiseret, og vi begyndte at lave lovgivning og regler, som fremmede modernismens byplanlægning og det industrialiserede byggeri.

I den tidlige modernisme fra 1920'erne til 1950'erne blev der opført mange fine bygninger og byrum. Dengang blev huse stadig bygget af håndværkere, og håndværket er en af grundene til, at der er mange menneskelige kvaliteter i bygninger fra den tid, som jeg udfoldede i kapitel 3. Det ændrede sig i senmodernismen, hvor industrialiseringen slog igennem i byggeriet. Det skete især fra 1960 og frem. Nu blev støbte betonmoduler løftet og stablet af en kran som erstatning for brændte mursten løftet og stablet af en murers hånd.

Industrialiseringen medførte et skalaspring, der frisatte modernistisk arkitektur fra mennesket. Konkret blev håndværkeren erstattet af kranføreren, en udvikling der politisk blev fremskyndet med vedtagelsen af byggestandardiseringer, betoncirkulære og andre politiske regulativer. Produktionsmåder blev ensrettet, og bestemte materialer blev fremmet. Det var, som om man blev så beruset af, hvor hurtigt det pludseligt var muligt at bygge, at man helt glemte de kvaliteter, der ellers var fremelsket og forfinet gennem mange år: den rumlige forståelse, betydningen af omhu i detaljer og finish. Ser vi på byggeriet fra 1930'erne og 1940'erne, før industrialiseringen satte ind, har vi at gøre med byggeri, der rummer virkelig mange kvaliteter, som stadig i dag vækker glæde. Men med industrialiseringens muligheder var glæden især ved effektivitet, hvilket desværre fik den utilsigtede konsekvens, at skalaen hoppede fra menneskekrøppens størrelse til kranens, og at den

sanselige oplevelseskvalitet i byggeriets detaljering og håndværkets omhu på få år helt forsvandt.

At byggeriet blev industrialiseret muliggjorde, at man hurtigt kunne stakke støbte betonmoduler oven på hinanden. Arkitekter forsvandt fra en del af planlægningen, og vi fik i nogle årtier desværre opført ganske meget kransporsarkitektur. Begejstringen var så stor over, hvor mange boliger vi hurtigt kunne opføre, at vi nogle steder fik enorme boligblokområder anlagt efter modernistiske byplanprincipper og derfor efter en ekskluderende logik.

Det er de arkitektoniske årsager til, at nogle områder i vores byer er blevet socialt udsatte. De er stille og roligt blevet det mindst attraktive valg på boligmarkedet for mange af dem, som har mulighed for at vælge, hvor de vil bo. Derfor er de i stigende omfang blevet bosteder for mennesker, som ikke selv kan vælge, og derfor har områderne statistisk set nogle udfordringer med blandt andet en overrepræsentation af mennesker uden for arbejdsmarkedet, mennesker som tjener ganske få penge og mennesker, som har kort eller ingen uddannelse.

På en måde kan man sige, at socioøkonomi ikke i sig selv fortæller noget om graden af menneskers ressourcer, eller om et boligområde er godt at bo i eller ej.

Nogle forskere som byforsker Hans Skifter Andersen fastholder, at det kan være fint for et samfund som det danske at have boligområder, der fungerer som "indslusningsmaskiner", mens andre som professor og arkitekt Claus Bech-Danielsen i årtier har peget på de rumlige og arkitektoniske mangler ved mange af boligblokområderne og hævdede, at de bliver udsatte, fordi de ligger lavest i bolighierarkiet, altså udgør det mindst attraktive valg for mange mennesker.

For en, der som mig siden 2008 har arbejdet med strategier for, hvordan vi kan udvikle udsatte områder, så de får de menneskelige kvaliteter, der lige nu mangler, og dermed bliver mere attraktive og velfungerende, er det frustrerende, at store dele af den politiske diskussion og store dele af samfundsdiskussionen om udsatte områder fokuserer på de mennesker, som bor der, som om de udgør problemet. For mig er det indlysende, at det er arkitekturen og byplanlægningen, som er problemet, ikke menneskene. Den pointe vender jeg tilbage til i kapitel 8.

Naboskabseffekter

En af teorierne, vi læner os op af, når vi omdanner ekskluderende byområder til inkluderende by med menneskelige kvaliteter, er, at det skaber bedre sammenhængskraft i samfundet, når mennesker af forskellig slags bor blandet. At børn i folkeskolen møder og bliver venner med børn af forskellig kulturel og social baggrund, er godt for alle. Vi bliver mere tolerante og får en større forståelse for menneskelige og sociale forskelle. Det er også en teori, at socialt blandet by rummer positive naboskabseffekter, forstået sådan, at de, som tjener mindst og har kortest uddannelse, inspireres til bedre jobs og mere uddannelse ved at bo omkring nogen, der tjener mere. Eller måske snarere at børn, der vokser op med forældre uden uddannelse og job, kan blive inspireret til selv at tage en uddannelse ved at have venner, hvis forældre har uddannelse og job, frem for hvis en overvejende del af vennekredsen ligner ens egne forældre.

Naboskabseffekter er altså teorien om, at livssituationen hos flertallet kan smitte positivt af på andre, og det er et af de tungestvejende argumenter for, hvorfor

vi overhovedet skal omdanne socialt udsatte boligområder. Tanken er altså, at de udsatte boligområder er ekskluderende ikke alene i deres fysiske struktur, men også socialt, sådan at børn, der vokser op i de områder, har ringere adgang til samfundsgoder som uddannelse, foreningsliv og arbejdsmarked.

Det er dog en omdiskuteret teori, ligesom det også er omdiskuteret, om der findes negative naboskabseffekter. Har børn, der vokser op i udsatte områder, dårligere livschancer, end børn der vokser op andre steder? Sociolog Aydin Soei har med to kolleger gennemført et studie i bydelen Tingbjerg i København, som viser, at voksne, som arbejder med børn fra Tingbjerg i den lokale skole, har lavere forventninger til børnene, end man har andre steder. Børnene i Tingbjerg Skole tror desuden, at der er flere børn og unge i Tingbjerg end andre steder, som ikke kan lide at gå i skole, men faktisk er det ikke tilfældet. Negative fortællinger om en udsat bydel som Tingbjerg kan altså forme narrativer, som glider ind i menneskers selvforståelse og sociale forståelse og ind i det omkringliggende samfunds forståelse af området og menneskene, som bor der.

Når det kommer til socialt udsatte områder er det kort sagt vanskeligt at sige noget enkelt og kort om, hvor de præcise udfordringer ligger. Det sociale er komplekst. Men at områderne stikker bystrukturelt ud fra resten af byen, så man kan se og udpege boligblokområderne, og ofte ikke kommer igennem dem, men ledes udenom, alt det muliggør, at der opstår et dem og os, at man i 'normalsamfundet' kan tale om boligblokområderne som 'parallelsamfund'. Det ville ikke i samme grad være en retorik med gennemslagskraft, hvis ikke

boligblokområderne ekskluderede sig fysisk fra den omkringliggende by.

Det ekskluderende design medfører og fastholder altså negative narrativer og forstærker samtidig en overrepræsentation af mennesker i socialt vanskelige kår.

Det slår blandt andet ud på sundhedsområdet. Sociolog Andreas Lindegaard Jakobsen har i et forskningsprojekt på Aalborg Universitet påvist en sammenhæng mellem beboernes mentale helbred og socialt udsatte boligområder. Han har vist, at beboere i socialt udsatte områder oftere indløser recepter på psykofarmaka end de dele af befolkningen, som bor andre steder. Forskeren mener selv, at en af de afgørende faktorer er graden af tillid mellem naboer.

Graden af tillid mellem naboer afhænger givetvis af mange andre forhold end blot arkitektur. Forhold som generelt ressourceoverskud, måske kulturelle forskelle, og meget andet. Men arkitekturen spiller ind i ligningen. Og jeg vil derfor gerne se nærmere på, hvordan og hvorfor udearealer nogle steder opleves henholdsvis inkluderende og ekskluderende.

Naboskabszone

I Vejleåparken gennemførte jeg i 2012 en række interview med en række beboere. Bebyggelsen er nok mere kendt under sit tidligere navn, Ishøjplanen, som dengang havde et dårligt ry i dele af befolkningen.

I perioden 2001-2010 gennemførtes en større renovering af området, som også omfattede en sanseliggørelse af bygningerne med teglbeklædning og etablering af naboskabsarealer foran indgangen. Tidligere var området designet sådan, at når man trådte ud af sin opgang,

trådte man direkte ud i et åbent fællesområde. En beboer beskrev det for mig som en oplevelse af at blive kastet ud i et uoverskueligt stort rum. Tærsklen mellem inde og ude var dengang en meget hård grænse og overgang.

Ved renoveringen blev der etableret en zone på nogle meter ud fra opgangsdøren og langs begge sider af blokken. Denne zone blev indrettet med borde-bænkesæt under et halvtag, cykelstativer, plads til barnevogns- og rollatorparkering og en begrønning, der tydeligt markerede for forbipasserende, at lige netop det her areal, tilhørte dem, som boede i opgangen. Grænsen blev ikke markeret med et højt hegn, men med lav beplantning.

Jeg talte med en beboer, som havde boet i den samme lejlighed i mere end 35 år. Hun fortalte begejstret, at hun efter omdannelsen endelig havde lært sine naboer at kende. Før renoveringen hastede hun selv og naboerne ind og ud af opgangen og så nærmest ikke på hinanden. Men efter de havde fået et blødt, indbydende areal til deling lige uden for døren, sænkede man farten, hilste på hinanden, stoppede op og sludrede. Tit sad der nogle beboere på bænkerne uden for, og på kort tid lærte naboerne i opgangen hinanden at kende. De vidste pludselig, hvem hinanden var, og hvem der hørte til i opgangen. Naboskabszonen udgjorde et halvprivat rum, som gav mulighed for, at der opstod naboskab og fællesskab.

Som en positiv bivirkning fortalte kvinden, at hun nu følte sig langt mere tryk end tidligere, og at hun havde tillid til, at hvis der skete hende noget, kunne hun få hjælp af sine naboer.

Eksemplet fra Ishøjplanen har jeg set mange andre steder. Som mennesker har vi – med tanke på Dunbars tal 5, 15, 50 og 150 – brug for halvprivate arealer, hvis vi

skal lære vores naboer at kende og opnå tilknytning og tillid til det sted, vi bor.

Sådan er det ikke hos os

Det er et opgør med et grundlæggende princip, jeg er inde på her; et princip, som jeg gennem årene ofte er stødt på. Sagen er, at danske arkitekter og planlæggere stadig i vidt omfang forbinder åbenhed med inklusion og lukkethed med eksklusion.

Kausalforbindelserne er umiddelbart logiske, men vi må ind i en mere kompleks forståelse af forholdene. Ligesom mure, hække og hegn kan skifte fra ekskluderende til inkluderende afhængigt af højde og udtryk, er udifferentierede, åbne arealer i boligområder vanskelige for mange at indtage, og i praksis bliver de derfor ekskluderende, mens tildeling af noget af arealet til mindre naboskaber på oplagte steder som ved indgangspartier, gør uderummet inkluderende og lettere at tage i brug for mange.

Hvorvidt åbenhed eller lukkethed er ekskluderende eller inkluderende kræver en nærmere analyse af de fysiske forhold sammenholdt med viden om, hvordan beboerne selv oplever stedet. Det sidste lærte jeg af Helle Hansen.

Helle Hansen er en notorisk beboerforperson i Gellerupparken i Aarhus. Første gang, jeg mødte Helle, blev hun sur på mig. Det fandt jeg først ud af, da jeg stødte på hende anden gang. Der standsede hun mig i en døråbning, hvor vi skulle forbi hinanden, og fortalte mig, at hun faktisk var rigtig vred. Hun var blevet fortørnet over, at jeg i et oplæg havde sagt, at boligblokområders udearealer typisk lider under det problem, at mennesker har vanskeligt ved at opnå ejerskab til det.

“Sådan er det ikke hos os”, sagde hun til mig der i døråbningen. “Hvis du kommer og ser efter, så er der masser af mennesker, som benytter udearealerne. Der er altid liv”.

Helle Hansens udsagn gjorde mig først pinlig. Pinlig over, hvor generelt jeg havde udtalt mig om udearealerne uden først at have undersøgt det ved at tale med beboere. Efterfølgende gav det mig en anledning til at opsøge Helle Hansen og lære af hendes erfaringer som beboer.

Syvende himmel

Det blev til en lang snak. Undervejs fik jeg Helle Hansens historie. Om hvordan hun er vokset op i Gellerupparken og altid været glad for at bo der. At hun altid har følt sig hjemme, og at hun som barn altid mødte venner, hun kunne lege med, uden for. I dag bor hun på syvende etage i en af de høje blokke med en fantastisk udsigt, som hun kalder “den syvende himmel”. Hun fortalte også, hvordan hun som barn kunne havne i den forkerte opgang, når hun skulle hjem fra skole, fordi blokkene lignede hinanden.

Samtalen med Helle Hansen er en af dem, jeg har lært meget af. Mest af alt har jeg lært at bløde op for generaliserende udsagn og altid spørge åbent og nysgerrigt til oplevelsen hos dem, som bor og færdes på steder, hvor jeg laver analyser.

Da jeg begyndte at arbejde med byudvikling, følte jeg mig sikker, når jeg fandt forskningsresultater, jeg kunne bruge til at fastslå noget om, hvordan mennesker generelt oplever og reagerer på det fysiske miljø. Det har taget mig år at nå frem til en mere åben position, hvor jeg i dag ser det som en kvalitet at blive udfordret, når jeg generaliserer. Nu ved jeg, at generaliseret viden nogle gange er udviklet

på baggrund af en gennemsnitsforståelse eller kun er målt på en mandlig krop, og at der findes mennesker, som ikke reagerer, sådan som den generaliserede viden ville forudse. Og at steder altid er forskellige, hvorfor den generaliserede viden altid bør møde lokal viden, hvis den skal kunne tages i brug på et givent sted.

Især føler jeg mig beriget, når jeg udfordres på den måde, Helle Hansen gjorde det: "Sådan er det ikke hos os". Når jeg får konkrete fortællinger og eksempler på oplevelser og adfærd, som nuancerer min forståelse og mit blik, løfter det mit arbejde.

Bystrukturelle forandringer kan skabe menneskelig forandring

Jeg har i kapitlet her opholdt mig meget ved udsatte boligområder. Det skyldes, at netop det felt var min indgang til at arbejde med byudvikling og begyndelsen på min rejse til at ville forstå mere om, hvordan det fysiske miljø påvirker menneskers sanser, hjerner og adfærd.

Den interesse, som har ført til bogen her, begyndte altså med, at jeg arbejdede med de dele af vores byer, som fungerer dårligst. Hvorfor de gør det, er spørgsmålet, som fortsat pirker til min nysgerrighed. Den anden side af mønten er naturligvis, hvad der i det fysiske miljø gør os godt, stimulerer os, styrker vores sundhed og livskvalitet, påvirker vores tillid og tryghed på positive måder, giver mulighed for møder og for at etablere sociale relationer.

Som tidligere nævnt redigerede jeg i 2008 bogen *Arkitektur der forandrer* for Arkitektforeningen. Her identificerede vi ni forhold ved arkitekturen i socialt udsatte områder, der spillede en rolle i, at områderne var blevet udsatte – arkitektoniske forhold, som de udsatte om-

råder havde til fælles. I bogen så vi også på, hvordan arkitekter og byplanlæggere i lande som Frankrig, USA, Storbritannien og Holland ombyggede de socialt udsatte boligområder for at gøre dem bedre for mennesker at bo i.

I årene efter bogens udgivelse blev jeg ofte spurgt: Virker det, de gør i de lande? Kan man skabe social balance i et boligområde ved at bygge det om?

I et forsøg på at besvare spørgsmålet gennemførte jeg seks år senere sammen med min makker fra *Arkitektur der forandrer*, Annette Hølek, et review. I undersøgelsen gennemtrawlede vi al den forskning og alle de undersøgelser, vi kunne finde, som rummede før- og eftermålinger af udsatte områder, hvor der var gennemført fysiske forandringer. Vi fandt studier fra ni lande og kunne ved hjælp af et softwareprogram lave trækninger på tværs, hvor vi også kunne tage højde for samfundsmæssige forskelle.

Undersøgelsen afslørede et klart mønster, nemlig at de områder, hvor der var sket en positiv udvikling i beboernes socioøkonomiske forhold, havde det til fælles, at der var sket ganske omfattende fysiske forandringer. Der kunne ikke spores socioøkonomiske forandringer i områder, hvor de eksisterende bygninger og udearealer alene var blevet opgraderet, men det kunne der i de områder, hvor de fysiske indgreb førte til en decideret bystrukturel forandring, eksempelvis med anlæggelse af nye veje gennem området, delvise nedrivninger og tilførelse af nyt byggeri og nye funktioner.

Min forståelse af, hvad vores undersøgelse viste, er, at den modernistiske bystruktur var så rigid og brutal i sin eksklusion, at der skulle store greb til, for at bystrukturen kunne blive inkluderende. Bystrukturelle forandringer kunne i de bedste eksempler få den konsekvens,

at udearealer, som før var åbne, utydelige og uden klart ejerskab, nu blev tydelige og fik allokeret klart ejerskab. Og at et område med mange ens og identitetsløse blokke uden menneskelig skala kunne ændres til et område med forskelligartet arkitektur og tilføres menneskelige kvaliteter i form af rumlig bearbejdning, materialitet og skala.

Aalborg Øst er transformeret

I Danmark har vi i løbet af de seneste år fået gode eksempler på den type af omdannelser, som vi først så i Frankrig og Holland. Det bedste eksempel, jeg kender til, er fra Aalborg, hvor Himmerland Boligforening har stået for omdannelsen af Kildeparken i Aalborg Øst – det var tidligere et ensartet boligblokområde, der lå som en ø i byen, mens det i dag er fuldstændig transformeret. Blokkene har været igennem mange forskellige typer af renoveringer, som både har skabt arkitektonisk forskellighed, hvilket gør, at man kan finde rundt, og som også har tilført private og halvprivate udearealer, ny kvalitetsarkitektur samt vejnet og nye funktioner. Især sundhedshuset med lægeklinikker, fysioterapeuter, tandlæger, apotek, træningscenter, cafe og andet trækker mennesker til fra hele byen. Pludselig er Kildeparken ikke en sær, henliggende og ekskluderende ø, men et attraktivt, velforbundet og levende forstads kvarter.

Himmerland Boligforening påbegyndte deres omdannelse med en visionsplan i 2010. I 2018, da omdannelsen var næsten færdig, interviewede jeg Himmerland Boligforenings udviklingschef Sven Buch om processen. Her fortalte han mig, at boligforeningen fra begyndelsen vidste, at skulle beboerne stemme ja til en plan, der indebar så markante fysiske omdannelser – herunder

nedrivningen af to blokke samt renoveringer, der ville skabe støj og støv i årevis og også ville kræve genhusninger – så var boligforeningen nødt til at skabe forståelse for, at de omfattende, fysiske forandringer ville medføre bedre forhold for beboerne. To år satte boligforeningen af til dialog og læringsproces. To gange havde jeg selv fornøjelsen af at være i Aalborg og holde oplæg for beboerne om betydningen af menneskeligt design, og hvordan man kan sikre, at selv om der kommer veje ind gennem området, betyder det ikke nødvendigvis trafikale risici og utryghed. Man kan designe gader til langsom og sikker færden, hvor bilerne tillades, men rummet er på de bløde trafikanter præmisser. Da den omfattende omdannelsesplan efter to års dialog og proces med beboerne endelig blev bragt til afstemning, stemte et stort flertal af beboerne for.

I dag er Kildeparken et attraktivt og velfungerende byområde med mange typer af boliger og bygninger med funktioner, der tiltrækker mennesker fra et stort opland, og en tryk, bred, venlig stiforbindelse til fodgængere, cyklister og Danmarks første førerløse bus, hvor der før var en smal sti, som løb under en mørk og utryk tunnel. Fra at være et ekskluderet og ekskluderende boligområde med et dårligt ry er Kildeparken i dag et inkluderet og inkluderende byområde, vævet naturligt sammen med den omkringliggende by.

Det offentlige rum er ikke for alle

Til slut i dette kapitel vil jeg samle op på et spørgsmål, jeg selv stillede undervejs, nemlig hvorvidt det offentlige rum opleves inkluderende eller ekskluderende. Det meste af kapitlet har jeg opholdt mig ved udearealer i boligblo-

kområder og pointeret, at nogle af udfordringerne ved parkbebyggelsernes udeareal er, at det på nogle måder ligner offentligt rum, men ikke er det.

Så hvordan er det med det rigtigt offentlige rum, eksempelvis en park, et torv eller en plads i byen?

Som udgangspunkt er den slags offentlige rum lette at afkode og forstå som offentlige rum og dermed inkluderende design, uanset at de kan være udformet på mange forskellige måder. Nogle offentlige rum kan have en stram struktur. Det gælder sportsbaner eller i endnu højere grad en skaterpark, hvis design gør, at stedet egner sig for mennesker med hjul på og ikke så mange andre. Anderledes forholder det sig med et bytorv, der ofte består af åbne flader, noget begrønning, måske parkering og cykelparkering og bænke. Sådant en plads fortæller med sit design, at den er for alle, bænken kan hvem som helst sætte sig på. Alle er velkomne.

Det var sådan, jeg opfattede offentlige byrum i mange år. Lige indtil jeg begyndte at møde mennesker, som ikke oplever, at byens offentlige pladser er steder, hvor de er velkomne.

I 2023 interviewede jeg en kvinde, Jenelle Gonzales, som bor i København, men er født og opvokset i Chile. Hun fortalte mig, at hun ikke føler sig forbundet til byens offentlige pladser. Faktisk brød hun sig slet ikke om at gå over Rådhuspladsen, Gammel Torv eller Nytorv. "Jeg har ikke noget at gøre der", sagde hun. "Det er jeres sted". Selvom hendes dansk var flydende, var jeg ikke i tvivl om, at hun med "jeres" mente "I danskere", måske endda "I hvide danskere".

Jeg føler mig godt tilpas i Fields

Samtalen fik mig til at tænke på min egen opdragelse, på hvordan jeg er trænet i at opfatte det offentlige rum, som et ligeværdigt, demokratisk rum, og på at jeg aldrig havde spurgt mig selv, om det kunne være anderledes for andre. Min opfattelse blev udfordret af mødet med en kvinde, som følte sig ekskluderet fra det, jeg ellers syntes, var lige så meget hendes som mit. Jeg fik fært af, at offentlige rum naturligvis er kulturelt og historisk prægede. Ud af de danske byrum kan man aflæse det danske velfærdssamfunds historie, normer og kultur. Er man ikke opvokset i eller føler sig beslægtet med den kultur, er det klart, at man kan føle sig ekskluderet, eller i hvert fald ikke inkluderet i det, som for mig fremstår som vores allesammens.

Der kan naturligvis også være andre forhold end kulturel situerethed, som kan medvirke til en oplevelse af eksklusion.

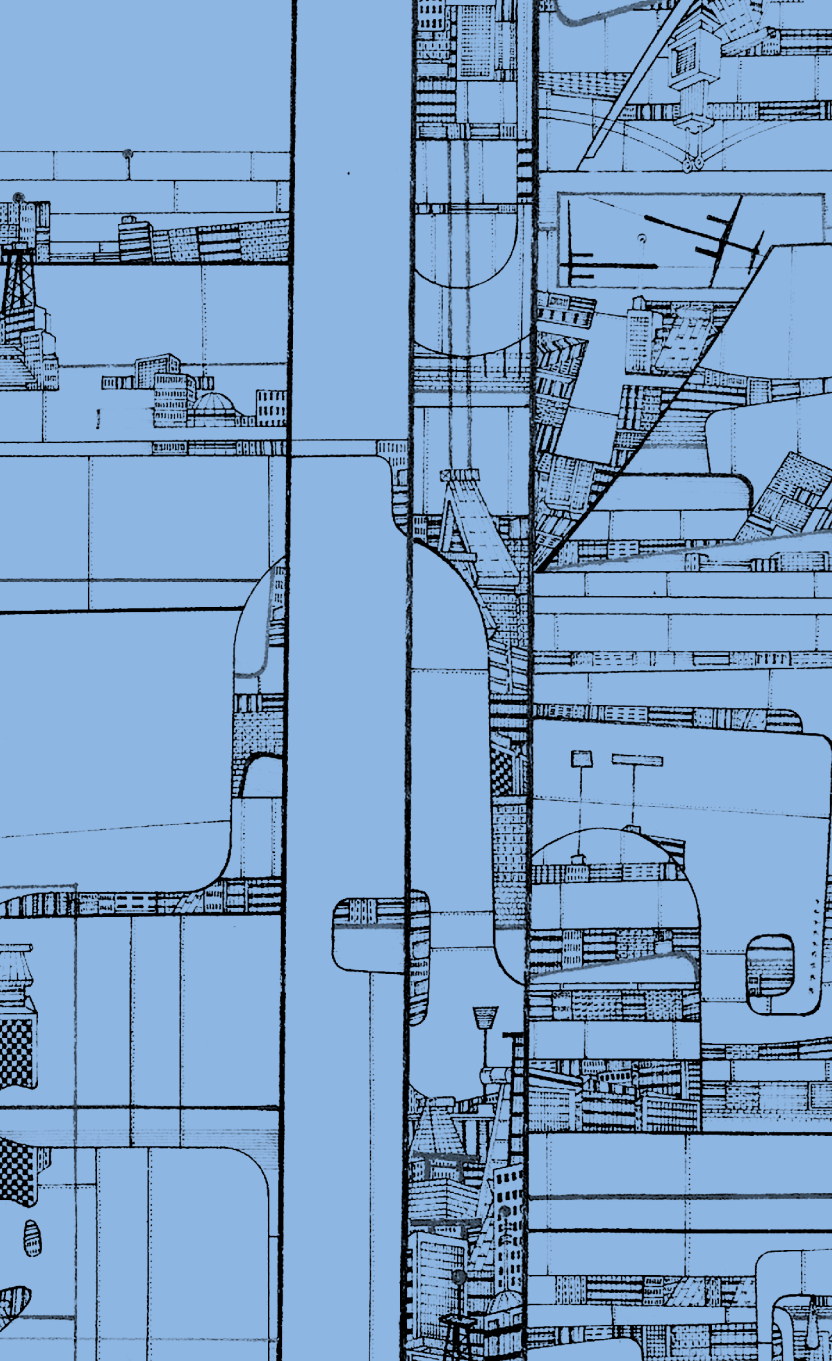
Jeg spurgte Jenelle Gonzales, hvor hun følte sig godt tilpas og knyttet til. Hun nævnte shoppingcentret Fields og sagde, at også andre shoppingcentre gav hende en oplevelse af, at her kunne hun være på lige vilkår med alle andre. Her følte hun sig fri og glad.

For den omtalte kvinde erstatter det kommercielle byrum altså det, jeg synes, det offentlige byrum burde give hende: en oplevelse af at høre til, ligeværdighed.

Samtalen åbnede mine øjne for mine egne bias. De rum, jeg oplever som inkluderende og tænker på som ufarlige og fælles for alle, kan opleves helt anderledes af andre. Det er på sin vis banalt, og noget jeg burde have vidst i alle de år, jeg har arbejdet som byudvikler. Det har jeg ikke. Dels fordi jeg ikke har spurgt mennesker

på måder, der har åbnet mine øjne for det tidligere. Og dels fordi det først er i de senere år, vi er begyndt at få undersøgelser, der viser noget om den slags forskelle. Selvom jeg på et abstrakt plan har vidst, at mennesker kan opleve den samme fysiske verden forskelligt, har jeg manglet eksemplerne og undersøgelserne. Heldigvis er de begyndt at komme. Og der er nok til, at jeg kan basere bogens anden del på de undersøgelser og fortællinger.

Hvor jeg i bogens første del altså har fremskrevet en række fortællinger om nogle af de grundlæggende og generiske forhold ved de menneskelige konsekvenser af bystrukturer og arkitektonisk design, kommer jeg i bogens anden del til at nuancere en række af de fortællinger med forskning og undersøgelser, der viser, hvordan vi mennesker også oplever steder forskelligt.

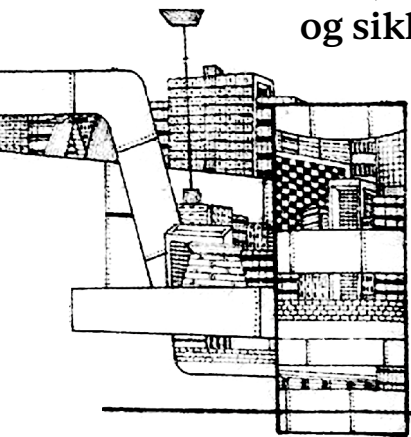
X N . 6

2

Men
er forskellige

5

Køn, tryghed og sikkerhed

For nogle år siden var jeg til et middagsselskab med min partner og fire kvinder. Samtalen faldt på oplevelsen af at gå hjem om natten efter et besøg hos venner eller en tur i byen. En af kvinderne i selskabet sagde:

“Hvis der går en enlig kvinde foran mig på fortovet, krydser jeg altid over på den anden side, så hun ikke hører mine fodtrin bag sig og bliver urolig”.

Kommentaren kom bag på mig. “Gør du?” spurgte jeg og så med undren på hende. Hun er et af de sødeste, venligste mennesker, jeg kender. Intet ved hende ser farligt ud.

“Selvfølgelig. Alle kvinder kender det”, sagde hun. De

øvrige kvinder i selskabet nikkede.

Jeg bad hende uddybe.

“Når man om aftenen går på et fortov, og man hører nogen bag sig, så spænder alting ligesom op i kroppen. Det vil jeg ikke udsætte andre kvinder for”, sagde hun.

Det viste sig, at selskabets tre andre kvinder alle havde gjort det til en vane at tage samme hensyn.

Jeg er flov over at indrømme det, men sandheden er, at jeg aldrig før havde tænkt over det. Som en næsten to meter høj mand føles byen tryk for mig at færdes i. På alle tider af døgnet. Jeg føler mig ikke udsat, når jeg går alene. Og fordi jeg ikke selv føler mig udsat, havde jeg ikke overvejet, at det kunne være anderledes for andre.

Med nutidigt sprog demonstrerede jeg et privilegium, der udspringer af, at jeg er mand. Jeg har taget tryghed for givet og ikke set, hvordan det for kvinder kan være anderledes.

Kort efter middagsselskabet spurgte Københavns Kommune, om jeg ville hjælpe dem med at lave noget, de forsøgte sig med for første gang: et bylivsregnskab.

Bylivsregnskabet skulle gøre status over, hvordan bylivet oplevedes og fungerede for københavnernes. Hvad synes borgerne om byens byrum, funktioner og udfoldelsesmuligheder?

Da jeg blev en del af projektet, var der allerede gennemført en række undersøgelser. Dels en omfattende spørgeskemaundersøgelse, dels en række bylivstællinger, hvor der på forskellige steder i byen var registreret og optalt, hvor mange mennesker, der standsede og gjorde ophold, hvor mange, der blot passerede forbi, samt en vurdering af personernes alder og køn, baseret på deres visuelle fremtræden.

Min opgave var at gennemtrawle de mange tal og udsagn og finde frem til fortællingerne i materialet og dernæst omsætte al den information til enkle tabeller, grafer og letforståelig tekst.

Arbejdet med bylivsregnskabet gav mig indblik i, at der er stor forskel på, hvor trygge mænd og kvinder generelt føler sig i byens rum. At der er steder, mænd oplever som sikre og trygge, men hvor mange kvinder aldrig kommer. Det sidste gælder især i nattetimerne.

Tallene viser, at der generelt er flere kvinder end mænd, som færdes til fods i byen (49 procent kvinder, 42 procent mænd, resten børn). Derfor er det bemærkelsesværdigt, at der er gader i byen, hvor der færdes flere mænd end kvinder. Det gælder blandt andet på Istedgade i København, som i dagtimerne rummer 16 procent flere mænd end kvinder, og Nyhavn i aften timerne med 21 procent flere mænd end kvinder. Omvendt er der i dagtimerne ganske mange flere kvinder end mænd på Frederiksborggade (22 procent) og på Vesterbrogade (19 procent). Især falder det i øjnene, at to gader, som løber tæt på og parallelt med hinanden på Vesterbro i København – Istedgade og Vesterbrogade – har så markante forskelle i antallet af mandlige og kvindelige fodgængere. Kvinderne foretrækker Vesterbrogade, mens mændene foretrækker Istedgade.

Jeg vil lige bemærke, at jeg skriver binært om køn, fordi det er sådan, de undersøgelser, jeg kender til, gøres op. Jeg kommer senere i kapitlet ind på særlige forhold, som vedrører mennesker med et ikke-normativt kønsudtryk eller kønsidentitet.

Forskellen på Istedgade og Vesterbrogade

Istedgade er en notorisk gade i København, berømt som rejsedestination for besøgende til pornobutikker ved pornoens frigivelse i 1969. I årtierne efter udvikledes Istedgade til Danmarks måske mest berygtede gade, nu ikke kun kendt for pornobutikker, men også for handel med sex og narkotika. Istedgade begynder ved udgangen fra Københavns Hovedbanegård og løber godt en kilometer i lige linje til Enghave Plads. I dag er den halvdel af Istedgade, som når op til Enghave Plads, fyldt med kaffebarer, cocktailbarer og designbutikker. Mens halvdelen tættest mod Hovedbanen stadig præges af pornobutikker, stofbrugere og af Mændenes Hjem, et herberg for hjemløse mænd, hvoraf nogle også har psykiske udfordringer, der 'løber over og spilder ud' i gaden.

En del af Istedgade befolkes altså af nogle af samfundets mest udsatte borgere. En af følgevirkningerne er, at man her – oftere end mange andre steder – kan støde på mennesker, som ikke er ved fuld og kontrolleret bevidsthed. Mennesker, som kan opføre sig uforudsigeligt.

Vi ved ikke fra bylivsregnskabet, om den ulige kønsfordeling blandt fodgængere på Istedgade skyldes, at kvinderne fravælger at gå her og i stedet vælger parallelgaden Vesterbrogade. Eller om flere mænd aktivt tilvælger at gå på Istedgade og derved kommer til at fravælge Vesterbrogade. Måske er det en kombination af begge dele.

Istedgade måler omkring 14 meter på tværs, fra husfacade til husfacade. Parallelgaden Vesterbrogade, som flere kvinder foretrækker, er en strøggade, der veksler mellem 26 og 19 meter i bredden på den strækning, hvor den løber parallelt med Istedgades mere udsatte ende. Vesterbrogade er altså bredere, og der er mere

gennemkørende trafik af både bilister og cyklister end på Istedgade, ligesom der ligger supermarkeder, pizzeriaer og tøjbutikker på den del af Vesterbrogade, mens der ligger en del pornobutikker, barer og stripbarer samt restauranter på den tilsvarende strækning af Istedgade.

Den slags forskelle er helt klart bestemmende for, at der registreres langt flere mænd end kvinder blandt fodgængerne på Istedgade og langt flere kvinder end mænd blandt fodgængerne på Vesterbrogade. Jeg har ikke tal, der viser, at de kønsmæssige forskelle skyldes oplevelsen af tryghed og sikkerhed (eller manglen på samme), men ud fra det, vi ved om, hvorfor og hvordan mænd og kvinder oplever utryghed og manglende sikkerhed i byen forskelligt, er det ikke en stor udskrivning for mig at skulle stå på mål for, at Istedgade med sin blanding af pornobutikker, herberg for hjemløse og ret åbenlyse fortovshandel med sex og stoffer, er et sted, mange kvinder kan opleve som utrygt og/eller et sted, der ikke opleves sikkert at færdes til fods.

Fra Københavns Kommunes bylivsregnskab ved vi, at 31 procent af kvinder i København ikke bryder sig om at færdes uden for til fods efter mørkets frembrud. Det samme gælder for blot 11 procent af mænd. Det er også værd at nævne den kønsmæssige forskel på, hvad kvinder og mænd foretrækker at foretage sig i byens rum: Kvinder kigger på butikker langt mere end mænd, og mænd kigger på mennesker mere, end kvinder gør. Endelig er der også store forskelle i brugen af de grønne områder, hvor kvinder i langt større omfang end mænd bruger parkerne til sociale formål som at mødes med venner og familie.

Kvinder og mænds adfærd i byen afviger altså fra hinanden på flere forskellige måder, og ikke kun i forhold til, hvad der vedrører oplevelsen af tryghed. Men da det at føle sig tryk er fuldstændig afgørende for, at man føler sig fri til at bruge byen, er det trygheden, jeg stiller skarpt på her. For vores kønsidentitet har ret stor indflydelse på, hvor frit vi oplever at have adgang til byen. At den kønnede forskel eksisterer, er i min optik urimeligt, men det er heldigvis noget, vi kan arbejde med designmæssigt.

Kriminalitet begås, hvor det kan lade sig gøre

Bo Grönlund har i en menneskealder været Danmarks førende ekspert i sammenhængene mellem arkitektur, tryghed og sikkerhed. I dag er han pensioneret, men da jeg i 2008 første gang mødte Bo Grönlund, var han lektor på Kunstakademiets arkitektskole i København.

Bo Grönlund besidder en enorm viden om og analytisk forståelse af, hvor kriminalitet begås – og ikke begås. Som den eneste forsker, jeg kender til i Danmark, har han desuden formået at skabe et så tillidsfuldt samarbejde med politiet, at han har fået adgang til deres kortlægninger over, hvor præcist den indrapporterede kriminalitet begås.

De kort er interessante. Som arkitekt er Bo Grönlund nemlig optaget af stedets betydning for den kriminelle handling. Han har formuleret det sådan, at tre ting skal være opfyldt, for at en kriminel handling kan begås:

1. En motiveret gerningsperson (som har en intention om at begå noget kriminelt, eller som spontant gør noget kriminelt).
2. Et objekt, som gerningspersonen vil have eller gøre noget med uden samtykke (en person,

en genstand).

3. Et sted, hvor den kriminelle handling kan foregå.

Som Bo Grönlund siger, spiller det fysiske miljø ikke ind på de to første faktorer, men til gengæld betyder designet af det fysiske miljø alt for den tredje faktor. Et miljø kan være designet på måder, der gør det let for en gerningsperson at begå kriminalitet, eller på måder der gør det vanskeligt.

Politiets kortlægning af kriminalitet viser, at det er nogle bestemte steder, hvor kriminaliteten begås. Og på baggrund af disse kortlægninger og den tilgængelige forskning har Bo Grönlund formuleret en dansk standard for kriminalpræventivt og tryghedsskabende bydesign, der som udgangspunkt handler om at sikre 'naturlige øjne' på uderummet samt overblik og udsyn. Bo Grönlund kalder det "situationel kriminalprævention". Kriminalitet begås nemlig i overvejende grad på steder, hvor ingen holder øje, på steder der er skjulte og mørke, og hvor det er uklart, hvem der har ejerskab over rummet, typisk på store parkeringspladser, typisk om aftenen. Indbrud i biler, overfald.

Der findes et felt inden for byplanlægning, som især har vokset sig stort i USA og har det engelske navn CPTED (udtales sep-tet), som er en forkortelse for *Crime Prevention Through Environmental Design*, der kan oversættes til kriminalprævention gennem design af det fysiske miljø. Grundreglen i CPTED er, at et trygt og sikkert fysisk miljø bør være kendetegnet af, at mennesker visuelt har overblik over området, at der eksempelvis ikke er buskadser, hvor nogen kan gemme sig, og at der skal være vinduer i bygningerne, som vender ud mod åbne pladser, veje

og stier, sådan at der naturligt er øjne på udearealerne, forstået som at mennesker kigger – eller kan kigge – ud på området.

CPTED-principperne omfatter blandt andet:

- Naturlig overvågning - orientering af vinduer, visuelt gennemsyn ved indgange, trimning af beplantning, strategisk korrekt belysning af stier og andre gangarealer samt planlægning af funktioner, der kan skabe aktivitet.
- Naturlig kontrol over arealer - klart markerede overgange fra offentligt til halvprivat til privat rum – ikke med høje hegn, men eksempelvis med belægningsskift, med beplantning eller med lave fodhegn
- Stærke lokalsamfund, der har ejerskab over og benytter fællesarealer både ude og inde.
- Tærskelkapacitet, som har at gøre med, at der bør være en blanding af funktioner for at sikre et trygt byliv for de fleste. Eksempelvis er Jomfru Ane Gade i Aalborg berømt og berygtet som en gade fyldt med barer og ikke meget andet. Sådan en gade vil for nogle mennesker være utryg at færdes i, på samme måde som Istedgade med sine særlige funktioner er det.
- Sammenhæng, som har at gøre med, hvor opkoblet gaden eller kvarteret er på resten af byen. Hvis der er naturligt flow gennem gaden og kvarteret, er den mere tryk, end hvis den opleves som en blindgyde eller en afsondret vej uden hverdagsflow. Sammenhæng kan fastslås

ved gennemførelsen af en rumlig syntaksanalyse, som er en metode, forskere på Bartlett University College i Storbritannien udviklede i 1970'erne. Analysen viser med simple koder fra varme røde og orange farver til kolde blå, hvor opkoblet den enkelte gade er på hele byens overordnede vejnet, og derfor hvor central eller perifær den er.

Tryghed og sikkerhed er to forskellige ting

Hvis alt det her er nyt for dig, synes du måske, at det lyder lidt vel teknisk. At der er mange led fra, hvordan veje eksempelvis kobler op på hele vejnettet, til hvordan et enkelt menneske kan opleve det utrygt at gå på et fortov. Men det er netop den slags kausalkæder, jeg arbejder med. Hvordan vi som mennesker på ethvert sted til enhver tid modtager millioner af mikrosanseindtryk, der på forskellig vis påvirker vores sindstilstand, vores fysiske velvære, vores adfærd. Meget af det foregår, uden at vi er bevidste om det eller forstår det. Men vi påvirkes alle sammen hele tiden af det fysiske miljøes udformning og stemning, og vi indretter vores adfærd efter det – i småt og stort: Vi sætter hastigheden op eller ned, trækker kraven op om ørerne, gør holdt ved et butiksvindue, fordi noget fanger blikket.

Sådan er det også med oplevelsen af utryghed. At vi føler os trygge medfører, at vi i byens rum går langsommere, gør flere og længere ophold, at vi føler et større velbefindende. Det vil typisk ikke være noget, vi er bevidste om. Til gengæld er de fleste bevidste om at føle sig utrygge. Kroppen spænder op, og vi mærker fare på færde uden nødvendigvis præcist at kunne sætte fingeren på, hvad det er ved miljøet, som gør det. Nogen føler sig utrygge

ved tilstedeværelsen af graffiti og affald på gaden, fordi det fortæller en historie om, at her er der en mangel på autoritativ kontrol, kvarteret tilhører gadens folk, mens andre ikke oplever den slags som utryghedsskabende.

Mange bruger ordene tryghed og sikkerhed lidt i flæng, men Bo Grönlund har lært mig, at det er vigtigt at skelne mellem de to, så vi skal lige have forskellen helt på plads: Tryghed og utryghed beskriver menneskelige følelser. Sikkerhed handler om, hvorvidt der er en reel risiko for, at man udsættes for noget her.

Det er desuden vigtigt at være opmærksom på, at tryghed og sikkerhed ikke altid hænger sammen. Det er med andre ord ikke givet, at fordi et sted opleves utrygt, er det også et sted med manglende sikkerhed, eller at et sted, hvor det ikke er sikkert at færdes, nødvendigvis også opleves utrygt for alle. For eksempel kan der være forhøjede oplevelser af utryghed på steder, hvor det ifølge kriminalitetskortlægninger er sikkert at færdes. Følelserne kan altså 'spille os et puds', og følelser af utryghed kan vokse ud af faktorer, som har at gøre med, hvordan det fysiske miljø er designet.

Meget lys er ikke i sig selv trygt

Lys er en faktor, som vi ved ganske meget om i forhold til oplevelser af tryghed og utryghed. Hvordan vi lyssætter byrum, veje og parker er afgørende for menneskers oplevelse af tryghed. Tidligere kunne vi finde på at placere høje lysmaster langs stierne i en park. Heldigvis fandt vi ud af, at det var en virkelig dårlig idé: Mennesker, som færdes på stierne, oplyses som byttedyr, mens resten af parken henligger i mørke for dem, der befinder sig på den oplyste sti.

I dag ved vi, at en park opleves tryk, hvis selve parken og beplantningen er følsomt lyssat, så man fra stien kan overskue parken. Samtidig er det vigtigt, at selve stien oplyses af lavtplacerede lygter, der peger nedad fra omtrent knæhøjde. På den måde kan fodgængere se, hvor stien er, ligesom man kan se parkens rum, men samtidig føler man sig ikke fanget i lyset som et byttedyr.

Det forholder sig anderledes med tryk belysning i gaderummet. Det fortæller Øystein Leonardsen mig, da jeg går tur med ham på Vesterbro i København en bælgmørk vintereftermiddag. Øystein Leonardsen er programleder for den grønne omstilling i Københavns Kommunes byfornyelse, og vi går en tur, så han kan vise mig de mange tiltag, byfornyelsen har iværksat siden 1990'erne, blandt andet for at højne trykgheden på en del af Vesterbro.

Øystein Leonardsen viser mig ned af den korte Eriks-gade, hvor han peger op på husfacaderne. Her hænger gadelamperne oppe på facaderne, nogle meter over fortovet, og lyset fra lamperne rammer derfor gaden ind med både vægge, gulv og loft. Så peger han hen ad gaden mod en skikkelse, der kommer gående imod os:

“Prøv og se ham, som kommer gående derhenne. Nu træder han ind under en lygte, og så kan du se hans ansigt. Et par skridt mere, og så kan du kun se hans silhuet, indtil han når hen til den næste lampe. Men du er ikke i tvivl om, at der går en, og indimellem kan du se hans ansigt helt tydeligt. Det gør det trygt for dig at færdes her som fodgænger”.

Øystein Leonardsen trækker mig hen til Eskildsgade, der støder op til Eriksgade. Her er gadebelysningen helt anderledes, her hænger gadelamperne ikke på husfaca-

derne, men højt oppe, midt på kørebanen.

“Her er lyset placeret for bilerne. Det er vejen, der oplyses. Hvis du går her som fodgænger, kastes lyset ind på dig i en vinkel, som gør det både gråt og diffust. Dem, som går på fortovet, forsvinder lidt. Det føles ikke trygt at gå her som fodgænger”.

Jeg kommer til at tænke på det, som mine venner fortalte mig ved middagsselskabet, om at mange kvinder føler sig utrygge ved lyden af trin på fortovet bag dem. I hvert fald efter mørkets frembrud, og i hvert fald på steder, hvor der ikke er mange mennesker.

Principperne fra CPTED og de fine belysningsprincipper fra parkerne og Eriksgade forholder sig ikke til kønsmæssige forskelle. De lider under det velkendte dilemma, at de i overvejende grad er udviklet af mænd, som derfor har været blinde for, at ikke alle oplever byen på samme måde.

Det betyder dog ikke, at principperne bør skrottes. Der er masser af god viden i dem. Eksempelvis tager den nye og reviderede viden om god lyssætning i parker højde for, at kvinder kan føle sig særligt utrygge og udsatte i et sådant rum. Det er bare ikke nok. Der er mere, vi må forstå. Vi må se på, hvad de kønsmæssige forskelle handler om, hvis vi skal forstå, hvordan det fysiske miljø påvirker mænd og kvinder forskelligt.

Sexismepyramiden

Jeg opsøger derfor Iben H. Philipsen. Iben H. Philipsen driver bogforlaget *Rebel With a Cause*, som især har udgivet bøger fra dele af verden, vi typisk ellers ikke får i dansk oversættelse. Hun udgiver desuden bøger om strukturel sexisme og har ved siden af sin forlagsforret-

ning i en årrække været talsperson i foreningen *Everyday Sexism Project Denmark*. Det sidste ord i foreningens navn afslører, at foreningen ikke oprindeligt er dansk. Den blev stiftet af britiske Laura Bates i 2012.

På de godt ti år har den internationale foreningen indsamlet flere end 200.000 individuelle oplevelser med sexismen fra hele kloden. Også den danske gren af foreningen indsamler oplevelser fra privatpersoner om sexistiske hændelser. Fortællingerne offentliggøres i anonymiseret form på en hjemmeside, hvor alle kan læse med. Formålet med foreningens arbejde er at gøre opmærksom på, hvor udbredt hverdagssexisme er, at lade kvinder vide at de ikke er alene om oplevelserne, og at ændre den sexistiske kultur, som blandt andet kommer til udtryk i det offentlige rum.

Jeg møder Iben H. Philipsen på en café på Nørrebro i København, hvor hun straks begynder at fortælle mig om sexismepyramiden, som giver en grafisk fremstilling af, hvordan sexismen og voldtægtskultur påvirker hverdagen på forskellige planer.

Øverst i sexismepyramiden står der "mord", efterfulgt af "voldtægt, seksualiserede overgreb og partnervoldt" lige nedenunder. De handlinger samles under kategorien "Overgreb". Derunder finder vi kategorierne "Krænkelser" (for eksempel uønskede berøringer, at tage og dele billeder uden samtykke, udnyttelsen af ulige magtforhold) og "Umyndiggørelse og nedgørelse" (for eksempel stalking, uønskede kommentarer, fysiske og digitale trusler), mens vi nederst i pyramiden finder den bredeste kategori, nemlig "Hverdagssexisme" (for eksempel objektivisering, kønsstereotypificering, victimblaming, kvindenedgørende sprog og behandling, mansplaining,

sexisme i medier og reklamer).

Iben H. Philipsen er hurtig til at forklare, at pyramiden ikke viser en simpel kausalsammenhæng; man ender altså ikke nødvendigvis som voldtægtsforbryder eller morder, fordi man råber efter eller taler nedgørende til en kvinde i det offentlige rum. Pyramiden skal derimod fremhæve, at når et samfund accepterer og ikke tager afstand fra hverdagssexistisk adfærd, så kan den manglende afstandtagen i yderste konsekvens være medvirkende til, at en gerningsperson kan retfærdiggøre at begå overgreb eller mord. Iben H. Philipsen gør det også klart, at selvom foreningen overordnet italesætter den sexisme og vold, mænd udsætter kvinder for, findes der bestemt også kvinder, som begår sexistiske krænkelser og overgreb – både mod andre kvinder og mod mænd. Og der er transpersoner, interseksuelle og mennesker, der definerer sig som non-binære, der også både oplever og udsætter andre for krænkelser og overgreb. Hun nævner blandt andet, at transkvinder er blandt de allermest udsatte for vold. Ligesom hun nævner, at der selvfølgelig er masser af mænd, der er solidariske og opfører sig ordentligt.

Da vi mødes, er det få dage efter, at en sag fra Aalborg er blevet afgjort ved retten. En yngre mand er blevet idømt forvaring, efter retten fandt det bevist, at han havde forsøgt voldtægt, dræbt og lemlæstet en ung kvinde. Gerningspersonen samlede hende op på gaden en tidlig morgen, da hun var på vej hjem efter en fest. Iben H. Philipsen nævner sagen som et eksempel.

“Der er heldigvis ikke mange af hans slags. Men jeg vil vædde på, at hvis man kigger på hans og andre overgrebspersoners livsforløb, så har de begået massevis af handlinger fra de nedre kategorier i sexismepyramiden,

uden at nogen har stoppet eller irettesat dem. De har med garanti omtalt kvinder nedladende og er ikke blevet stoppet i det. De har måske gramset på kvinder på barer eller andre steder og er ikke blevet bremsede i det. Den slags situationer har så givet dem en oplevelse af, at det er ok, at kvinder vitterlig blot er genstande, de kan udsætte for, hvad de har lyst til. Man kan sige, at hverdagssexismen – og det, at den ikke er blevet sagt klart imod, at vi som samfund ikke har opsat klare grænser – har været med til at bekræfte en hypermaskulin selvforståelse og et forkvaklet syn på kvinder. De mennesker, som har fået bekræftet deres forkvaklede kvindesyn, har ligeledes kunnet få selvsamme kvindesyn bekræftet af massevis af film og tv-serier, reklamer og udtalelser fra mænd i medierne. Vi lever i et samfund, hvor alt for mange – uanset køn – overser hverdagssexismen. Det er stadig de færreste, der reagerer højlydt på en ‘dum-smart’ bemærkning om kvinder; for alt for mange er det jo ‘bare for sjov’, men i alleryderste konsekvens kan det have fatale konsekvenser”.

Kvinden som genstand

Jeg spørger Iben H. Philipsen, hvordan det mønster, hun optegner, har med byrummet at gøre, og med kvinders oplevelse af utryghed.

“Jeg kender ikke en eneste kvinde, der ikke har oplevet at blive råbt efter på gaden, fløjtet efter eller gramset på, hvis krop ikke er blevet kommenteret på. Jeg ved, at for nogle kvinder kan det opleves som en kompliment, men rigtigt mange kvinder oplever det ikke sådan. De oplever derimod, at de gøres til en kropslig vare, som manden forholder sig til, føler sig i sin ret til at mene noget om og

røre ved. Meget af det sker på gaden, i bussen, i metroen, på en bar eller en café, i skolen, på jobbet. Alle mulige steder. Fra vi er små oplever piger og kvinder at blive udsat for det. I byens rum oplever mange kvinder sig særligt sårbare. Ikke alene fordi de ved, at de kan blive udsat for hverdagssexisme i form af blandt andet nedgørende bemærkninger, og at de lever i et samfund, som tolererer det, men også fordi de helt bagerst i hovedet frygter at ende som en ung kvinde, der samles op, voldtages og slås ihjel. Fordi det sker. Fordi det er ikke fiktion. Fordi det er en risiko – selvom det heldigvis er sjældent, at det sker. Det er medvirkende til, at kvinder begrænser deres egen ageren i det offentlige rum. Og når det værste så sker, er samfundet og i særlig grad medierne hurtigt ude med insinuationer om, at det måske også mere eller mindre var ofrets egen skyld: 'Hvem er dum nok til at sætte sig ind i en bil med fremmede midt om natten?' Det er en effektiv kontrolmekanisme, der begrænser rigtig mange kvinders liv”.

Iben H. Philipsen væver altså en tråd fra de helt små mikrohændelser af hverdagssexistisk karakter til de store, krænkende overgreb. Det vævede billede afslører en sexistisk kultur, som medfører, at kvinder mærker og ved, at de udgør et bytte for mænd. Kvinder og piger mærker og ved, at de lever i en kultur, som ikke siger fra over for den sexistiske adfærd. Derfor er der en risiko for, at det værst tænkelige kan ske. Og at når det sker, kan det også ske ude i byen.

Sådan var det med sagen fra Aalborg. Her blev en ung kvinde samlet op om natten på vej hjem fra en bytur. Og sådan var det med sagen fra Storbritannien fra 2021, hvor en politimand bortførte, voldtog og dræbte Sarah

Everard en aften i London, hvor hun var på vej hjem fra en vens hus. Kvinder ved, at det sker.

Iben H. Philipsen ved det også. Da hun var ung og på vej til fest, blev hun overfaldet og voldtaget af en ukendt mand på en åben parkeringsplads. For Iben H. Philipsen er sexismepyramiden derfor ikke teori.

“Jeg lovede mig selv, at voldtægten ikke måtte få den konsekvens, at jeg begrænsede min færden”, fortæller hun. “Hvis jeg lod det ske, havde han jo vundet. Men over årene har jeg ind imellem været nødt til at tage nogle meget dybe indåndinger, jeg har måttet bekæmpe min frygt for kunne færdes på visse steder. Der har også været tilfælde, hvor jeg er vendt om eller gået en omvej. Erfaringen fra dengang er ætset ind i min krop”.

Text Me When You Get Home

Drabet på Sarah Everard antændte en slags kampagne i form af hashtagget *Text Me When You Get Home*. Kampagnen viste ikke alene, hvorfor det er vigtigt at sende og modtage en besked, når en kvinde er nået sikkert hjem, men også, hvorfor det ikke altid er tilstrækkeligt med sådan en besked. For Sarah Everard ville det ikke have gjort nogen forskel. Hun nåede aldrig hjem.

Hændelsen fik mig til at spørge mine egne døtre, om de tager forbehold, når de færdes ude i byen. “Jada”, sagde min yngste datter, som på det tidspunkt var 17. “Jeg tager telefonen op til mit øre og lader, som om jeg taler med en veninde, når jeg hører nogen bag mig”.

Hun viste mig, hvordan hun havde lært at knytte hånden om et nøglebundt, så en enkelt nøgle stak ud mellem to fingre i den knyttede hånd og kunne udgøre et lille, spidst våben, hvis det skulle blive nødvendigt.

Som 17-årig havde min datter lært sig tricks; hun var bevidst om, at hun kunne komme ud for ting, hun ville være nødt til at forsvare sig mod.

Måske vidste jeg det godt i forvejen. Sådan teoretisk. Alligevel var det et chok at finde ud af hvor mange sikkerhedsforanstaltninger, min teenagedatter allerede havde tillagt sig. Hun fortalte mig også, hvad hun rent faktisk havde oplevet med mænd i det offentlige rum, i bussen og på gaden. Undervejs i samtalen bliver det tydeligt for mig, hvordan mænd åbenbart føler sig helt trygge ved at udsætte kvinder og unge piger for ord, blikke, befamlinger og truende adfærd. Det sker åbenlyst i byens rum, i bussen, på gaden, så de må jo regne med, at ingen griber ind.

Og netop det er pointen i den sexismepyramide, som *Everyday Sexism Project* har udarbejdet: at mænd kan foretage sexistiske handlinger og ytringer i offentligheden uden at møde protester eller modstand. Det understøtter deres oplevelse af, at det er noget, de har ret til. At det er ok.

Men det er ikke ok.

I Tokyo, som jeg besøgte for nogle år siden, bemærkede jeg, at der i metrotogene findes kvindevogne. Togvognene er fyldte i myldretiden, og mennesker står meget tæt klinet op af hinanden. Kvinder rapporterede om begramsninger fra mænd i de fyldte tog, og metroselskabet løste det ved at indsætte vogne kun for kvinder. Det samme findes i Delhi i Indien. Men selv om kvindevogne betyder, at kvinder kan være i sikkerhed for gramsende mænd, mødes tiltaget også af den kritik, at kvindevogne legitimerer, at mænd fortsætter deres opførsel og ikke behøver ændre på den. Med andre ord kan kvindevogne og kvindetransport i

det hele taget opleves som et gated community, som kan fremkalde angst i stedet for at ændre på angstens årsag.

Som mand har jeg ikke været nødt til at udvikle strategier for at kunne færdes trygt i byen, og der er ikke noget metroselskab, som har indsat vogne kun for mænd, fordi mænd bliver udsat for grænseoverskridende begramsninger af fremmede. Selv om det selvfølgelig sker, at en mand begramses spontant af en fremmed, er det ikke min forståelse, at det er så typisk og kulturelt tillært en oplevelse, at den kan kaldes strukturel.

Jeg har altså som cis-mand en kønsmæssig trygheds- og sikkerhedsfordel, men jeg har i mange år aldrig rigtig vidst, hvor privilegeret det faktisk er at kunne færdes i byen uden at blive udsat for – eller frygte at blive udsat for – sexistisk adfærd.

Samtidig er det også lidt paradoksalt, at jeg næsten altid har følt mig tryk i byens rum, eftersom jeg to gange har været udsat for et uprovokeret overfald. På den måde passer jeg dog meget godt ind i statistikken. For mens kvinder føler sig langt mere utrygge end mænd, når de færdes i byen, udsættes flere mænd end kvinder for fysisk vold i byen.

Flere mænd end kvinder er ofre for fysisk vold

Knap to procent af mænd udsættes for fysisk vold, mens det er godt en procent af kvinder, men kvinder og mænd møder volden forskellige steder.

Det kriminalpræventive råd skriver, at “mænd har en større risiko for at blive udsat for vold end kvinder, når det gælder vold generelt og vold på offentlige steder. Kvinder er mere udsat end mænd, når det gælder partnervold og vold på arbejdspladsen. Det er i overvejende grad mænd, der begår vold. I godt ni ud af ti voldstilfælde er

gerningspersonen en mand. Risikoen for at blive udsat for vold er størst for unge op til 25 år. Risikoen daler herefter med alderen”.

Her åbner sig et spørgsmål om, hvorvidt mændenes større grad af udsathed også skyldes, at kvinder (både bevidst og ubevidst) trænes i at undgå en række steder og situationer i byen, mens mænd – fordi vi er blinde for vores tryghedsprivilegie – ikke tager samme forbehold og derfor oftere havner i usikre situationer. Eller skyldes det, at der er noget andet på spil omkring mandekønnet og sikkerhed. Mine egne erfaringer har fået mig til at gruble.

Som ung mand var jeg som mange andre unge ofte ude i nattelivet. Ud på natten oplevede jeg ikke sjældent andre unge mænd, som provokerede mig, skubbede mig og forsøgte at starte en slåskamp. Jeg husker en sætning fra barndommen: “Man må ikke slå på nogen, som er mindre end en selv”. Ud fra den logik må man åbenbart godt slå på nogen, som er større. Jeg er høj og stor, og noget sagde mig, at min størrelse var årsag til, at jeg blev udset som objekt for andre unge mænds lyst til at slås. Jeg er dog en ret fredelig type og på ingen måde en, der opsøger konfrontationer. Og alligevel skete det ret ofte, at en mand eller nogle mænd, jeg aldrig havde set før, skubbede eller råbte eller prøvede at provokere mig til at slå først.

Jeg hadede det, og over tid lærte jeg at spotte kamplystne mænd på afstand og holde mig langt fra deres opmærksomhedscirkel. Jeg udviste med andre ord undvigelsesadfærd.

Jeg identificerer mig som queer. Jeg er en mand, som falder for andre mænd. Men jeg ved også, at jeg kan vælge at ’passere’ som heteromand i mange sammenhænge.

Mine møder med aggressive unge mænd i nattelivet aflæste jeg derfor ikke som udtryk for homofobi.

Det ændres i det sekund, jeg tager min partner i hånden i byens rum. Det er som et klik på en kontakt, der øjeblikkeligt ændrer min status. Fortæller jeg med mine fingre flettet ind i min partners, at jeg er en homoseksuel mand, ændres alt ikke kun i mig, men også i situationen. Med et bliver jeg vagtsom. Alle kroppens muskelfibre spænder op. Kæmpe antenner skyder ud fra mig og opfanger faresignaler på lang afstand. Min forventning til min omverden ændres med andre ord radikalt. Jeg er på vagt og har en forventning om, at jeg – vi – når som helst kan møde tilråb, skub eller andet. Det sker. Jeg har oplevet det. Ikke en gang, men mange gange.

Jeg fortæller Iben H. Philipsen fra *Everyday Sexism Project Denmark* om skiftet.

“Det er klart”, siger hun om min oplevelse. “Det er, fordi du skifter status. Det er det, du mærker, og det du ser i omverdenen. Den heteroseksuelle, cis-kønnede, hvide mand er øverst i hierarkiet. Ifølge ham selv. Hvis han langer ud efter en anden af samme slags, er det for at pisse territorium af. Magtkamp. Alfahan. Når du færdes alene, ligner du sådan en. Men når du viser, at du er homoseksuel, daler du i hierarkiet. Så oplever nogle heteroseksuelle mænd, at du – ligesom kvinder – bliver et mindreværdigt objekt, de kan tillade sig at mene noget højlydt om, og som bare forventes at tage imod”.

Overfald

Da jeg var 21 år gammel, befandt jeg mig midt om natten og i alkoholpåvirket tilstand på en gade i Aarhus, kyssende med en anden ung mand. Jeg husker ikke, om jeg hørte

råb først, eller om det første, jeg oplevede, var slag. Det hele gik så hurtigt. En gruppe unge mænd på vores alder overfaldt os. Slog løs på os, råbte af os. Min ven faldt efter en række slag og spark ned på fortovet. Gennem rusen forstod jeg, at det var farligt og forsøgte at trække ham op, men blev forhindret af slag. På et tidspunkt kom han på benene igen. "Løb!" råbte min ven og satte selv i sprint tværs over vejen. Men noget i mig stivnede. Jeg kunne ikke løbe. På mange års afstand kan jeg bedst forklare det med at 'fryse' i øjeblikket i stedet for at flygte eller kæmpe, som er tre basisreaktioner på livstruende situationer.

Jeg kunne ikke løbe. Jeg kunne kun gå. Ganske langsomt, tværs over den brede gade, vi havde stået på, og ned ad den fredelige gade, hvor jeg boede, mens jeg hele tiden mærkede slag mod ryg og nakke og spark mod mine ben. På et tidspunkt får en af overfaldsmændene fat i et bræt, som han hamrer ind i ryggen på mig.

Så løb jeg. Brættet i ryggen fik mig i fart. Jeg spurtede og nåede ind ad min gadedør og op i min lejlighed.

Jeg nævner ikke denne episode for at få sympati, men for at underbygge tematikkens kompleksitet med levede erfaringer. Når jeg oplever at gro lange antenner, så snart jeg tager min partner i hånden ude i det offentlige rum, er det ikke på grund af en teoretisk risiko, men fordi jeg ved, at jeg dermed eksponerer mig selv for den slags risici, at nogle mænd pludselig kan overfalde mig, alene fordi jeg viser, at jeg er kæreste med en mand.

Kriminalitet begås der, hvor mennesker befinder sig

Skal vi blive klogere på, hvad det fysiske miljø har af betydning for tryghed og sikkerhed, kan jeg med fordel bruge min egen erfaring og spørge: Hvorfor blev jeg

overfaldet på netop det sted?

Overfaldet foregik på Frederiks Allé i Aarhus. I hverdagene en travl og trafikeret handelsgade midt i Aarhus. Men lørdag nat er gaden noget mere øde.

Jeg nævnte tidligere, at et af CPTEDs kriminalpræventive principper er "naturlig overvågning", altså at der udspiller sig et hverdagsliv på stedet, hvor mennesker færdes i deres almindelige hverdagsliv og holder øje med, hvad der sker. Hverdagslivets tilstedeværelse virker med andre ord kriminalitetsforebyggende.

Jeg tror for eksempel ikke, at min ven og jeg var blevet overfaldet, hvis vi havde kysset samme sted en tirsdag eftermiddag. Butikkerne havde været åbne, og der havde været masser af hverdagsaktivitet, som jeg formoder ville have påvirket voldsmændenes impuls kontrol. Måske havde vi fået bemærkninger, tilråb eller et puf, men jeg forestiller mig ikke, vi var blevet angrebet så aggressivt og kontant.

Så er der selve lokationen. Frederiks Allé rummer i sit udtryk og sin funktion ganske stor lighed med Vesterbrogade i København – den gade, som flere kvinder færdes på end den parallelle Istedgade, som jeg nævnte tidligere i kapitlet. Frederiks Allé er en bred vej med brede fortove. På begge sider af gaden er der bygninger på tre-fire etager med butikker i stueplan og boliger eller kontorer ovenpå.

Vi befinder os altså i en helt klassisk bystruktur, hvor vejnet og fortove strukturerer byens flow, og bygninger møder fortove og veje med udadvendte forsider i form af butiksrunder, indgangsdøre og boligvinduer. Baseret på CPTED-principperne burde det resultere i optimal tryghed.

Det sene tidspunkt betyder noget. Manglen på dagslys betyder noget. Fraværet af andre mennesker betyder

noget. Men jeg kan ikke i hverken arkitekturen eller bystrukturen finde en tjekliste, der viser mig, at det var et oplagt sted at begå et overfald. Det var nat, men en af de lyse sommernætter, måske var solen endda på vej op. Desuden er der gadelygter. Hvorom alting er, husker jeg det ikke som en mørk situation.

Derfor sidder jeg også tilbage med den tanke, at de samfundsmæssige strukturer, jeg beskriver ovenfor, åbenbart kan være så stærke, at selv det mest kriminalpræventive design ikke er ensbetydende med, at der ikke begås kriminalitet.

Så når jeg oplever en anspændthed i hele kroppen, så snart jeg tager en mand i hånden i det offentlige rum, skyldes det hverken arkitekturen eller bystrukturen, men derimod at min status i 'det menneskelige hierarki' daler.

Mennesker er hverken ens eller lige

Byen er med andre ord ikke lige for alle. Den er ikke lige sikker og ikke lige tryk for alle.

Ved at tale med mennesker har jeg fået historier, som udvider min forståelse af, hvordan den samme by giver os vidt forskellige oplevelser, muligheder og erfaringer afhængigt af vores køn og kønsudtryk.

Jeg ved grundlæggende ikke, hvordan det er at være andet end hvid, og hvad det betyder for selvidentiteten i et overvejende hvidt samfund som det danske. Gennem 15 år havde jeg en kæreste, som definerer sig som brun. At leve med ham lærte mig, hvad han som dobbelt-minoriseret blev mødt med og skulle forholde sig til fra det hvide, cis-kønnede, heteronormative samfund. Jeg så, hvor mange flere aggressive og nedgørende reaktioner, han skulle håndtere. Jeg har været vidne til et hav

af mikrohændelser, hvor han blev udsat for fremmede menneskers grænseoverskridende adfærd i det offentlige rum, mennesker, der udpegede hans farve som 'andethed'.

At leve med ham, at se hvad han blev udsat for, og at tale med ham om det, har givet mig en viden om racismens udtryk og om, hvad jeg undgår, fordi jeg er hvid. Forståelsen betyder dog ikke, at jeg ved, hvordan det er at være ham i verden.

Når vi arbejder med kriminalpræventivt og trygheds-skabende bydesign, er det vigtigt at forstå disse forskelle, og hvordan de skaber forskellige grader af utryghed og usikkerhed i byen for forskellige grupper.

Selvom CPTED-principperne er gode, er de ikke nok. Vi kan sige, at CPTED udgør grundprincipperne i trygt og kriminalpræventivt bydesign, men der må lægges noget ovenpå, som tager højde for de forskelle, jeg har beskrevet i kapitlet her, og som gør nogle grupper af mennesker særligt udsatte og sårbare. Det, som skal lægges ovenpå, er nødt til at være viden fra kvinder og andre minoriserede personer om, hvad de oplever. Viden, som beror på stedspecifik inddragelse. På samtaler, gåture og fotodokumentation, der kortlægger, hvordan de oplever forskellige steder i forhold til utryghed og manglende sikkerhed.

Jeg har selv gået en del tryghedsvandring i bolig-områder med grupper af beboere, og her har jeg lært især at søge kvindernes viden. Fordi kvinder oplever det fysiske miljøes karakter anderledes end mændene og generelt oplever en højere grad af utryghed, er det vigtig at få dokumenteret og bragt deres viden og oplevelser ind i projektet.

For at nå derhen, hvor jeg kan foreslå tryghedsskabende og kriminalpræventive fysiske tiltag i eksempelvis et boligområde, har jeg brug for både kvindernes viden og CPTED-principperne. Det er to kilder til viden, som begge er vigtige. Ingen af dem er nok i sig selv. Hvis jeg eksempelvis blot lytter til kvinderne uden at kende til eller tage højde for CPTED-principperne, kan jeg risikere at foreslå tiltag, som vil virke mod hensigten. For selvom beboerne i et område kender deres område bedre end nogen andre, så er kriminalpræventivt design ikke nødvendigvis deres faglighed. Det går derfor ikke, at jeg fralægger mig min faglige viden om CPTED, fordi beboere i et område foreslår noget, som de mener, vil sikre deres tryghed. Jeg må fastholde CPTED-principperne som grundlag, og justere dem i forhold til den viden, jeg får fra beboerne. Samtidig er CPTED-principperne netop ikke nok. De er generiske og gode til at fortælle om noget grundlæggende. Men hvordan utryghed opleves et konkret sted og af de grupper, som bor og færdes netop her, er en specifik viden, som CPTED-principperne ikke kan svare på. Et godt tryghedsdesign bør altså rumme både generisk viden og specifik viden fra kvinder og andre minoriserede personer med tilknytning til det konkrete sted.

Feministisk byplanlægning

Amalie Gammelgaard er feministisk byplanlægger. Hun er uddannet i Sverige. I Danmark kunne hun ikke finde en vejleder, der vidste nok om feministisk byplanlægning til at kunne vejlede hende.

Amalie Gammelgaard har været med til at udvikle et byrum på Nørrebro i København sammen med stedets brugere. Byrummet er særligt vanskeligt, for det ligger un-

der den firesporede vej Bispeengbuen og anses af mange for at være et utrygt sted. De seneste år er der imidlertid foretaget en række indsatser for at gøre byrummet mere aktivt og levende og dermed tryggere. Som feministisk byplanlægger har Amalie Gammelgaard haft et særligt fokus på at bringe viden fra piger og kvinder i spil i arbejdet med at gøre byrummet mere velfungerende og trygt.

Jeg mødes med Amalie Gammelgaard for at høre om processen. Hun fortæller, at der er en velkendt regel om, at der skal fem boldbaner til, som drenge spiller bold og leger på, før den sjette boldbane indtages af piger. Når byrum med boldbaner især fyldes af drenge, er det ikke, fordi piger ikke har lyst til at spille bold. Men sammenlignet med drenge er der forskel på, hvor let piger føler sig kaldet til at indtage et åbent byrum og spille bold der.

“Typisk er drenge hurtigere end piger til at kaste sig ind på en boldbane og begynde at spille bold. Pigerne placerer sig som tilskuere, finder et sted at sidde og hænge ud. Men mange piger vil faktisk gerne spille med. De har bare ‘lært’, at de skal være mere tilbageholdende. De ved, de bliver set på og dømt ud fra andre parametre end drengene”, fortæller Amalie Gammelgaard.

Hun og hendes kolleger hørte også ganske mange piger sige, at de havde lyst til at spille bold, men ikke fandt det så let at indtage boldbanen, når drengene allerede var i gang. Fordi byrummet ikke havde plads til seks boldbaner, løste bydesignerne det ved at allokere bestemte tidsrum til pigerne.

Under udviklingen af byrummet samarbejdede Amalie Gammelgaard og hendes kolleger med piger og kvinder i kvarteret, som fortalte om, hvordan de oplevede stedet. Det viste sig, at en del kvinder følte sig utrygge i

byrummet. Teamet identificerede, at det både handlede om manglende overskuelighed og om manglende lys.

Byrummet blev nydesignet og endte med at fungere godt for mange flere piger og kvinder. Eksempelvis blev der opsat mere lys på de ruter, som gik gennem byrummet, og underlag og overflader blev malet i farver, som flere oplevede som indbydende og venlige.

Efter forandringerne kunne Amalie Gammelgaard og hendes kolleger identificere langt flere kvinder og piger, som aktivt brugte byrummet, som spillede bold og bevægede sig gennem det i stedet for udenom. Hun understreger, at det for drengene ikke har betydet, at de føler sig ekskluderet. For mange drenge opleves byrummet som ekstra godt, når der også er piger til stede.

For Amalie Gammelgaard er det en vigtig pointe, at feministisk byplanlægning ikke kun handler om at gøre steder gode for piger og kvinder. Det handler om at få øje på og sikre tryghed og adgang for alle, også minoriserede grupper.

'Planlægning for alle' overser nogen

Feministisk byplanlægning er vokset ud af en erkendelse af, at det, som i årtier ellers er blevet betragtet som god planlægning for alle, rent faktisk ekskluderer visse grupper. I bogen *Usynlige kvinder* viser Caroline Criado Perez med mange konkrete eksempler hentet fra hele verden, hvordan langt det meste design, vi benytter os af og omgiver os med, er designet ud fra en gennemsnitlig eller ideel mandekrop og ud fra en mandlig logik og mænds adfærd.

Eksempelvis skriver hun om bystyret i Wien, der på et tidspunkt begyndte at måle på, hvor mange henholdsvis

drengene og piger, der benyttede byens parker. Omkring tiårsalderen faldt andelen af piger drastisk. Man undersøgte hvorfor, og fandt ud af, at det er en alder, hvor kønsforskelle bliver mere udtalte. Drengene indtog let de store, åbne parkrum, mens pigerne i stigende omfang oplevede at skulle konkurrere med drengene om de åbne rum. Parkmyndighederne tog konsekvensen og begyndte at underopdele parkerne i flere mindre rum. Det vendte statistikken, og nu oplevede både drenge og piger, at parkerne var rum for dem. Et eksempel der minder om Amalie Gammelgaards erfaring med køn og fodboldbaner.

Caroline Criado Perez skriver også om den kønnede forskel på kvinder og mænds oplevelse af utryghed og manglende sikkerhed. Hun nævner tal fra Storbritannien, der viser, at 62 procent af kvinder er bange i parkeringshuse, mod 31 procent af mænd. 60 procent af kvinder er bange, når de står på en togperron, mod 25 procent af mænd. 59 procent af kvinder er bange for at gå hjem fra en togstation eller et busstoppested, mod 25 procent af mænd. Hun skriver, at de høje utryghedstal påvirker kvinders mobilitet og deres basale ret til byen. Og hun nævner, at der er studier fra Finland, Sverige, USA, Canada, Taiwan og Storbritannien, som viser, at utrygheden får kvinder til at justere deres rejsemønstre, ja, at de helt undgår bestemte ruter, tidspunkter og transportmidler.

I bogen redegør Caroline Criado Perez med mange konkrete eksempler for, hvordan data fra kvinder udelades i studier om menneskeligt design, hvilket betyder, at løsningerne bygges på data fra mænd, og derfor burde kaldes mandligt design. Det gælder også inden for det medicinske område, hvor kønsmæssige forskelle nogle gange er markante, ikke mindst i forhold til hormon-

balancerne. Kvinders kroppe er blevet ekskluderet fra mange videnskabelige forskningsforsøg, fordi de har været betragtet som 'besværlige'. Menstruationscyklussen gør, at kvinders fysiologiske systemer og kemiske balancer forandres hen over en måned, hvilket ifølge det dominerende forskningsparadigme har gjort kvindekroppen 'upålidelig' eller 'ustabil'. Og fordi kvinder ikke har været en del af forsøget, udvikles der stadig produkter, der fungerer fint for mænd men ikke virker på kvinder, som de gør på mænd, eller som i værste fald er skadelige for kvinder.

Caroline Criado Perez peger endvidere på, at 47 procent flere kvinder kommer alvorligt til skade i biluheld end mænd, fordi bilernes kabine, rat, sæde og sikkerhedsudstyr er designet til en gennemsnitlig mandekrop og ikke tager højde for kønsmæssige kropsforskelle. 17 procent flere kvinder end mænd dør af skader, de pådrager sig i biluheld.

I årtier var alle crash test dummies – de dukker, som benyttes i sammenstød under udviklingen af bilers sikkerhedsudstyr – modeller af en gennemsnitlig mandekrop. I det mindste begyndte man senere at teste på forskellige størrelser af dukker, men som Caroline Criado Perez skriver, er kvindekroppen ikke bare en nedskaleret version af mandekroppen. Kvindekroppen har en anderledes distribution af muskelmasse end mandekroppen og en lavere knogletæthed. Kvinders kroppe vugger og bevæger sig anderledes ved gang, end mænds. Alle de forskelle er afgørende for, at kvinder oftere end mænd kommer til skade og har større risiko for at dø i biluheld.

Hverken bilens eller byen er designet til kvinder

Eksemplet med bilers kønnede design er efterhånden bredt kendt. Det er et godt eksempel, fordi det er så let at forstå, og fordi der findes statistik, som viser de fatale konsekvenser for kvinder.

Det er samtidig et eksempel, jeg i denne sammenhæng kan bruge til at underbygge, hvorfor det er problematisk, når vi ikke inddrager spørgsmål om køn i udviklingen og design af byen. Gør vi ikke det, risikerer vi at fortsætte med at designe byrum, bygninger, kvarterer og parker, der opleves særligt utrygge og usikre for kvinder. Og som også fortsat ekskluderer piger og kvinder fra at deltage i byens liv på lige fod med mænd og drenge.

Ud fra mine samtaler med den feministiske byplanlægger Amalie Gammelgaard og en række andre byrumsdesignere og byudviklere, som arbejder med køn, inklusion og byrum, kan jeg blive i tvivl om, hvorvidt det er realistisk at nå frem til generelle designprincipper, som kan sikre, at byrum reelt opleves som inkluderende af alle, uanset køn, hudfarve, etnicitet, religion, seksualitet eller andre minoriserende parametre.

Det skal vi ifølge Amalie Gammelgaard heller ikke. Vi skal i stedet arbejde med at udvikle nogle enkelte byrum til og med de grupper, som føler sig ekskluderet fra de store offentlige rum. Fremadrettet skal vi tænke det sådan, at det er summen af byrum, der skal muliggøre steder for alle. Det handler ikke om, at hvert eneste byrum skal fungere for alle på en gang. For måske er det ikke muligt, siger hun.

Når jeg vender den tanke med andre byplanlæggere og arkitekter, mærker jeg et vist ubehag. Tanken om at udvikle byrum, som ikke er for alle, går stik imod alt, hvad

de har lært på uddannelsen, og ikke mindst stik imod hvad det offentlige rum i sin grundessens vel er og bør være: Det rum, vi alle har lige adgang til.

Sagen er bare – som jeg har vist i kapitlet her og også skrev om i kapitel 3 om gadesovere og hjemløse – at vi altid vil komme til at ekskludere nogen. Det offentlige rum er ikke for alle, selvom man som hvid, cis-kønnet, heteroseksuel mand måske kan tro det. For 'alle' findes ganske enkelt ikke.

Snerydning er kønnet

Jeg vil nævne endnu et eksempel fra Caroline Criado Perez' bog *Usynlige kvinder*: I det nordlige Sverige førte man statistik over, hvem der kom til skade uden for om vinteren, når der var sne og glat føre. Det viste sig, at fodgængere kom til skade tre gange så ofte som mennesker i motoriserede køretøjer. De tilskadekomne fodgængere lagde beslag på halvdelen af al den tid, sundhedspersonalet brugte på patienter i månederne med sne. Det interessante i denne sammenhæng er, at størstedelen af fodgængere i det nordlige Sverige – som så mange andre steder i verden – er kvinder.

I byen Umeå besluttede man sig for at regne på sagerne. Det viste sig, at sundhedsomkostningerne ved fodgængeruheldene var det dobbelte af, hvad det kostede bystyret at rydde sne. Derfor kiggede man nærmere på snerydningssystemet. Det viste sig at være struktureret således, at snerydningsfartøjerne først ryddede vejene, derefter fortovene. I det nordlige Sverige er det flest mænd, som kører bil til og fra arbejde, og flest kvinder som er fodgængere og benytter sig af offentlig transport, og som tilmed gør flere ærinder på vej til og fra arbejde,

herunder afleverer og henter børn og handler ind.

De kønnede forskelle betød, at de statistisk set flere bilkørende mænd transporterede sig ad snefri veje til arbejde morgenen efter en snefyldt nat, mens de gående kvinder, som havde flere stop på turen til og fra arbejdspladsen, måtte kæmpe sig frem på glatte, snedækkede fortove. Hvilket resulterede i, at mange kvinder gled, faldt og kom til skade.

På baggrund af den nye viden besluttede man sig for at ændre rækkefølgen i snerydningen i Umeå og flere andre steder i Sverige: Først skulle fortovene ryddes og gruses, dernæst vejene. Og i Stockholm kunne man efter den første vinter se nogle meget klare resultater: Antallet af tilskadekomne fodgængere var halveret, hvilket medførte en halvering af de snerelaterede omkostninger i sundhedsvæsenet.

Caroline Criado Perez' gennemgående pointe er, at mange af vores designløsninger er lavet på baggrund af data fra mænd, og derfor ser vi ikke, at der kan være nogle kønnede forskelle, som vi ikke tager højde for.

Det gælder også i Danmark. Vi ved, at kvinders og mænds transportvaner er ret forskellige. Også her er der en overvægt af kvinder, som benytter offentlig transport. Alligevel opdeler transportselskaberne ikke deres data på køn, når de undersøger deres passageres behov. Det har Caroline Samson og Alexandra Pickett Porazzo fra Aalborg Universitet vist i deres masteropgave fra 2020.

Verden over begynder vi at se mere og mere kønsbaseret byforskning. En af de fremmeste er forsker og praktiker Nourhan Bassam, som har skrevet bogen *Gendered City* om de usynlige, kønnede uretfærdigheder og uligheder i byers design. Nourhan Bassam er iværksætter og har på

baggrund af sin bogs store udbredelse skabt et *Gendered City*-netværk af praktikere og forskere, som samarbejder om at skabe mere kønsinkluderende byer.

Fordelene burde være indlysende

Vi kan italesætte de kønnede forskelle som uretfærdige. Det er uretfærdigt, at kvinder og andre minoriserede personer oplever en højere grad af utryghed, og at de reelt ekskluderes fra dele af byerne på visse tidspunkter af døgnet.

Vi kan også italesætte forskellene som dumme.

Uden at have regnestykkerne, der kan bakke det op, er jeg sikker på, at man – ligesom i det svenske snerydnings-regnstykke – kunne lave komplekse, socioøkonomiske beregninger på andre forhold, som har med den kønnede forskel i bydesign at gøre. Hvad går vi for eksempel glip af, når kvinder i langt højere grad end mænd bliver hjemme, fordi de føler sig utrygge?

Jeg er overbevist om, at der vil være både sociale gevinster og livskvalitetsgevinster, som kan omregnes til økonomiske gevinster ved at designe vores byer på måder, der gør dem sikrere og tryggere for kvinder og andre minoriserede grupper.

Mere end økonomi er jeg dog optaget af, at vi ikke bør tillade, at byers design reproducerer en samfundsmæssig ulighed. For det er et demokratisk problem, når ikke alle kan færdes i byens rum og deltage i byens liv på en tryk og sikker måde.

Sofie Kirt Strandbygaard er arkitekt med en ph.d.-grad i tryghed omkring stationer. Hendes fokus er det fysiske miljøes påvirkning af tryghed og sikkerhed, et emne inden for det kriminalpræventive fagområde.

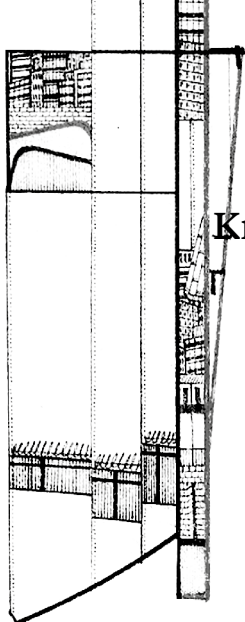
Også hun er optaget af de kønsmæssige forskelle, jeg har skrevet om i kapitlet her. Da jeg har skrevet kapitlet, beder jeg hende derfor læse det igennem for at se, om jeg mangler noget. Det får hende til at sige, at hun ikke mener, vi skal tale om tryghed kun for kvindernes skyld, men for vores allesammens skyld, for vi kan alle have gavn af ordentligt tryghedsdesign og kriminalpræventivt design. Den anden pointe, hun kommer med, handler om, hvordan designuddannelserne i langt højere grad bør implementere viden og praktiske kriminalpræventive metoder i undervisningen:

”I stedet for at have en diskurs om, at der er nogle gamle hvide mænd, som ikke forstår andres behov, burde fokus være på at få inkorporeret viden i uddannelserne om inkluderende tryghedsskabende design. På den måde får vi løftet diskussionen over på fagligheden og holder fokus på bolden”, siger Sofie Kirt Strandbygaard.

“Det bruges som et argument for, at eksempelvis arkitektskolerne ikke underviser i tryghedsskabende design, at en god arkitekt allerede har en forståelse for, hvad trygge byrum er. Men det har en god arkitekt ikke. Tryghedsdesign kommer ikke automatisk ud af en arkitekts krop, det er metoder udviklet siden 1960’erne, som er baseret på evidens og kompleks forskning. Der er håndfaste design- og planlægningsmetoder til det her, men som ikke bliver brugt i dansk undervisning og praksis. Det er jo ærgerligt, når man et langt stykke hen af vejen kan designe sig ud af kriminalitet og utryghed og derved skabe mere lige muligheder for alle”, slutter Sofie Kirt Strandbygaard.

6

Kropslig variation

Lin Skaufel er en succesfuld arkitekt, som driver en tegnestue sammen med sin mand. Deres arbejde spænder fra konkret design til strategiske byplaner. Lin Skaufel er videbegærlig, hun producerer ny viden til branchen, blander sig i mange fora og holder oplæg. Alle, der kender Lin og møder hende i faglige sammenhænge, bliver imponeret og blæst bagover af hendes energi og skarpe hjerne. Samtidig har Lin Skaufel let til latter. Hendes grin er højt og lyst og har en tendens til at smitte.

Sådan var det indtil 2020. Da traf Lin Skaufel en beslutning om at gennemgå en rutineoperation. Lægerne havde fundet noget i hendes hjerne, som over tid kunne udvikle

sig til et problem. Og for en sikkerheds skyld foreslog de en forebyggende hjerneoperation. Lin Skaufel sagde ja. Ind og ud af hospitalet, tænkte hun, jeg er tilbage i mit vante tempo i løbet af et par måneder.

Sådan gik det ikke. Der opstod komplikationer undervejs i operationen, og der skulle foretages en række livreddende indgreb. Lin Skaufel havnede i koma. To uger var hun væk. Lins mand og parrets teenagedatter troede, de var ved at miste Lin.

Efter flere operationer vågnede Lin Skaufel af komaen, grundlæggende forandret. Hendes sanser og krop fungerede ikke.

Lin havde vanskeligt ved at bevæge sig. Hun havde ingen balance. Hun havde omfattende synsforstyrrelser, en stærkt forstyrret smagssans og troede, at hun befandt sig i en parallel virkelighed (delirium). Hun havde derfor vanskeligt ved at genkende sin familie. Hun besvimed flere gange om dagen, havde vanskeligt ved at styre sin krop og kunne derfor heller ikke gå.

Hun havde vanskeligt ved at finde ord. Til at begynde med var hendes tale også afasiramt. Det, hun sagde, gav ikke altid mening for andre. Men hvad, der var tydeligt, var, at hendes sprogtone var forandret. Efter 25 år i Danmark og med et fint dansk sprog, var Lin Skaufels sprogtone og ord nu igen hendes barndoms syngende norsk.

Hendes sanser fungerede ikke, som de skulle. Hun var ikke blind som sådan. Men hun kunne ikke fokusere blikket, ikke styre øjnernes bevægelser. De svømmede rundt i hovedet på hende, og de indtryk, som kom ind gennem pupillerne blev hverken koordinerede eller til synsperception. Også smagssansen var forvirret. Søde

ting smagte eksempelvis af saltkrystaller og råddent kød. Balancecenteret efterlod heller ingen idé om, hvad der var op og ned.

Under operationen blev der skabt rod i forbindelsen mellem hjernen og sanserne for at sige det på en lidt forenklet måde. Hjernen kunne ikke omdanne input fra sanserne til noget meningsfuldt og heller ikke styre lemmer og sanser. Man kan sige, at Lin Skaufels hjerne ikke længere fungerede som styringssystem for kroppen. Hun var reelt berøvet sine sanser og sin bevægelsesmulighed.

Krop under pres

I et halvt år lå Lin Skaufel ned. Hun gennemgik flere operationer – alle sammen i et forsøg på at udbedre de komplikationer, som var opstået ved den første operation. Men et operationelt indgreb er en voldsom begivenhed for en krop, som efterfølgende bruger enorme kræfter for at hele. Hendes i forvejen dårligt fungerende krop blev udsat for et enormt pres.

Sideløbende med operationerne kunne lægerne ikke give Lin Skaufel, hendes mand og datter håb om, at situationen for alvor ville ændre sig. De talte om, at der var en risiko for, at hun ikke kom til at gå eller tale igen. Men lægerne og plejepersonalet gjorde alt, de kunne. Og de gav håb. En læge sagde til Lin Skaufels mand, da hun endnu ikke var kontaktbar, at han havde andre patienter, som havde været i samme situation og i dag spillede tennis.

Lin Skaufel er et menneske med en meget stærk vilje. Hun ville have sine sanser og sin førlighed tilbage og fandt frem til specialister, som forstod hendes udfordringer. Med en lille hær af højt specialiserede hjerne- og kropsterapeuter kastede hun sig ind i træningen. Øvel-

serne handlede om at få hjernen trænet til at opfange sansesignaler og omsætte det til forståelig perception, samt at få hjernen til igen at styre kroppens bevægelser.

Dage blev til uger, uger blev til måneder. Med en vedvarende og koncentreret træningsindsats begyndte Lin Skaufel at få sin førlighed tilbage. Hun kom fra sengen op i en kørestol. Fysioterapeuten sagde, at når hun kunne gå, kunne hun komme hjem. Udfordringen gav Lin Skaufel det nødvendige skub. Hun kæmpede sig op på krykker. Hun kom hjem, og senere smed hun også krykkerne.

En sanseløs arkitekt

I efteråret 2022 – omtrent to et halvt år efter den første operation – spurgte jeg Lin Skaufel, om hun ville fortælle sin historie til min podcast til en serie, jeg var i gang med, om Sansernes arkitektur.

Jeg havde hørt om hendes situation fra kolleger, som kendte hende. Og hver gang, jeg hørte om Lin Skaufel, arkitekten, der i sit arbejde altid var optaget af sanselighed, og nu havde mistet sine sanser, var der noget, som pirrede min nysgerrighed. Jeg var på det tidspunkt allerede i gang med at skrive bogen her og derfor optaget af spørgsmål om, hvordan menneskets sanser, hjerne og adfærd fungerer, hvordan den menneskelige krop skaber mening i omgivelserne.

I sin grundfortælling vendte Lin Skaufels historie hele projektet med bogen her, på hovedet: Hvad sker der med et menneskes oplevelse af at være i verden, tænkte jeg, når man ikke har sine sanser og ikke har sin førlighed? Lin Skaufel er endda arkitekt. Hun har en højt udviklet rumlig forståelse. Hvad sker der med den rumlige sans for en arkitekt, som kommer ud for det, Lin Skaufel kom ud for?

Lin Skaufel sagde ja til at medvirke. Hun foreslog, at vi mødtes på Københavns Universitet Amager (KUA), hvor hun gerne ville vise mig et byrum. En travl eftermiddag, hvor studerende og ansatte i linde strømme flød mellem KUAs bygninger og metrostationen, mødtes vi. Hun viste vej til et byrum med store boblebakker og fortalte, at det her var et af de steder, hun jævnligt trænede med sin fysioterapeut for at få førligheden tilbage.

”Min fysioterapeut ved en masse om hjernen og om hjernens udvikling”, fortalte Lin Skaufel. ”Hun tog mig med ud og træne i byens rum og valgte altid rum, der som det her tilbyder modstand og udfordringer. At underlaget er bulet og skævt som her, hjælper med at træne min hjerne til at forstå omverdenen, og hvordan den skal styre min krop til at balancere og fungere i de fysiske omgivelser igen”.

Jeg spørger Lin Skaufel, hvordan det var som arkitekt at miste kontakten mellem krop og omgivelser.

”Som byrumsarkitekt kendte jeg til tilgængeligheds-design, men jeg havde aldrig før sådan rigtig erkendt det. Det har jeg nu”, siger hun.

Hun fortæller om en trappe ved Planetariet i København, som slet ikke gav mening for hende, efter hun begyndte at gå igen. Gelænderet løber skråt i forhold til trinenes retning, og den geometri forstod hendes hjerne ikke at omsætte til noget, der gav mening, så hun vidste ikke, hvordan hun skulle flytte sine fødder for at gå sikkert på trappen.

Lin Skaufel fortæller også om andre byrum, hvor mønstre i underlaget, som er lavet for at skabe en visuelt interessant oplevelse, gjorde det vanskeligt for hende at bevæge sig sikkert og trygt. Hun kunne ikke gennemskue,

om der var niveauforskelle mellem stenene og fliserne, eller om de lå plant. På grund af synsudfordringerne kunne hjernen ikke oversætte de flotte mønstre til de rumligt sikre informationer, hun havde brug for for at kunne bevæge sig i byrummet.

”Den slags udfordringer har jeg aldrig tænkt over før. Nu forstår jeg virkelig, hvor mange designelementer i et byrum, der kan medføre, at nogle mennesker ekskluderes fra at bruge det”.

Vi begyndte at gå ture. Lin Skaufel viste mig, hvor hun trænede ved søerne med en af sine terapeuter, som udfordrede hende med at skulle gå på trapper og samtidig dreje hovedet i forskellige retninger. Koordination, afstand, samspil mellem ben, arme, syn og balance. Alt det handlede om at træne hjernen til at forstå de fysiske omgivelser.

Mødet med Lin Skaufel og hendes villighed til at dele sin historie med mig har mere end noget og nogen anden lært mig, hvad det betyder, at vi som mennesker har forskellige kroppe, at vores kroppe ikke er udstyret på samme måde. Som Lin Skaufel før sin operation har også jeg som fagperson haft et let overfladisk kendskab til tilgængelighedsdesign og universelt design som noget, der havde at gøre med ramper og adgangsforhold for kørestolsbrugere. Efter mødet med Lin Skaufel er jeg begyndt for alvor at dykke ned i feltet og se på de mange andre måder, det fysiske miljø ikke designes til variationer i menneskers kroppe.

Ableisme

I maj 2024 inviterer jeg Lin Skaufel med til en bogreception. Bogen, som udgives og fejres denne dag, hedder

Ableisme. Den handler om, hvordan mennesker med handicap møder fordomme og udfordringer i deres hverdag, i byen, gennem sproget og generelt i livet.

'Ableisme' er stadig et nyt ord for mig. Ordet er en anglicisme og betegner den diskrimination, mennesker med handicap møder, på samme måde som sexismen betegner kønsdiskrimination, som racisme betegner diskrimination på baggrund af etnicitet og hudfarve, og som homofobi betegner diskrimination mod homoseksuelle.

Til receptionen er der en samtale mellem bogens forfatter, sociolog og forsker Emil Søbjerg Falster og digter Casper Erik, som har skrevet bogens forord. Begge er skarpe og præcise i deres beskrivelser af, hvordan ableisme kommer til udtryk i politikeres sprogbrug, i samfundsstrukturer og i byens indretning. De formidler klart og utvetydigt, hvor urimelig og skadelig ableismen er for mennesker med handicap.

I bogen redegør Emil Søbjerg Falster blandt andet for, hvordan vores fysiske verden er designet ud fra tanken om det ideelle, kropskapable menneske, og at det er et menneskesyn, som "har rødder langt tilbage i tiden, til de første nedskrevne arkitekturteoretiske tanker om krop og rum", men som også har været afgørende i det 20. århundrede, hvor arkitektur blev standardiseret og fabriksproduceret.

Han nævner arkitekten Le Corbusiers tegning og opmåling af en idealiseret mandekrop – *modulor* – som dannede grundlaget for hans arkitektur, og skriver: "Modulor repræsenterer den normative og 'velproportionerede' mandlige krop. Som følge af det, og fordi Le Corbusier betragtes som arkitektfaglig autoritet, ser man stadig arkitektonisk formgivning designet efter et lignende menneskesyn".

Det er problematisk, skriver Emil Søbjerg Falster, “både fordi menneskekroppens proportioner har ændret sig gennem tiden, og fordi kroppen naturligt ændrer sig gennem et livsforløb, men måske vigtigst: fordi de færreste mennesker passer ind i standarderne og forestillingerne om idealmennesket”. Resultatet er, at mange mennesker helt eller i perioder af deres liv ekskluderes: De har ikke – eller kun med besvær – adgang til bygninger, tog, busser, arbejdspladser, kultur og idræt, de kan ikke komme gennem byen, bo i en hvilken som helst bolig eller komme på besøg hos venner.

Ableisme i praksis

For at få konkret viden om, hvordan og hvor eksklusion sker, opsøger jeg aktivist Henrik Silvius i hans bolig på Frederiksberg. Henrik Silvius har muskelsvind og bruger derfor kørestol. Hans hjem er en tilgængelighedsbolig, og der bor fast en hjælper sammen med ham.

Da jeg besøger Henrik Silvius, er hans kæreste Rasmus også på besøg. Rasmus bliver undervejs til en del af interviewet, for med en kropskapabel kæreste bliver ableismen, som Henrik Silvius og parret sammen møder i det offentlige rum, tydelig.

“Når vi går med hinanden i hånden, tror forbipasserende altid, at Rasmus er min hjælper, ikke min kæreste”, siger Henrik Silvius. Rasmus nikker bekræftende. “Som handicappet infantiliseres man. Se hvor sød han er! Ingen tænker på, at man som handicappet også har en seksualitet”.

Overlappet mellem at tilhøre to minoriteter gør Henrik Silvius til en særlig aktivist. Han siger om sig selv, at han i handicapmiljøet stikker ud som homoseksuel, og at han

i homomiljøet stikker ud som handicappet. I ingen af de to miljøer tilhører han flertallet, og som aktivist er han optaget af at råbe op om, hvordan netop 'intersektionen' mellem de to minoriserede tilhørsforhold er det, der kendetegner ham.

Det kommer eksempelvis til udtryk, når han vil i byen. Han vil gerne ind på barer for homoseksuelle, men i hovedstaden ligger mange af LGBTQIA+-udskækningsstederne i Middelalderbyen, hvor husene er smalle og skæve, og hvor fredninger betyder, at der ikke altid er sikret tilgængelighedsløsninger. På den måde oplever Henrik at blive ekskluderet fra homomiljøet.

Et andet aspekt ved den gamle del af hovedstaden, hvor homobarerne ligger, er, at flere af gaderne er belagt med brosten. For en kørestolsbruger er brostensbelagte gader noget af det værste. Kørestolen bumler og hakker, og brostenene gør det nogle steder nærmest umuligt at komme frem.

Henrik Silvius nævner mange andre eksempler: Hvordan opholdsmuligheder i offentlige rum og parker typisk er designet på måder, der besværliggør social interaktion, når man sidder i kørestol. Henriks kørestol gør nemlig, at han sidder i en bestemt højde, som bringer ham i øjenhøjde med kropskapable mennesker, der sidder på en stol eller bænk. I parken sætter kropskapable mennesker sig ofte på græsset, og dermed bliver græsplænen det bord, man for eksempel placerer madvarer til en picnic på. Skal Henrik deltage i en picnic, skal den foregå omkring et bord, men i mange parker er der hverken borde eller borde-bænkesæt.

Øjenhøjdeproblematikken er en grundlæggende udfordring, når Henrik Silvius færdes i det offentlige rum.

Er han sammen med Rasmus, overses Henrik Silviuss ofte helt. Mange henvender sig kun til Rasmus.

Tilgængelighedsdesign er begrænsende

Mødet med Henrik Silviuss og hans kæreste Rasmus åbnede for mig en dybere forståelse for, hvordan en funktionsnedsættelse i praksis kan betyde eksklusion, og hvordan små og store forhold i det fysiske miljø design afgør, hvor og hvordan mennesker har adgang til og kan benytte steder og faciliteter, som på papiret er for alle.

Der findes lovgivning om tilgængelighed. Alle nye bygninger designes og udføres i princippet på måder, som giver adgang for mennesker med hjul: kørestolsbrugere, mennesker med rollator og klapvogne. "I princippet" skriver jeg, for selv det menneskesyn, som ligger bag tilgængelighedsdesign, er begrænset og begrænsende.

Det bliver jeg for alvor klar over, da jeg møder Camilla Ryhl, arkitekt, forsker og forskningsdirektør i Bevica Fonden, som desuden er forfatter til bogen *Universal Design in Architecture*. Det er Bevica Fonden, som har finansieret Emil Søbjerg Falsters arbejde og udgivelsen af hans bog *Ableisme*. Fonden arbejder strategisk med begrebet universelt design og med et fokus på tværfaglig, forskningsbaseret viden om begrebet og rammerne for det levede liv for mennesker med handicap.

Camilla Ryhl er nok det menneske i Danmark, som ved mest om sammenhængene mellem arkitektur, bydesign og mennesker med kropslige variationer. Jeg opsøger hende i Bevica Fondens lokaler i det centrale København. Mit mål er både at høre om hendes forståelse af, hvordan arkitektur og bydesign enten spænder ben for eller understøtter lige adgang for mennesker, og for at

høre, hvorfor netop kropslig variation er blevet det, hun har specialiseret sig i.

“Allerede som arkitektstuderende blev jeg træt af, at alting altid handlede om, hvordan det hele så ud. Sigtelinjer og lysindfald. Aldrig om resten af sansningen i arkitekturen. Mit afgangsprøve var en bolig for en blind. Det var for at give mig selv det faglige udfordring og spørge: Hvad sker der, hvis vi tager synssansen ud af ligningen? Undervejs fandt jeg ud af, at ingen vidste noget om det. Selv til min afgang glemte min vejleder og censor, at brugerne var blinde. Ingen kunne finde ud af at diskutere det projekt uden at snakke om, hvordan det så ud. Det er så indbygget i os. Både som seende, og som arkitekter”. “I mit arbejde med afgangsprøvet fandt jeg ud af, at jeg syntes, det var sindssygt spændende og meningsfuldt at tale med mennesker med nedsat syn, og med fagpersoner som ergoterapeuter eller synskonsulenter. Det var der, jeg måtte finde viden. Der fandtes ingen viden om det på arkitektskolen, hverken hos underviserne eller på biblioteket. Og det univers, der åbnede sig, da jeg gik ud og talte med mennesker med nedsat syn, det syntes jeg var vanvittig spændende”.

“Jeg fortsatte med en ph.d., hvor jeg udvidede mine undersøgelser til at handle om mennesker med syns- og hørenedsættelser og begge gruppers særlige behov i forhold til boligens arkitektur. Jeg gik ind i det med en forestilling om, at det var den taktile sans, der var fællesnævneren mellem de to grupper, men det viste sig, at det var akustikken, der var helt afgørende. For begge grupper. Døve er sjældent helt døve, og de mærker hele tiden lyd som vibrationer. Så akustikken betyder stadig meget for mennesker med hørenedsættelser, selvom de

ikke kan høre lyden, kan de mærke den. For mennesker med synsned sættelser bliver høresansen også helt afgørende. Man kan også sige om begge grupper, at de har en høj akustisk sensitivitet, som også kan informere os om de akustiske stimuleringer, vi alle sammen bliver eksponeret for”.

Universelt design afløser tilgængelighedsdesign

Undervejs i arbejdet med ph.d.'en tager Camilla Ryhl til USA til en konference om universelt design, som på det tidspunkt er et helt nyt begreb. Her møder hun som den eneste dansker et internationalt, fagligt netværk og får mulighed for at komme til universitetet Berkeley i Californien. Det bliver begyndelsen på en årrække som forsker og underviser i universelt design på det amerikanske universitet. Siden bliver hun professor i universelt design i Norge, inden hun rykker tilbage til Danmark som leder af forskningsgruppen i universelt design på BUILD Aalborg Universitet, og derefter bliver forskningsdirektør i Bevida Fonden. Her er hendes arbejde at skabe sammenhæng på tværs af forskellige faggrupper og forskningsmiljøer, der arbejder med universelt design, for at bringe viden fra forskellige fagfelter i spil med hinanden og dermed understøtte en mere holistisk viden og styrke universelt design som tværfagligt forskningsfelt.

I dag er universelt design ved at afløse det tidligere begreb tilgængelighedsdesign, som ellers har fundet vej ind i bygningsreglementet, men ofte i en teknisk udgave, hvor det primært handler om adgang for kørestolsbrugere. Men som Camilla Ryhl fortæller, er mennesker med handicap mange slags. For eksempel foretrækker hun at tale om, at “mennesker har forskellige grader af funk-

tionsevner” og nævner, at udfordringen med, hvordan tilgængelighed benyttes i praksis, er, at “løsninger for alle oversættes til laveste fællesnævner-løsninger, der ofte ikke er en god løsning for nogen”.

Hun nævner en udvikling inden for begrebet universelt design. Da det først kom frem var der en nok misforstået generel forståelse af, at det handlede om at finde en designløsning, som var for alle. Den forståelse har ændret sig markant og i respekt for ophavspersonen til begrebet universelt design Ron Maces oprindelige intentioner, sådan at forståelsen i universel design kan i dag for eksempel være “tre måder at komme ind i en bygning på, eller fire måder at købe en billet på. Det er et grundlæggende demokratisk menneskesyn, som ligger i universelt design”, siger Camilla Ryhl.

Et vigtigt aspekt for Camilla Ryhl ved universelt design er, at det kan åbne for, hvordan designere kan arbejde ud fra en forståelse af den diversitet, der reelt findes blandt mennesker, også i forhold til sanseevner. Vi oplever og sanser forskelligt, fordi vores kroppe er forskellige.

Et eksempel kan hentes fra hendes egen, tidlige forskning, som viste, at mennesker med syns- og hørenedsættelser er særligt sensitive over for akustik. Barrieren for, om de kan deltage i mange sammenhænge, er dårlig akustik. Den viden kan benyttes til at sikre miljøer, som er akustisk skønne og velfungerende for akustisk sensitive, men samme løsninger gør godt også for alle andre mennesker.

På den måde mener hun, at man ved at forstå mere om, hvordan mennesker med forskellige funktionsevner og sanseevner oplever deres omverden, kan få viden, der kan bruges til at designe miljøer, som ikke alene tager hensyn

til mennesker med funktionsnedsættelser, men rent faktisk kan føre til løsninger, der er bedre og mere sanselige for alle.

“Arkitekturens potentiale kan udnyttes meget bedre”, siger Camilla Ryhl. “Hvis vi har en øget opmærksomhed på, hvordan vi sanser arkitekturen med hele vores sanseapparat og at mennesker sanser forskelligt, så kan vi gøre det meget bedre, end vi gør nu. Eksempelvis kan viden om, hvordan mennesker med syns- og hørenedsættelser, sanser deres omverden, vise os, hvad vi skal blive bevidste om. Der, i det potentiale, synes jeg, det er sindssygt spændende”.

Børnekroppe

Camilla Ryhls menneskelige grundsyn er, at ingen krop er statisk. Gennem livet oplever ethvert menneske forskellige grader af funktionsevner. Det er helt naturligt. For nogen kan en traumatisk hændelse pludselig og radikalt ændre på kroppens funktions- og sanseevne – som det skete for arkitekt Lin Skaufel efter hendes hjerneoperation – men selv uden den slags hændelser vil ethvert menneske opleve, at sansning og funktionsevne forandrer sig over tid.

Indtil omkring tiårsalderen er børns hjerner typisk ikke udviklet til at kunne vurdere, hvor hurtigt objekter i fart vil nå frem til dem. Kombinationen af bevægelse, afstand, hastighed og tidsestimat, som mange voksne foretager automatisk, og som eksempelvis er helt afgørende i forhold til at vurdere, om vi kan krydse en vej uden at risikere at blive ramt af en bil, er ikke udviklet tilstrækkeligt i små børns kognitive funktion. Det er den vigtigste årsag til, at børn under ti år ikke kan færdes sikkert i trafikken så let, som voksne kan. Og derfor er det en god idé, at børn terper trafikregler for sikker færden. Skal mindre børn

færdes sikkert i trafikken, kan de ikke forlade sig på deres sansninger, de må agere efter tillærte regler.

Børn udgør en særlig gruppe, når vi har at gøre med forskelle i kroppe. Det er ret let for de fleste voksne at forstå, hvad jeg netop har beskrevet om børns hjerners udvikling. At børns kroppe er mindre end voksnes, betyder desuden, at nogle børn ikke kan nå dørhåndtag, ikke kan se ud af alle vinduer med mindre de ser opad, skal kravle op af trapper og kan opleve at byens møblement ikke passer dem, fordi de er designet til store mennesker.

Jeg har tidligere nævnt Københavns Kommunes bylivsregnskab, som jeg i 2011 fik til opgave at skrive den første udgave af. En af undersøgelserne i bylivsregnskabet handlede om brugen af byens legepladser. I spørgeskemaet blev der spurgt til, hvor ofte forældre med børn benyttede legepladser, og hvor længe de blev, når de var der.

Det viste sig, at hvor længe børn opholdt sig på legepladsen ikke handlede om, hvor god den var at lege på, men om hvorvidt der var forhold, som gjorde det rart for børnenes voksne at være der. Især var det afgørende, at der var steder, hvor voksne kunne sidde og snakke med andre voksne. På sin vis er det vel logisk: Det er de voksne, der bestemmer, hvor lang tid opholdet på legepladsen skal vare, og er der ikke rart for den voksne, afkortes tiden betragteligt. Men for mig var det en øjenåbner på daværende tidspunkt, at selv de byrum, som designs til børn og leg, kun giver børnene mulighed for at være der, hvis de også er designet som socialt mødested for voksne.

Spørgsmålet opstår: Hvis legepladsen ikke engang er udformet alene med tanke på børnene, hvor er der så plads til børnene på alle de andre steder i byen? Og hvad gør egentlig en by børnevenlig?

Børne- og ældrevenligt design

UNICEF arbejder for børnevenlige byer og har et *Child Friendly Cities Initiative*, hvor en række lande aktivt arbejder for at forbedre børns vilkår i byerne. Børnevenligt bydesign handler typisk om, at byer og lokalmiljøer skal være sikre for børn at færdes i, at funktioner og byrum er tilgængelige for børn, at legepladser og parker rummer aldersfølsomt design og skala, at det er let og trygt for børn at færdes til fods samt på cykel, løbehjul og skateboard, og at sikre, at der er aldrig er langt til en park, et bibliotek, en skole, en daginstitution, sportsfaciliteter og andre steder, børn opsøger.

For en fireårig er et fortov stort og en vej meget bred. Afstanden mellem to gadehjørner kræver mange flere skridt på fireårige ben end for de fleste voksne. Et fireårigt barn er typisk omkring en meter høj. Det betyder, at øjnene er placeret i under en meters højde. I den højde kan man ikke se hen over biler, hverken når de er parkerede eller i fart. En række parkerede biler er for det fireårige barn derfor som en kæmpe mur i byrummet. Desuden ser små børn ind i voksne menneskers bagdele og ben; de rammes af voksnes tasker og er i hovedhøjde med store hunde, som derfor kan virke voldsomme.

At lave sådan en simpel forestillingsøvelse kan være øjenåbnende. Det forekommer logisk, at på samme måde som med voksne menneskers kroppe er børnekroppens størrelse og udviklingsstadium helt afgørende for, hvordan en by opleves og sanses.

I den anden ende af aldersspektret er der andre udfordringer. I Gladsaxe Kommune blev der i forbindelse med udformningen af Arkitekturpolitikken i 2022 gennemført en spørgeskemaundersøgelse. Et af de slående resultater

var, at det er afgørende for, hvor meget ældre bruger byen, at der er bænke med forholdsvis korte afstande imellem. Hvis man har smerter i benene, men gerne vil gå tur og måske besøge det lokale bibliotek eller parken, er det afgørende, at man kan holde hvil undervejs. Faktisk viste undersøgelsen, at mange ældre slet ikke kommer ud, fordi der er for få bænke. De bliver hjemme i stedet for at vove sig ud i en by uden nok bænke, og på den måde ekskluderes ganske mange ældre mennesker altså fra at socialisere og få kulturelle oplevelser.

Det samme er tilfældet med tilgængeligheden af toiletter. Om der er offentlige toiletter, eller bare toiletter, som er offentligt tilgængelige, kan være afgørende for, om ældre mennesker overhovedet bevæger sig ud eller ej. Tanken om, at der er for langt til et toilet, kan være så ubehagelig, at mange ældre simpelthen vælger at blive hjemme.

Hvad ældre har brug for

Et andet studie, fra 2008, har også undersøgt, hvilke faktorer i det fysiske miljø der afgør, om ældre mennesker kommer ud at gå en tur. Her udpeges en lang række forhold, der alle handler om, at oplevelsen skal være komfortabel og byde på skønhed: Der skal gerne være træer langs ruten, husene må gerne have forhaver, der bør være kort afstand mellem bus-, tog- og sporvogns-stoppesteder, der skal være steder med udeservering, det skal være muligt at skyde genveje gennem parker og grønne anlæg, og støjniveauet må ikke være for højt.

Blandt de forhold i det fysiske miljø, der i undersøgelsen talte negativt for de ældre mennesker, er højhuse, affald på gaderne og en alt for stor tæthed i det byggede miljø.

Katinka Hauxner og Lotte Nystrup Lund har for Sundhedsstyrelsen udarbejdet materialet *Brugbar by for seniorer*, som består af et idékatalog og en værktøjskasse. Materialet baserer sig på interview med seniorer om, hvordan byen fungerer for dem, og hvor de føler sig ekskluderet. I materialet opsummeres seks behov, som skal tilgodeses, hvis byerne skal være velfungerende for seniorer. Der peges blandt andet på, at der skal være noget at komme efter i byen, at seniorerne skal kunne føle sig trygge og frie og velkomne, og at der skal være grønt og noget at opleve.

Det er dog ikke kun seniorer, som har brug for de ting. Det har alle mennesker. Det er heller ikke kun seniorer, som kan være gangbesværede. Det kan yngre mennesker også være. Og derfor kan det være for snævert og entydigt at opdele mennesker i alderskategorier. Samtidig med at der selvfølgelig er specifikke aspekter af såvel ældre som børns behov, som det er vigtigt at være bekendt med og forstå betydningen af.

Og netop det er grundtanken i foreningen 8 80 Cities, som har base i Canada og er stiftet af den tidligere borgmester i Columbias hovedstad Bogota, Gil Penalosa. Navnet udspringer af foreningens grundtanke: Hvis man designer byer, som er gode for mennesker på otte år og for mennesker på 80 år, så sikrer man samtidig, at byen er god for de fleste andre.

Ligesom Camilla Ryhls tilgang til universelt design, rummer 8 80 Cities' tilgang også et opgør med den generiske krop, og design der udvikles på baggrund af en idealiseret og standardiseret mandlig krop. Det er udtryk for et radikalt perspektivskifte i forståelsen af menneskeligt design: Vi må se på og designe ud fra be-

hovene hos de grupper, som i dag ekskluderes på grund af vores standardiserede designtilgang, for hvis vi skaber design baseret på de ekskluderes behov, sikrer vi bedre miljøer for alle.

Højt design

Jeg har en ven, som er noget højere end mig, vist nok to meter og otte centimeter. Han har besluttet sig for at gøre oprør imod, at kommercielle virksomheder kræver ekstra penge af ham som kunde, alene fordi han er høj.

Når han går ind i en flykabine, og han ser et ledigt sæde på en række med ekstra benplads, sætter han sig der. Typisk kommer kabinepersonalet og beder ham flytte sig. Det nægter han. Så beder de ham betale ekstra for sædet med mere benplads. Også det nægter han. Hans argument lyder: "Jeg har købt en billet til denne afgang. Det er vel rimeligt, at jeg får et sæde, hvor der faktisk er plads til mine ben".

Typisk fører hans protest til en konflikt. Nogle gange bliver konflikten intens, andre gange bøjer kabinepersonalet sig for hans argumenter om, at det ikke er rimeligt, at han på grund af sin genetiske sammensætning skal betale mere for en flybillet end andre.

Når jeg besøger min ven, nyder jeg at lave mad sammen med ham, fordi han har bygget sig et køkkenbord, der passer til hans højde. Jeg er selv lidt under to meter, men ved at kokkerere i min vens køkken gik det op for mig, hvor mange år jeg har affundet mig med at få ondt i ryggen af at lave mad og vaske op, fordi køkkenborde har en standardhøjde, som ikke passer til mig. Min vens ekstra høje køkkenbord er en fryd at arbejde på, som også har inspireret mig til at bygge mit eget særligt høje køk-

kenbord. Når man elsker at lave mad, er det ret sigende, hvor meget mere livsglæde, det giver i hverdagen, at man kan arbejde i et køkken, hvor bordplade, vask og komfur er designet til ens højde.

Den slags små, banale eksempler kender vi sikkert allesammen: At vi bliver opmærksomme på, at vi har tålt eller levet med løsninger, som har gjort visse ting vanskelige eller måske ligefrem umulige for os at udføre, men som pludselig – i kraft af et design, der passer vores krop – virker legende let. Verden er fyldt med små og store løsninger, der er designet til en standardkrop, som de færreste har, og som diskriminerer mennesker med kroppe, der afviger fra en standardiseret idealkrop.

I 2013 indførte flyselskabet Samoa Air priser baseret på passagerernes vægt. Før man steg om bord, skulle man vejes, og kropsvægten afgjorde billetprisen. Siden har flere andre flyselskaber argumenteret for det samme. Et flys brændstofbehov afhænger af vægten, så det giver god mening, at de tungeste passagerer betaler mere end de letteste, lyder forklaringen.

I en afgørelse i en canadisk domstol viste en anden sag, der også handlede om vægt og flytransport, imidlertid, at den slags kommercielle logikker er diskriminerende. Her lød afgørelsen, at flyselskabet måtte stille et ekstra sæde til rådighed kvit og frit, hvis det ville tilbyde stole, som overvægtige mennesker ikke kunne være i.

Menneskekroppenes ganske forskellige volumener og fylde i flykabiner udgør altså både et juridisk og et økonomisk stridspunkt. Den slags konflikter forestiller jeg mig, at vi kommer til at se flere af. De er udtryk for nogle tilsyneladende fremherskende logikker i tiden, som clasher med hinanden. Den ene logik går ud på,

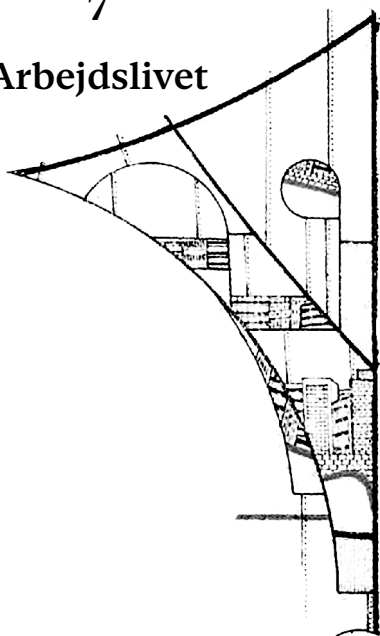
at den kommercielle forretningsverden optimerer og effektiviserer design til et niveau, hvor mange mennesker i dag ekskluderes eller opkræves en slags straftold for at have en krop, der ikke passer til designet.

Den anden logik går ud på, at vi lever i en tid, hvor samfundets undertrykte og diskriminerede stemmer bliver mere højllygte, og vi får flere og flere udsagn og analyser, som afslører en strukturel og systematisk forfordeling, at meget i vores samfund – herunder vores design af omgivelserne – hverken er demokratisk eller ligeværdigt, men derimod grundlæggende uretfærdigt og diskriminerende for ganske mange mennesker.

Spørgsmålet er, hvad det clash vil føre til på designfronten. Jeg kan godt frygte, at mens nogle dele af branchen, som arbejder med fysisk design, bliver stadigt dygtigere til at forstå og designe for forskellige kroppe, vil andre fortsat operere efter og tjene penge på en standardiseret kropsforståelse, fordi det er tilladt og muligt.

Skal det ændres, er der brug for, at de standardiseringer og rammer, vi har inden for det byggede miljø – eksempelvis bygningsreglementet – ændrer sit grundlæggende menneskesyn, og at standardiseringer og rammer gennemskrives og revideres ud fra et menneskesyn, der tilsiger, at de fysiske omgivelser skal fungere sansemæssigt og funktionelt godt for mennesker med alle typer af sanse- og funktionsevner. Det ville være en ændring, der kunne medføre store og positive forandringer for menneskeligt design.

Arbejdslivet

Kort tid efter jeg afsluttede min ph.d., fik jeg en projektansættelse på en tegnestue. Det var mit første job i en arkitektvirksomhed, og jeg var glad og lidt spændt. Sammen med nogle dygtige kolleger skulle jeg udarbejde et program for folkeskolens arkitektur for Erhvervs- og byggestyrelsen. Programmet skulle på baggrund af case-analyser og desk research komme med anbefalinger til, hvordan både eksisterende skolebygninger kunne ombygges, så de bedre modsvarede nutidens – og fremtidens – behov og krav hos børn, forældre og ansatte, samt hvordan nye skoler burde bygges, så de modsvarede samme behov og krav.

Arbejdet med programmet lærte mig ganske meget om, hvordan skolebyggeri havde ændret sig op gennem historien, i takt med at menneskesynet og børnesynet havde ændret sig. Forskellige tidsaldres skolebyggeri er udtryk for både en udvikling i menneskesyn, og hvad man på forskellige tider har tænkt om læring, pædagogik og trivsel, samt de mange – og skiftende – politiske krav, folkeskolen har været underlagt, noget som historiker og professor på Danmarks Pædagogiske Universitet, Ning de Coninck-Smith, som var tilknyttet vores projekt, ved mere om end nogen anden i Danmark.

I dag står mange af de seneste 150 års skolebygninger stadig og udgør et katalog over, hvordan arkitektur og mennesker er blevet tænkt sammen, som vi kunne gå på opdagelse i. Vi har stadig klassiske skolebygninger, der i alt fra trapperne op til hoveddøren, den høje dør med det højt placerede håndtag, den store trappe i hallen, signalerede hierarki og autoritet, som de små børn måtte underlægge sig. Vi har kamskolerne fra 1960'erne og 1970'erne, som med deres flade udstrakthed i en kamstruktur signalerede demokratisk ligeværd. Og vi har de åbne planskoler, der gør op med læringsrum som lukkede og afgrænsede rum. Her blev de arkitektoniske strukturer erstattet af børnenes indre strukturer og plads til, at individuelle personligheder og varierede behov ikke blev begrænset af en dogmatisk, fysisk ramme.

Arbejdet gav mig en historisk forståelse af, hvor omskifteligt menneskesynet er over tid, og hvordan arkitekturen ofte er en konkret gestaltning af sin samtids menneskesyn. Alene hvordan man gennem tiderne har set på skolen som arbejdssted, har forandret sig enormt. Engang var det udelukkende det, man var optaget af: Eleverne skulle

lære, og det var lærernes opgave at sikre, at børnene lærte noget. Skolen var en arbejdsplads for børn såvel som for voksne. Først senere kom der opmærksomhed på aspekter omkring trivsel, og en forståelse af at børn, som trives, lærer mere og bedre, og at voksne som trives, har færre sygedage og er mere engagerede i deres arbejde.

Arbejdet åbnede også mine øjne for, at når vi inden for arkitektur og byudvikling taler om resiliens – altså modstandskraft overfor ydre pres og forandringer – så er det et komplekst spørgsmål. Samfundsmæssigt udvikler menneskesynet sig over tid, ligesom forholdet til, hvad arbejde er, ændrer sig. Mens jeg skriver dette kører en politisk diskussion om, hvorvidt danskerne bør arbejde mere og mere effektivt for at fastholde den økonomiske vækst, samtidig med at der opstår flere og flere alternative stemmer, som eksempelvis Maj My Midtgaard Humaidan, der med bogen *Ærømanifestet* beskriver, at for hende har vejen til et meningsfuldt og balanceret liv været at vende det klassiske arbejdsmarked og fortællingen om behov for forbrugsgoder ryggen. Gruppen af mennesker i Den grønne ungdomsbevægelse skriver bøger, der viser alternative veje til holistiske og bæredygtige måder at leve på, som blandt andet gør op med industrialiseringen inden for fødevareproduktion og landbrug, og derfor gør op med en måde at organisere arbejdslivet på. Vi står midt i nogle store samfundsdiskussioner om arbejde og arbejdsliv, der får mange mennesker til at stille spørgsmål til, om deres liv rummer den forjættede work-life balance, som vi i den rigeste del af verden mener os berettigede til.

Ryddede arbejdsborde

Tegnestuen, jeg arbejdede på, da vi gennemførte projektet

om skolebyggeri, holdt til i en ombygget fabriksbygning på Østerbro i København. Når man kom ind på tegnestuen, trådte man ind i et højloftet og dybt storrums. Her var hævesænkeborde placeret to og to over for hinanden med ganske meget plads imellem. Gulvet var flydende, poleret beton. Hver aften, inden man gik hjem, fjernede medarbejderne hver især alle ting fra dagens arbejdsbord og låste dem ind i sit skab. Når man ankom næste morgen, var alle borde derfor tomme, og man kunne indtage den plads, man havde lyst til den dag.

Jeg lærte hurtigt, at de, der kom tidligst, altid snuppede et bord tæt på vinduerne, her kom der mest dagslys ind. Kom man sent, fik man et af bordene ved køkkenenden, hvor der både var mest larm og mindst dagslys. Jeg fandt også hurtigt ud af, at nogle af medarbejderne mødte ind meget tidligt alene for at kunne få en vinduesplads. Snart gjorde jeg det samme.

Selvom storrumskontoret på en plantegning ville fremstå uhierarkisk og signalere, at enhver plads var lige fin, blev det meget tydeligt, når man var i rummet, at man ville få en meget forskellig arbejdsdag, afhængigt af hvilket bord man fik tilkæmpet sig.

Endnu et lag ved denne tegnestue var, at den var specialiseret i at designe storrumskontorer for andre virksomheder. Tegnestuens stifter havde udviklet et redskab til at opmåle virksomheders overskudsplads ved at tælle, hvor mange mennesker, der opholdt sig hvor i virksomhedens lokaler hver eller hver halve time. Hvis de ansatte kun sad ved deres skrivebord 25 procent af tiden, kunne mindst 50 procent af bordene fjernes, uden at nogen på noget tidspunkt ville komme til at mangle et sted at arbejde. Måske med undtagelse af spidsbelast-

ningsperioderne, hvilket kunne aflastes med flexrum. Hvis man fulgte vores eksempel, hvor ingen ansatte havde faste arbejdspladser, kunne man spare 50 procent af arbejdsbordene og dermed pladsen til arbejdsbordene væk. Tegnestuen levede med andre ord af at optimere kvadratmeter på andre arbejdspladser.

Effektivitet er en god forretning

Tegnestuen var succesfuld. Det var ikke vanskeligt at overtale ledere af større virksomheder til at hyre os, for de endte altid med at spare plads og dermed penge. Stifteren af tegnestuen havde altså udviklet en model, som gjorde hende til en slags arkitekturens McKinsey. Det helt særlige ved hendes talent, opdagede jeg dog hurtigt, var, at besparelserne blev pakket ind i forklaringer om, hvordan det at have 'flydende arbejdspladser' øgede kreativiteten hos medarbejderne og dermed opgavernes resultat. Med flydende arbejdspladser kom man dagligt i kontakt med nye kolleger, man lærte flere kolleger at kende, og det var derfor lettere at få adgang til faglig sparring, fordi afstanden mellem dem ikke var så stor, lød det eksempelvis.

Jeg var på tegnestuen i knap et år, kun så længe som det tog at udfærdige programmet for folkeskoler. Jeg arbejdede ikke selv med kvadratmeteroptimering, men jeg iagttog mine kollegers arbejde fra sidelinjen, og det gjorde mig nysgerrig.

Jeg var til at begynde med imponeret over metodens effektivitet, så jeg talte med mine kolleger og spurgte chefen om, hvad der lå bag idéen. Snart slog det mig, at der var nogle blinde vinkler i tilgangens menneskeforståelse: Tegnestuen overtog kundens blik – det vil sige

ledelsens blik – på den gældende virksomheds rum. Det handlede om, at medarbejderne skulle performe, og det, mine kolleger var dygtige til, var at optimere rummene i forhold til funktioner og effektivitet. På papiret vel at mærke. For menneskeforståelsen var knap så veludviklet.

Det viste sig blandt andet ved, at jeg kun i et enkelt projekt så en varetagelse af medarbejdernes trivsel. Kunden i projektet var Kulturstyrelsen, og i projektet var der plads til, at medarbejderne blev inddraget i mere end en funktionel kortlægning af, hvor de tilbragte deres tid, og hvor meget de opholdt sig ved skrivebordet. Medarbejderne i Kulturstyrelsen blev også spurgt om, hvad i deres fysiske omgivelser der betød noget for dem i forhold til at føle sig godt tilpas på jobbet.

Det viste sig, at mange forskellige forhold spillede ind: At rummene, de arbejdede i, ikke var for store, at der var kort afstand til kaffen, og at der var mulighed for at sludre ved kaffemaskinen uden at forstyrre andre. For dem alle var det desuden vigtigt, at man delte rum med en lille gruppe på måske fem-seks personer, der så kunne udgøre et lille fællesskab på den store arbejdsplads, en stabil kollegagruppe. Der skulle også være planter og mørke, rolige farver, god adgang til dagslys, behagelige, bløde siddemuligheder til uformelle snakke og møder tæt på arbejdsbordene, men designet på en måde, så støjen ikke generede de andre kolleger.

Som noget helt afgørende fortalte medarbejderne om vigtigheden af personlige genstande: at have valgt en plante på sit skrivebord og måske et foto eller to. At man kunne have en personlig kop med, som ikke lignede de andres. At der var plads til at lade et par indesko stå ved sin plads, så man efter en cykeltur i regnvejr kunne

skifte til tørre sko, at man kunne lade de papirbunker, man var i gang med, ligge, så man kunne dykke lige ned i arbejdsopgaven igen næste dag, og så bordets enten ryddelige eller mere kaotiske stil også formidle medarbejderens personlighed.

Alle de mange detaljer handlede om vigtigheden af at kunne personliggøre sin arbejdsplads. Medarbejderne fortalte, at det betød ganske meget for en oplevelse af at føle sig godt tilpas og knyttet til stedet. At man om morgenen blev mødt af noget genkendeligt og noget, man selv havde valgt og placeret, gav en oplevelse af hjemlighed og af at høre til, hvilket viste sig at være betydningsfuldt for såvel generel trivsel som arbejdsglæde.

Personlighedsløst for alle andre end chefen

Det var oplagt og fristende for mig at overføre fundene fra Kulturstyrelsen til vores egen arbejdsplads. Alt det, som medarbejderne i Kulturstyrelsen efterspurgte, var fraværende på vores arbejdsplads. Faktisk havde man endda anstrengt sig for at lave regler og en glat arkitektur, der anonymiserede forholdene og gjorde stedet upersonligt, glædesløst, koldt og identitetsløst. Alt sammen ud fra en formodning om, at det ville fremme effektivitet.

Akustikken i vores storrumskontor på tegnestuen var den absolut værste, jeg har oplevet på en arbejdsplads. Alle flader var hårde og blanke og rikochetterede selv de mindste lyde med en uendelig efterklang. De fleste afskærmede sig fra den dårlige akustik med hørebøffer, hvilket medførte, at der var ganske lidt udveksling mellem medarbejdere. Hvis nogen alligevel hviskede mellem to borde, forplantede de diskante hviskelyde sig og summede rundt i hele storrumskontoret. Og enhver

bevægelse, uanset hvor lille og ubetydelig, blev samlet op i lydrummet og transporteret rundt til alle.

Visuelt var alt holdt i kølige og neutrale farver. Lyset flimrende stadionagtigt og koldt fra lysstofrør i loftet. En stor glasvæg adskilte storrummet fra et konferencerum. Alle var med andre ord altid synlige for alle andre.

Selvom jeg på sin vis var glad for at arbejde der – opgaven var spændende, mine kolleger kloge og søde og direktøren inspirerende – blev jeg aldrig glad for at træde ind på min arbejdsplads. Tværtimod var det hver eneste dag med tunge skridt, at jeg trådte ind gennem døren. Det var næsten, som om storrummet var min fjende. Det væltede ind over mine sanser på de mest ubehagelige måder. Der var absolut intet kropsligt rart ved stedet.

Midt i al fremmedgørelsen, det upersonlige, minimalistiske og sanseovervældende, var der dog en ting, som stak ud: Direktørens regler om, at ingen havde fast plads, og at alle skulle rydde dagens arbejdsbord, gjaldt ikke hende selv. Hendes arbejdsbord var kun hendes. Hendes bord var placeret midt i storrumskontoret og stak ud som et beboet sted i et miljø, der ellers ved fyraften hver dag blev rensset for spor af mennesker. Hendes bord var fyldt med stakke af papir, hendes bærbare computer og personlige genstande. Det var tydeligt, at hun boede ved det bord.

Der er selvfølgelig noget komisk ved, at direktøren var blind for eller ligeglad med den forskel. Uanset hvad hendes bevæggrunde var for at undtage sig selv fra firmareglen, var det noget, der stak ud for os medarbejdere. Signalet var en tydelig magtdemonstration: Storrummet var direktørens sted, ikke medarbejdernes. Ingen af os fik mulighed for at sætte spor, slå rødder, opleve os selv som en del af stedet. For os var storrumskontoret som teflon.

Vi gled rundt i det uden at kunne finde ro, og vi kunne til enhver tid skiftes ud, uden at nogen ville opdage det.

Fra mange studier ved vi, at netop trivsel og arbejdsglæde er afgørende for præstationen. Medarbejdere har færre sygedage og møder opgaver med større entusiasme, når trivslen og arbejdsglæden er høj.

Det er naturligvis ikke kun det fysiske arbejdsmiljø, der spiller ind på trivsel og arbejdsglæde. Forhold som ledelsens ageren, arbejdsopgavernes omfang og indhold, de sociale relationer mellem kolleger har også stor betydning. Men de fysiske rammer spiller ikke desto mindre en ganske stor rolle, fordi de påvirker mennesker både sanseligt og socialt.

Dengang fik jeg aldrig talt med mine kolleger om det, men jeg bemærkede, at den kollega, som stod for undersøgelsen i Kulturstyrelsen kom med et par spydige kommentarer om, at han arbejdede for en virksomhed, hvis faglighed bestod i at udpege vigtigheden i personliggørelsen af rummet for medarbejdertrivsel, samtidig med at virksomheden ikke selv leverede på det parameter.

Det begrænsede menneskesyn

Der er noget på spil her, som ligner det, jeg skrev om i forrige kapitel om forskellige kroppe, og hvordan mennesker med funktionsnedsættelser bliver mødt af tekniske løsninger, uden at man har tænkt på, at mennesker påvirkes i alle deres sanser af alle forhold i det fysiske miljø.

Min fornemmelse var, at det, der gjorde tegnestuen succesfuld, netop var, at den talte om og beskrev medarbejdere som produktionsmaskiner og om deres arbejdsindsats som praktiske funktioner, der havde brug for forskellige typer af rum. At se medarbejdere som

ren funktion stammer tilbage fra industrialiseringen og samlebandsarbejdet: Det afgørende er samlebandet, mens de mennesker, som samler eller betjener genstande på samlebandet, blot skal varetage en konkret detalje i en proces, og meget let kan udskiftes med et andet menneske, som gør det samme.

Det menneskesyn kobler sig også til visse økonomers logik, der tilsiger, at virksomheder får størst overskud ved at rationalisere, optimere og effektivisere. I den logik udgør ansatte blot elementer i virksomheden, hvis adfærd også skal rationaliseres, optimeres og effektiviseres. Selv i statsadministrationen har den logik været fremherskende i årtier med krav om besparelser, der skulle opnås ved hjælp af optimering og effektivisering.

Bagsiden af den tænkning kender vi godt. Den hedder stress og sygdomsmeldinger.

Det menneskesyn betyder, at der i nogle virksomheder ikke er fokus på, at miljøet skal understøtte menneskers følelse af velvære, nærvær, og ro, behov for at etablere relationer med kolleger og mulighed for at have en privat samtale, hvis noget presser sig på.

Selv hvis vi ser bort fra al den viden, jeg formidlede i bogens første halvdel, om hvordan mennesket sanser og oplever sin omverden, er der studier, som burde vække virksomhedslederes nysgerrighed. Her er tre enkle eksempler fra USA, Sydkorea og Holland:

Et amerikansk studie af marketingpsykolog og professor Joan Meyers-Levy og marketingslektor Rui Zhu viser, at forskelle i loftshøjde er afgørende for, hvordan mennesker løser en opgave. De placerede to grupper i rum med henholdsvis almindelig og usædvanlig høj loftshøjde og udsatte dem for den samme prøve.

I rummet med almindelig loftshøjde blev opgaven løst med en stor grad af analyse og omhu for detaljer. I rummet med særlig højt til loftet blev opgaven løst kreativt og overraskende frit. Nogle af forsøgspersonerne brød endda rammerne for opgaven. Opgaven handlede om at gruppere sportsgrene inden for kategorier. Og i det højloftede rum var der flere forsøgspersoner, som foreslog nye kategorier og på den måde udfordrede rammerne for opgaven.

Et andet studie fra Chungbuk Universitet i Sydkorea viser, at medarbejdere med udsigt til træer fra deres arbejdsplads, sjældnere blev ramt af stress end medarbejdere uden udsigt til træer.

Et tredje studie fra Holland viser, at den generiske menneskeforståelse, som storrumskontoret er udtryk for, er en udfordring især for kvinder. Kvinder foretrækker i gennemsnit en arbejdsrumstemperatur på omkring 24 grader celsius, mens mænd i gennemsnit foretrækker en temperatur omkring 21 grader. Sjovt nok er det typisk mænd, der styrer og bestemmer arbejdspladsens temperatur med det resultat, at mange kvinder fryser på arbejdspladsen.

Kvinder føler desuden større ubehag ved storrumskontorer end mænd. Det har muligvis at gøre med, at flere kvinder end mænd føler sig overvåget og udsat.

Viden fra den type af undersøgelser kunne med fordel inddrages i overvejelser om, hvordan et kontormiljø udformes, så flere medarbejdere trives, og så man udnytter de muligheder, der ligger i de fysiske rammers positive indvirkninger på medarbejdernes trivsel og tænkning. At det nogle steder ikke sker i særlig høj grad, tror jeg skyldes, at den slags information opleves som 'blød' og vanskelig at oversætte til en økonomisk bundlinje, selv

om der for mig at se kan være indlysende økonomiske fordele at hente ved faktisk at designe rum, der udnytter al den viden, vi har om sammenhænge mellem rums udformning og design og menneskers trivsel og indsats.

Balancen mellem autonomi og fællesskab

Nogle år efter min ansættelse på tegnestuen, var jeg selv med til at opstarte et arbejdsfællesskab. Vi var seks mindre virksomheder, der ofte samarbejdede på kryds og tværs på forskellige opgaver og desuden rigtigt godt kunne lide hinanden som mennesker. Vi valgte at lede efter lokaler sammen, fordi vi fandt overlappende værdier i såvel arbejdet med arkitektur og byudvikling som i tilgangen til fællesskab.

Sammen fandt vi lokaler på Vesterbro i København og gik i gang med at tale om indretning og arbejdskultur. Den største af virksomhederne, STED by- og landskab, talte om hjemlighed. Om hvor vigtig en værdi det er for dem i deres projekter og på deres arbejdssted, at mennesker føler sig godt tilpas, så snart de ankommer, og at arbejdspladsen derfor skulle generere en følelse af hjemlighed. Lige fra man kom ind skulle man opleve at blive budt blødt og hjemligt velkommen af det fysiske miljø.

Jeg havde ikke selv haft hjemlighed som en vigtig komponent, men jeg mærkede straks, at jeg var helt enig. Hjemlighed var det stik modsatte af min oplevelse på den førømtalte tegnestue. At anvende et begreb som hjemlighed betød, at STEDs to partnere, Rosa Lund og Martin Hjerl, forstod vigtigheden af at aktivere positive, rolige, trygge og tillidsfulde følelser i enhver, som trådte ind, både medarbejdere, kunder og kolleger.

I et par år havde vi et fantastisk arbejdssted sammen.

Vi fik bygget og indrettet vores arbejdssted på en måde, så det hver dag var skønt at træde ind. Materialer af træ, masser af planter, uformelle møbler. Et stort, fælles rum til møder, mad, events og social aktivitet. Mindre kontorer til hver virksomhed, så det også var muligt at værne om de små fællesskaber i det store og værne om forskelle i identitet.

Jeg gik og kneb mig selv i armen over, hvor magisk det føltes at have bygget et sted, vi trivedes så godt i. Desværre skete flere ting samtidigt, som gjorde, at vi flyttede fra hinanden igen. Corona ramte, en virksomhed besluttede at lukke og en anden voksede sig for stor til at kunne være der.

I de tre år, vi delte arbejdssted, oplevede jeg at have nogle arbejdsrammer, som gjorde mig glad hver eneste dag, og som jeg mærkede gjorde andre glade. Mange, som kom i vores sted, udtrykte, at de følte sig godt tilpas der. Når vi holdt events og fester, blev folk hængende og gik aldrig hjem. Ud over hjemligheden, som STED var bannerførere for, var jeg selv optaget af at have mange små kroge og muligheder for at sætte et individuelt præg på en del af stedet. Ingen af os havde brug for at tvære en fælles æstetik eller stil ud over alle kvadratmeter. I stedet var der plads til virksomhedernes forskellige udtryk. Netop den balance, tror jeg, var vigtig: Stedet havde samlet set en blød hjemlighed på vores fælles arealer, samtidig med at hver virksomhed havde mulighed for at dyrke virksomhedens og menneskenes identitet inde på egne kontorer. Og alle havde endvidere mulighed for at præge diverse små kroge.

Der var med andre ord en balance mellem autonomi og fællesskab. Menneskene og den enkelte virksomhed

blev ikke udvisket til fordel for en virksomheds corporate identity.

Hvad påvirker arbejdet?

Der findes ganske meget forskning, som fortæller, at mine personlige erfaringer med de to meget forskellige arbejdssteder, ikke er enestående men derimod typiske. Især er der forsket i sammenhænge mellem produktivitet og arbejdsstedets fysiske udformning.

Her ses det, at forhold som støj, privathed og fleksibilitet er afgørende for produktiviteten. Med privathed skal forstås, at der er undersøgelser, som viser, at selvom logikken muligvis tilsiger, at storrumskontorer, hvor ens arbejde er synligt for andre, fører til flere samarbejder og mere udveksling, som øger produktiviteten, forholder det sig faktisk lige omvendt forstået således, at manglende privathed kan påvirke produktiviteten negativt. For en del medarbejdere er det behæftet med ubehag, at andre i storrummet kan overheøre deres samtaler, eller at de kan blive afbrudt. Ubahaget kan medføre, at interaktionerne er kortere og mere overfladiske. Fleksibilitet handler om at give medarbejderne kontrol over deres arbejdssted og at tilbyde dem forskellige typer af fysiske miljøer, så de kan veksle efter behov og i forhold til, hvad de arbejder med. Forskning viser desuden, at det kan øge produktiviteten at give medarbejderne mulighed for at tilpasse og dekorere arbejdsstedet. Den øgede produktivitet er koblet til, at personliggørelsen fører til en øget følelse af tilknytning og en kobling af selvidentitet med arbejdet. Præcis som i casen fra Kulturstyrelsen ovenfor.

Meget forskning måler kun på medarbejdernes produktivitet og er altså foretaget ud fra en optimerings-

tankegang. Der kan dog være andre mål med at forholde sig til, hvordan mennesker trives i deres arbejdsmiljø. Eksempelvis kan der for nogle virksomheder være strategiske overvejelser om hvilke typer af medarbejdere, man ønsker at tiltrække. Og for videnstunge virksomheder kan der være overvejelser om at fastholde medarbejdere, så værdifuld viden ikke forsvinder ved fratrædelser.

Men når virksomheder fokuserer på produktivitet, kan der være en tendens til at generalisere og tale om mennesker, som om vi alle fungerer på samme måde. Og vi er jo som bekendt ret forskellige.

I de forrige kapitler har jeg skrevet om forskelle i køn og i forskellige kropes formåen, og i kapitlet her gør alle de forskelle sig naturligvis også gældende. Vi tager jo vores køn og krop med på arbejde. Men der findes også andre forskelle, som jeg er optaget af, herunder forskelle i personligheder.

Jeg vil vove den ret simple påstand, at storrumskontoret fungerer bedre for ekstroverte end introverte mennesker. Storrumskontoret fungerer bedre for mennesker, som ikke er følsomme for støj, end for mennesker, som er. Det fungerer bedre for mennesker, som kan lide at være midtpunkt og få opmærksomhed. Mennesker, som er socialt dygtige og trives med at have daglig kontakt med mange mennesker. Det fungerer mindre godt for mennesker, der ønsker en klar rammesætning og mulighed for at trække sig, både socialt og rumligt. Og som nævnt tidligere i kapitlet ved vi, at flere mænd end kvinder føler sig godt tilpas i storrumskontorer.

Ekstroverte og introverte arbejdspladser

Der findes undersøgelser, som opholder sig ved forskellen

på ekstroverte og introverte mennesker og peger på behovet for stille og mere aflukkede steder, som introverte kan tilvælge, hvis mennesker med den personlighedstype skal fungere godt i storrumskontorer.

Andre undersøgelser opholder sig ved vigtigheden af, at arbejdsstedet kulturelt opleves inkluderende, sådan at der er plads til at være sig selv, uanset hvem man er. 'Inklusivitet' er noget, som det fysiske design kan understøtte, både ved at give mulighed for at personliggørelse og ved at tilbyde den mulighed for fleksibilitet, som jeg beskrev ovenfor.

En undersøgelse foretaget af blandt andre professor Kerstin Sailer fra Bartlett School of Architecture i London benytter rumlig syntaksanalyse til at vurdere storrumskontorers forskellige styrker og svagheder. Rumlig syntaksanalyse er en metode, jeg også nævnte i kapitel 4 og som især anvendes udendørs i byanalyser. Det er en metode, der viser, hvor forbundet eller frakoblet forskellige steder er på resten af byen. Ved at benytte denne metode indendørs, og omdøbe den til DepthMap – dybdekortlægning – får professor Sailer sammen med sine medforfattere vist, hvor meget og hvor lidt areal i forskellige storrumskontorer, der er integreret med resten af virksomhedens rum, og hvor meget der reelt er uden for flowmønstre og opleves som segregeret. En anden måde at formulere det på er, at dybdekortlægning viser, hvor meget areal, der opleves at tilhøre nogen, og hvor meget der opleves diffust, hvor meget areal, der kan overskues hele tiden, og hvor arealerne opleves opdelt i mindre dele, alt afhængigt af hvor man opholder sig. Man kan se, hvor der er travlt, og hvor der er fredeligt.

Dybdekortlægningsmetoden DepthMap giver interessant viden, fordi den kortlægger, hvad rummets muligheder er for forskellige grader af privathed, som er en af de komponenter, der har vist sig afgørende for mange medarbejderes trivsel og ikke nødvendigvis afsløres ved kun at betragte rummene.

Personalets trivsel er en god investering

Der findes altså masser af viden om, hvordan mennesker oplever og befinder sig i storrumskontorer, om hvordan arbejdspladserne bør indrettes, og hvordan rummene bedst spiller sammen med de forhold, en virksomhed ønsker at fremme.

Betragtningen af mennesket som del af en produktionsmaskine præger som nævnt meget af både det praktiske arbejde med udformningen af storrumskontorer og meget af forskningen på området. Der findes dog også undersøgelser, som anlægger et mere komplekst menneskesyn, et menneskesyn, der rummer flere aspekter af menneskelige forhold. Blandt andet er der forskning, som viser, at det faktisk er god business at investere i medarbejdernes trivsel.

Hvis man ønsker at optimere sin virksomheds rum i forhold til at opnå bedre resultater, skal man derfor være forsigtig, for der eksisterer masser af rådgivning, masser af lettilgængelige håndbøger og tjeklister til, hvordan man designer de såkaldt bedste rum, på samme måde som min tidligere arbejdsplads havde udviklet en proces i ti trin, der afslørede, om virksomheden kunne sløjfe arbejdsborde og dermed spare penge på kvadratmeter.

Når jeg skriver, at man skal være forsigtig, er det fordi, jeg synes, man bør undersøge hvilket menneskesyn, håndbøgerne hviler på. Er de ikke optaget af medarbejdertriv-

sel, herunder sanselighed og tilknytning, vil rådene typisk mangle vigtige forhold. Følger man mangelfulde råd, er der derfor også en indbygget risiko for, at designet fejler. Eksempelvis har det som nævnt vist sig, at det opleves ganske negativt og trist ikke at have sit eget arbejdsbord. Mange føler sig uvæsentlige og usete, ikke værdsatte af virksomheden, og konsekvensen er, at mange ikke føler samme loyalitet over for arbejdspladsen, i modsætning til dem der oplever, at virksomheden ser og værdsætter dem som mennesker.

Optimering siges at have en positiv indvirkning på effektiviteten, men fraværet af loyalitet og tilknytning blandt de ansatte kan faktisk påvirke effektiviteten negativt. Mennesker opfører sig jo sjovt nok ikke helt som møtrikker i en maskine; de reagerer følelsesmæssigt og tankemæssigt på det miljø, de placeres i, hvilket igen påvirker deres adfærd og indsats.

Uanset hvilken menneskeforståelse, designguiderne bygger på, har de fleste dog det til fælles, at de bygger på en generaliseret menneskeforståelse. Altså en forståelse af, at vi som mennesker er ens.

Det er det andet aspekt, man skal være opmærksom på, hvis man søger viden om, hvordan man konkret skal designe sine arbejdsrum, nemlig om rådene er optaget af, at mennesker reelt er forskellige og har forskellige ønsker, krav og behov, når det handler om at definere gode fysiske arbejdsrammer. For at skabe en velfungerende arbejdsplads kan det være afgørende, at der findes forskellige rumligheder, som tilbyder forskellige grader af privathed og fleksibilitet, så det enkelte menneske kan justere på sine nære omgivelser, så de kommer til at passe til lige netop deres behov og ønsker.

Arbejdssteder er andet end kontorer

Jeg håber, at du under læsningen af dette kapitel er blevet tiltagende irriteret over, hvor snævert jeg definerer arbejdsstedet ved udelukkende at skrive om tegnestuer og storrumskontorer. Som om alle mennesker er vidensarbejdere, der arbejder i den type rum.

Hvis du er blevet irriteret, er det godt, for jeg har forsøgt at give dig oplevelsen af en bias, jeg selv oplever i forskningen, og som irriterer mig grænseløst: Forskningen i arbejdsmiljøer er omfattende, når det gælder kontormiljøer, og stort set ikke-eksisterende, når det gælder andre typer af arbejdssteder.

Men mennesker arbejder jo på fabrikker, i daginstitutioner, i køkkener, på hospitaler og brandstationer, i yogacentre, på lagre og hoteller, i butikker, på plejehjem, i parker, på byggepladser, på veje, i lastbiler og taxier, i laboratorier og på restauranter, på cykelværksteder, på museer og i kloakker. Foruden rigtigt mange andre steder.

Når jeg i forskningen søger information om betydningen af arbejdssteders fysiske udformning, får jeg kun resultater, som har med kontorer og især storrumskontorer at gøre. I min research til kapitlet her var det slående, hvor smal forskningen inden for feltet faktisk er. Alle de erhvervssteder, jeg nævnte ovenfor, er med andre ord ikke blevet undersøgt for, hvordan deres fysiske rammer påvirker mennesker.

Skal jeg komme med et kvalificeret gæt, skyldes den bias, det er udtryk for, at de, som udfører undersøgelserne, selv er kontormennesker. De er optaget af egne omgivelser og har ønsket at forske i noget, som vedrører dem selv. En anden grund til den udtalte bias kan måske findes i tendensen, som den tegnestue, jeg arbejdede på, også var

en del af: At man i informationstidsalderen, hvor flere fik skærm- og kontorarbejde, så en økonomisk mulighed, et helt nyt forretningsområde, der handlede om McKinsey-metodisk opmåling, i form af optælling af mennesker, rum og funktioner. Og dette effektiviseringsafsæt kan betyde, at det er lettere at finde midler til at finansiere forskning inden for den type arbejdsmiljøer.

Hvad end det skyldes, ekskluderes ganske mange typer af arbejdssteder og derfor også rigtig mange mennesker fra forskningen i arbejdssteders udformning.

Arbejdssteder er mange og forskelligartede

Mennesker, som arbejder i butikker, på klinikker og institutioner har typisk nogle meget specifikke, fysiske rammer at arbejde i, som det kan være vanskeligt at generalisere. For den enkelte er rummet konstant, men på tværs af eksempelvis butiksbranchen, er de rumlige forhold ganske forskellige. Men for andre er selve deres arbejdsrum hele tiden forskelligt. Det gælder for eksempel postbuddet, madudbringeren, vejarbejderen og gartneren. De er hele tiden i bevægelse gennem byen eller gennem byrum. De arbejder udendørs og er i langt højere grad end andre påvirket af rumlige forhold, der ikke kan designes for, som nedbør, sol, vind og temperatur. Som i alle andre af livets forhold spiller klasse ind på, i hvor høj grad det ligger inden for den enkeltes kontrol at vælge arbejdssted. Og når det ligger inden for menneskets egen rækkevidde at vælge og gennemføre en uddannelse og derefter få sig et fagrelevant arbejde, spiller personlighed typisk også ind på valget af erhverv og dermed på arbejdsstedets typologi.

Jeg er bevidst om, at der er mennesker, som i højere

grad end andre er prisgivet en arbejdssituation og dermed et fysisk arbejdssted, de ikke har nogen – eller ganske lidt – indflydelse på, mens andre i højere grad selv kan ændre på arbejdsforholdene, hvis de ikke trives i de rammer, de arbejder i.

Vi har derfor at gøre med en vældig høj grad af kompleksitet her: Arbejdssteder er mange og forskelligartede, mennesker er forskellige, og menneskers vilkår og muligheder for at påvirke eget arbejdsliv er forskellige. Med så høj en grad af kompleksitet kan vi for overskuelighedens skyld bortfiltrere mange af forskellighederne og spørge: Hvad nu, hvis vi ønsker at skabe arbejdsmiljøer, som er gode for mennesker, altså mennesker forstået som en art på tværs af individuelle forskelle. Hvad skal vi så kigge på?

Det, vi ved, virker på tværs af menneskers forskelligheder og på tværs af arbejdssteders forskelligheder, er natur.

I kapitel 2 refererede jeg en lang række undersøgelser, som på forskellig vis viste, hvordan naturen påvirker menneskers sundhed og mentale helse positivt. Det gælder ikke kun i uderum og i byen, men også på arbejdspladsen. Elementer af natur kan nedsætte stress og øge mental trivsel på arbejdspladsen, hvilket igen påvirker samarbejde, kreativitet, social adfærd og performance.

Nye bæredygtighedskrav mangler fysikken

I 2023 vedtog EU nye regler for, hvordan virksomheder skal afrapportere deres bæredygtighed. ESG står for Environmental, Social og Governance, og da jeg arbejder med social bæredygtighed, interesserer jeg mig for S'et. Der er masser af gode krav i de nye regler, som blandt andet skal sikre, at basale menneskerettigheder overholdes, og pålægger virksomhederne et ansvar for den

påvirkning, som dens produkter eller services påfører mennesker gennem brug.

Alt det er godt og fint. Men jeg ser ikke i reglerne krav til de fysiske rammer. Det er som om, det forventes dækket andre steder. Men for mig at se burde det netop skrives ind i sådan en slagkraftig standard, som nu implementeres i alle EU-lande, hvordan de fysiske rammer bør udformes, så de understøtter medarbejdertrivsel på forskellig vis. Når det ikke sker, er det op til den enkelte virksomhed at definere, hvad rammerne er for et godt arbejdsmiljø, og så er vi tilbage ved den rådgivningsvirksomhed, jeg arbejdede hos, hvis menneskesyn var præget af industrialderens produktivitetstænkning - mennesket som maskine.

De nye ESG-krav opholder sig ved det organisatoriske. At tage vare på mennesker handler om at skabe gode organisatoriske rammer og lovgivningsmæssige krav omkring arbejdet, synes logikken at være. Det er vigtigt, ja. Men for mig er det en mangelfuld forståelse, som jeg desværre ofte støder på: Mange som arbejder med arbejdsmiljø, er optaget af regler og rammer, som vedrører organisatoriske rettigheder, mens det overses, hvilken betydning de fysiske rammer faktisk har for alle menneskers arbejdsglæde, trivsel, samarbejdsevne og sundhed på deres arbejdsplads.

Jeg oplevede det mest tydeligt i et bogprojekt, hvor jeg blev inviteret til at skrive et kapitel om professionelle indsatsers betydning for livet i boligområder. Andre forfattere skulle skrive kapitler om forskellige typer af sociale og organisatoriske indsatsers betydning, og et sidste kapitel blev reserveret til arkitekturens - de fysiske rammers - betydning.

Da jeg så opdelingen, indledte jeg en dialog med bogens to redaktører og argumenterede for, at arkitekturen påvirker alle de forhold, som de andre kapitler skulle beskrive. Min pointe var, at hvor et beboerhus eksempelvis placeres i en boligbebyggelse, og hvordan det udformes, er lige så afgørende for, hvor mange der kommer i huset, som hvordan aktiviteterne i huset organiseres. Går de fleste forbi huset hver dag, ser de aktiviteterne og mindes om mulighederne, og er huset indbydende i sit design og inviterende i sin sanselighed, vil det typisk have flere besøg og gladere besøgende. Mens et kælderrum gemt væk kan have en nok så stærk organisering og attraktive indsatser uden at få særligt mange eller særligt glade brugere.

Redaktørerne fandt min pointe uvæsentlig. Eller også forstod de den ikke. I hvert fald foretrak de at holde diskussionen om de organisatoriske og sociale indsatser adskilt fra de fysiske, mens jeg ønskede at folde elementerne sammen til en mere kompleks samtale om alle de typer af forhold, som skal spille sammen, hvis vi reelt skal gøre en positiv forskel for mennesker.

Jeg endte med at trække mit kapitel fra bogen og stod tilbage med en frustration over, at selv professionelle mennesker som de to redaktører, der gerne vil give gode råd til, hvordan man bedst organiserer en arbejdsindsats, ikke forstår, hvor væsentlige de fysiske rammer er for indsatsens succes.

Biofilisk design

'Biofilisk design' er begrebet for, hvordan vi ved blandt andet at introducere naturelementer indendørs og skabe bedre forbindelser – visuelle og bevægelsesmæssige –

mellem grønne uderum og inderum, kan påvirke menneskelig trivsel positivt.

Biofilisk design bygger på, at mennesker har let ved at knytte sig til naturlige elementer, og at naturlige elementer – især planter og vand – opleves tryghedsskabende, beroligende og sansemæssigt stimulerende på måder, som gør det lettere for mennesker at knytte følelsesmæssige bånd til steder.

Den første undersøgelse, som kiggede nærmere på effekterne af biofilisk design i kontormiljøer, stammer tilbage fra 2014. Her undersøgte man to miljøer i henholdsvis Storbritannien og Holland, som viste, at introduktionen af grønne elementer i arbejdsmiljøet bidrog til gladere medarbejdere og en øget produktivitet med op til 15 procent. Medarbejderne rapporterede, at de følte sig mere fokuserede, de oplevede, at luftkvaliteten var bedre, og de oplevede større arbejdsglæde.

Senere undersøgelser viser en sammenhæng mellem biofilisk design og mindre sygefravær, øget velbefindende hos medarbejdere og en øget indlæringsgrad på op til 20-25 procent i skoler.

Som det er tilfældet med rådgivning om optimering af medarbejderproduktivitet baseret på udnyttelsen af skriveborde, er der også her både gode og dårlige råd at finde, hvis man ønsker at introducere biofilisk design på sin arbejdsplads. Skal man opnå de positive resultater, er det ikke nok at introducere nogle få enkeltstående planter. Det er afgørende, at de naturlige elementer faktisk fylder en del, at de udgør et miljø, og ikke mindst at de passes, så de trives godt.

Nyere designelementer som plantevægge er et godt eksempel på biofilisk design, men det er ikke nok, at

planterne og vandet blot placeres et sted i virksomheden. Det bør derimod være et gennemgående element i alle virksomhedens fysiske rum, så naturmiljøet fylder, uanset hvor man befinder sig.

Der findes forskning, som viser, at selv billeder af natur kan have en positiv virkning. I stedet for abstrakt, moderne kunst, kan billeder, plakater og hele vægtapeter med natur virke stimulerende og afslappende på mange.

Engang foregik alting i natur

Det er ikke svært at forestille sig hvorfor. Historisk set er byerne et ret nyt levested for mennesker. De byer, der eksisterede før industrialiseringen, var med få undtagelser af en størrelse, der gjorde, at naturen sjældent var langt væk fra boligen. I langt størstedelen af homo sapiens' historie er menneskets arbejde foregået i naturen. Det blev sikkert ikke betragtet som arbejde engang, men som en del af livet: at finde og sikre fødekilder og vand, at bygge og sikre boligen, at skabe rammer for klanens eller stammens fælles liv.

Udviklingen af storbyer, som består af hårde overflader, er en rationalisering og en fremmedgørelse, som er hård kost for menneskets sanser. Jeg citerede i kapitel 2 den danske arkitekt og grundlægger af den naturbaserede designvirksomhed SLA, Stig L. Andersson, for at være optaget af netop denne balance, som han mener mangler i byerne i dag. Hans analyse er, at manglen på natur i menneskers hverdagsomgivelser er ophav til mange af de menneskelige og sociale problemer, vi nu står med i form af ensomhed, depression og stress. Hans mission er derfor at skabe ny natur i byerne og fremover sikre en bedre balance mellem det rationelle og det æstetiske i

det menneskelige habitat.

Et af SLAs første, store realiserede projekter er udeområderne ved Novo Nordisks hovedkvarter i Gladsaxe. Her har SLA plantet en forskelligartet skov rundt om bygningen og indlagt gangstier, som inviterer ansatte til at holde gående møder i naturen eller til bare gå en tur, når de holder pause.

Den slags nytænkende og radikale løsninger har vi ikke mange af. Og jeg kunne godt tænke mig en grundig undersøgelse af, hvordan det, at hele virksomheden ligger i en designet skov, påvirker arbejdskulturen, livskvaliteten og performativiteten. Den slags undersøgelser er dog vanskelige at lave, fordi det er svært at filtrere årsager ud fra hinanden i noget så komplekst som en arbejdsplads. Hvis man måler en høj grad af medarbejdertrivsel, hvordan kan man så vise, at det har at gøre med skoven og ikke med eksempelvis en anerkendende leder, autonomi i arbejdsopgaverne eller andre ting?

At det er vanskeligt at foretage den slags målinger betyder dog ikke, at det ikke kan lade sig gøre. Det kræver et vist antal virksomheder, man kan måle på, hvor en række af de samme forhold gør sig gældende, ligesom det også kræver et vist antal virksomheder, der kan benyttes som kontrolområder. Spørgsmålet er selvfølgelig: Hvem har interesse i at lave den slags undersøgelser?

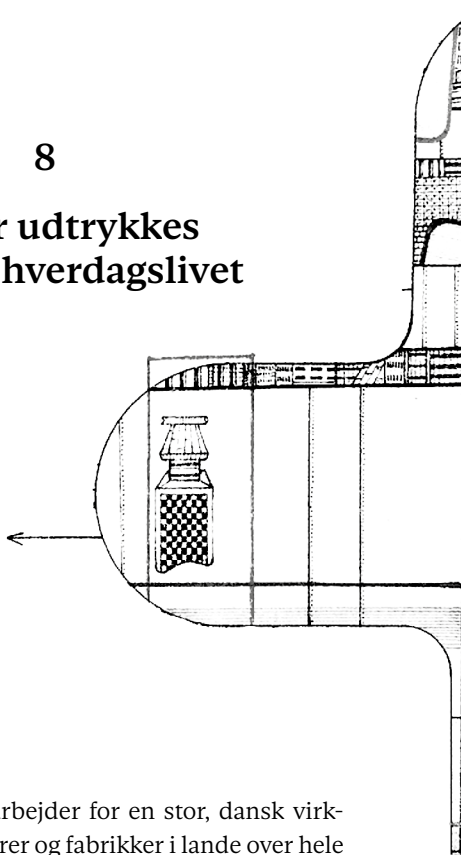
Og kan det overhovedet lade sig gøre at lave undersøgelser, hvor man øger kompleksiteten ved også at forholde sig til, at mennesker er forskellige og har forskellige behov og ønsker og krav, også når det handler om trivsel på arbejdsstedet?

Når vi skal se på, hvad der har betydning for, om et arbejdssted er designet godt for mennesker eller ej, er

det formålstjenstligt at vende blikket mod kulturen. Og netop en case om kulturelle forskelle i arbejdspladsdesign udgør den fortælling, jeg åbner næste kapitel med.

8

Kultur udtrykkes gennem hverdagslivet

Timothy Ahrensbach arbejder for en stor, dansk virksomhed, som har kontorer og fabrikker i lande over hele verden. Når virksomheden udvider, bygger den ikke en kopi af en allerede eksisterende fabrik i et nyt land. Virksomhedens grundholdning er, at en fabriksbygning, som fungerer godt for mennesker i Mexico, ikke nødvendigvis vil fungere lige så godt for mennesker i Vietnam. Når kulturer er forskellige, bør fabriksarkitekturen også være forskellig.

Timothy Ahrensbachs arbejde består i at finde ud af, hvordan arbejdsmiljøet på en ny fabrik skal designes, så byggeriet passer til den lokale kultur og hverdagspraksis,

altså til den måde, mennesker lever og arbejder på netop her. Hans officielle titel er *Head of Workplace Innovation*.

Da jeg taler med ham, er han netop vendt hjem efter seks måneder i Vietnam, hvor han har arbejdet med at fastlægge de arkitektoniske grundtræk og detaljer i en ny fabrik. Det er første gang, virksomheden bygger i Vietnam, og derfor skulle arbejdet udføres fra bunden. Timothy Ahrensbachs seks måneder lange ophold var kulminationen på en flerårig proces, hvor researchture, møder, interviews, desk research og observationer udstyrede ham med viden om vietnamesisk levevis og arbejdskultur.

Timothys opgave var at finde frem til de arkitektoniske greb, som kunne sikre et velfungerende arbejdssted for lokale arbejdere og omgivelser, de ville trives i. Samt at balancere de lokales ønsker og behov med virksomhedens grundværdier. Virksomhedens grundværdier er manifesteret i arkitektoniske krav til eksempelvis kønsneutrale toiletter, bederum og ammerum.

De kønsneutrale toiletter skal tilgodese transpersoner og dem, som falder uden for den binære kønsopfattelse, men i mødet med en lokal kultur, som er vant til kønsopdelte toiletter, endte man i Vietnam med et kompromis: Der sikres begge dele, både kønsopdelte toiletter og toiletter for alle køn.

Fabriksbyggeriet bliver således et møde mellem den lokale vietnamesisk kultur og nogle danske/vestlige virksomhedsværdier, der skal omsættes til arkitektur, som fungerer i den lokale kontekst, og som stadig er bærer af værdier, som er væsentlige for virksomheden.

Timothy Ahrensbachs fortæller, at han har arbejdet med seks lag i sin indsamling af information om, hvordan

arkitekturen skal udformes, for at den kan passe ind i den vietnamesiske kultur. De seks lag er:

1. Funktionelt lag
2. Operationelt lag
3. Digitalt lag
4. Inspirerende miljø
5. Goder og tjenester
6. Opbygning af lokalsamfund og engagement

De tre første niveauer er fokuseret på praktikken og logistikken, altså at fabrikken formelt set fungerer godt og logisk, mens de tre sidste niveauer er optaget af, om der er aspekter af den lokale kultur, som skal præge arkitekturen på forskellig vis. Derfor blev det vigtigt at forstå vietnamesisk kultur, og hvordan kulturen påvirker arbejdsdagen og arbejdsmiljøet.

Det levede liv giver viden

“Vi lavede en del interview, men fandt ud af, at det ikke gav os, hvad vi havde brug for. Så vi skiftede gear”, fortæller Timothy Ahrensbach. “Vi havde brug for at forstå det levede liv. Vi brugte derfor antropologiske metoder. Vi skyggede kolleger på eksisterende fabrikker for at forstå deres daglige rutiner og bevægelser. Og vi besøgte andre virksomheder i Vietnam og snakkede med vietnamesiske medarbejdere for at få fat i, hvad der var særligt ved vietnamesisk arbejdskultur. Vi lærte, at det er vigtigt for mennesker i Vietnam at kunne være sociale på en arbejdsplads, og at arbejdspladsen er vigtig på en helt anden måde, end den for eksempel er i Danmark. Vi kan også være stolte af den virksomhed, vi arbejder i, men

når vi går hjem, lægger vi det fra os. Det gør man ikke i Vietnam. Her vil man gerne have fabrikken og virksomhedens logo med på bryllupsfotoet, for eksempel. Der er en meget stærk emotionel forbindelse til arbejdspladsen”.

“At det sociale i vietnamesisk kultur er vigtigt i arbejdstiden, fik den konsekvens, at vi ikke bare ville lave pauserum, hvor de ansatte kan omgås hinanden i pauserne. Vi ville også have andre sociale rum. For eksempel lavede vi en pavillon, hvor man kan hænge ud, grille om søndagen og synge karaoke. Det lyder måske fremmed for mennesker i Danmark, men mange vietnamesere vil gerne tage til deres arbejdsplads i fritiden, hvis de kan bruge stedet på den måde”.

“Noget af det, jeg fandt ud af omkring vietnamesisk arbejdskultur for fabriksarbejdere er, at de gerne vil arbejde et sted, hvor de føler, at de bliver værdsat. Derfor er den slags ting, der kan opleves som ‘ekstra’ eller ‘unødvendige’ ud fra en produktionsbetragtning vigtige”, fortæller Timothy Ahrensbach.

“Et andet vigtigt forhold, jeg identificerede, var medarbejdernes ønske om at kunne få en signature experience, alt fra t-shirts med firmaets logo til udformningen af noget vietnamesisk som for eksempel en drage på arbejdspladsen, man kan blive fotograferet sammen med. Det viste sig at være vigtigt for fabriksarbejdernes oplevelse af tilknytning, stolthed og arbejdsglæde. Det samme gælder ikke for kontorarbejderne, men for fabriksarbejderne er det så vigtigt, at det var noget af det, jeg absolut ville sikre”.

Hele formålet med den kulturelle arkitektur er at bygge steder, hvor mennesker trives, når de er på arbejde. Som del af sin research opsøgte Timothy Ahrensbach andre

udenlandske virksomheders fabrikker i Vietnam. Der findes mange, som ikke interesserer sig særlig meget for den lokale kultur, men blot har set en forretningsmulighed i billig arbejdskraft og derfor anlagt en standardfabrik i Vietnam.

“Hvis vi gjorde det og for eksempel bare lavede den samme fabrik alle steder, ville vi ikke kunne tilbyde vores kolleger et godt arbejdsmiljø, der reelt set reflekterer den måde, de lever og arbejder på. Og det mener vi, de fortjener”.

Kultur former steder

Timothy Ahrensbach designer kulturel arkitektur, og selvom metoderne måske er nye, er essensen i det, Timothy Ahrensbachs virksomhed ønsker at finde frem til, noget der altid har eksisteret.

Alle steder i verden er bygninger, byrum og byer udtryk for, at man har forsøgt at få de fysiske rammer til at passe til hverdagslivet; de måder, man lever på, og de behov, man har.

Over mange århundreder har man udviklet de fysiske strukturer og former til at passe til lige netop den hverdagspraksis, som finder sted her, til netop den kultur, som er dominerende her.

I det nordlige Kina er *hutong-kvartererne* et godt udtryk for en kulturelt udviklet bygnings- og bystruktur. *Hutong* er ordet for gyde, og kvartererne er struktureret som fletværk af gyder, typisk med høje mure på begge sider. Af og til møder man en dør i muren, og kan man komme ind ad døren, træder man ind i en gård, hvor der som regel ligger huse på alle tre sider: lige frem, til venstre og til højre. Husene er sammenføjede og fremstår som et hele, og de har ofte verandaer og andre overdækninger, som gør, at man kan bevæge sig rundt uden for,

langs husenes kant ud mod gårdrummet. Gårdrummet er et ankomstrum for de tre huse, der oprindeligt blev beboet af en familie, men med afdelinger for kvinder og mænd og tjenestefolk. Visse rum var til besøg, andre af privat karakter. Deres placering i forhold til hinanden var der klare regler for. Gårdrummet var arbejdsrum for de mange ting, der skulle repareres, og den daglig tilberedning af mad.

Gårdhavehusene i de kinesiske hutong-kvarterer er et eksempel på en kulturelt udviklet arkitektur, hvor en særlig måde at leve på i en bestemt egn blev omsat til arkitektonisk form. Over hele verden kan man finde andre, lignende eksempler. Der er altså på ingen måde noget nyt i kulturel arkitektur. Kulturel arkitektur har altid eksisteret.

I bogen *History of Urban Form* har Anthony Edwin James Morris med hundredevis af konkrete eksempler på udgravede byer og ruiner fra hele kloden vist, hvordan byers form bliver til i mødet mellem to afgørende forhold: naturlige og menneskeskabte kræfter. De naturlige kræfter skal forstås som det konkrete steds topografi, klima og lokale naturmaterialer, som kan bruges til at bygge med. Det siger sig selv, at de forhold har afgørende betydning for hvad og hvordan, der bygges.

Kvarterer opdelt efter kultur

De menneskeskabte forhold kan være meget forskellige, men samlet set kan vi kalde dem kultur. Anthony Edwin James Morris nævner forhold som herskende magtsystemer – politisk, økonomisk og religiøs magt – der ofte har styret udformningen af en by eller et sted ud fra et klart defineret hierarki. Andre nævner forhold som æstetik,

graden af fredelighed i forhold til andre byer eller grupper og det sociale liv som andre faktorer, der kan siges at have med kultur at gøre og som til alle tider har påvirket udformningen af det fysiske miljø. Mennesker har på alle steder og til alle tider forsøgt at skabe fysiske rammer, som understøtter det liv, de ønsker at leve.

Op gennem historien er mange byer blevet udformet efter religiøse systemer. Fra aztekernes, mayaernes og inkaernes pyramider og højtbeliggende bysamfund, hvor templerne typisk var centralt placeret og en grundform, som resten af bystrukturen rettede sig mod, til den europæiske middelalders kirker, der med overdimensionerede former skulle indgyde ærefrygt og underkastelse.

Den forbudte by i Beijing er et indviklet, systemisk kompleks, der med sine gange, rum og hemmelige passager udgør en dyb, arkitektonisk formgivning baseret på kulturelt udviklede værdier, som dermed blev en måde at vise og opretholde magten på. De romerske og græske bystater påvirkede utvivlsomt hinanden og rummer mange ligheder, men de er berømte for deres klart identificerbare, kulturelle stiltræk i søjlerne, som understøttede templer og andre vigtige bygninger. Græske og romerske søjler er kulturelt podede som netop græske eller romerske.

Fra og med renæssancen, skriver Morris, begyndte vi at se byer, som ikke længere var monokulturelle, men blev beboet af forskellige etniske og religiøse grupper. Det betød, at de forskellige kulturer grupperede sig tydeligere og formede dele af byen på måder, der passede til lige netop deres egen gruppe, nogle gange med en mur ud mod de dele af byen, som var beboet af andre etniske eller religiøse grupper.

I rumlige logikker såvel som i æstetiske træk har kultur altså præget bygninger og byer gennem tusindvis af år.

Og det har ikke ændret sig.

Mens menneskets biologi med evolutionen forandres ganske langsomt, kan kulturelle forandringer ske hurtigt. For 4000 år i Mesopotamien skrev Enheduana, der i dag betegnes verdens første forfatter, sine digte og hymner. Hendes tekster beskriver en ganske anden tid og kultur, end vi kender fra nutiden. På de 4000 år har samfund gennemgået mange store omvæltninger, og helt nye kulturer er vokset frem i udveksling med samfundsmæssige, økonomiske og teknologiske udviklinger.

Arkitekt og forsker Lars Brorson Fich, stressforskeren som jeg skrev om i kapitel 2, nævner Enheduana for mig, da vi taler sammen, og konstaterer med et smil: "Menneskets stresssystem er det samme i dag som på Enheduanas tid, men livet et helt andet, end da hun skrev sine tekster."

Netop derfor er kultur vigtigt at have for øje. Kultur kommer til udtryk såvel i tilgange til arkitektur som i tilgange til menneskekroppen. Normer og værdier er kulturelt og samfundsmæssigt bestemt, og arkitektur udformes i enhver tid og ethvert samfund ud fra underliggende, kulturelle værdier.

Det hænder dog, at arkitektur udformes ud fra en ambition om at være designet til en særlig kultur, som så fejler eklatant og ender med at være ganske problematisk.

Arkitektur som ignorerer kultur

I 2012 var jeg med til at udforme Danmarks bidrag til Venedigbiennalen. Det var besluttet, at Danmarks bidrag det år skulle handle om Grønland. Vi var et stort hold

med arkitekter fra mange danske tegnestuer og nogle få grønlandske, som skulle samarbejde om at researche, udvikle og designe pavillonen. Vi indgik i teams, som arbejdede ud fra forskellige temaer. Hvert hold bestod af såvel danske som grønlandske arkitekter, og undervejs var vi flere gange på workshop i Grønland.

Et af holdene arbejdede med grønlandske boliger og byggeskik. Holdet blev ført an af en anerkendt dansk arkitekt, et stort navn i dansk arkitektur gennem årtier, som skal forblive unavngivet i denne sammenhæng, for det er ikke min opgave at hænge enkeltpersoner ud. Sagen er, at hele holdet bar ansvaret.

Til første workshop fremviste holdet en skitse af en ny grønlandsk bolig, designet ud fra en forestilling om grønlandske behov og hverdagsliv. På workshoppen mødte skitsen kritik fra de grønlandske arkitekter: I har misforstået grønlandsk hverdagsliv, sagde de. Derefter fortalte de ret detaljeret om, hvordan boligen fejlede. Det handlede om en manglede forståelse af grønlandsk kultur, vaner og behov.

Måneder senere mødtes vi alle igen til en workshop. Holdet, der arbejdede på den nye grønlandske boligtype, fremlagde deres arbejde. De var kommet et godt stykke videre. Ved fremlæggelsen sad jeg ved siden af en grønlandsk arkitekt, og jeg bemærkede, at hun rystede på hovedet under fremlæggelsen. Senere tog hun ordet og spurgte, om arkitekterne ikke havde hørt kritikpunkterne fra sidst. De havde ikke taget kritikpunkterne ind, sagde hun og påpegede endnu engang, hvorfor den bolig, holdet fremlagde, grundlæggende havde misforstået grønlandsk hverdagsliv.

På tredje workshop skete det samme: Holdet med boligen havde arbejdet videre og var selv glade for deres arbejde. De syntes, de havde fundet et stærkt formsprog, fortalte de. Mens de grønlandske arkitekter igen kritiserede boligen for de samme grundlæggende mangler og misforståelser.

Jeg talte med en af de grønlandske arkitekter, som var frustreret. De danske arkitekter havde ikke lyttet til inputtene fra deres grønlandske kolleger, og hun rystede på hovedet af arrogancen, som lå i at overhøre de kulturelle input, som de grønlandske arkitekter kom med.

Koloniherrens udlægning

Når jeg tænker tilbage på det i dag, er det svært ikke at krumme tæer over den blindhed og arrogance, vi som danskere i projektet havde, ikke alene over for vores grønlandske kolleger, men over for den magtrelation, der lå og ligger mellem Danmark og Grønland, og som vi reproducerede og cementerede i den måde, vi samarbejdede på.

Det er ikke mange år siden, men heldigvis er samtalen om og med Grønland i Danmark ved at ændre sig. Måske jeg er naiv, men jeg tror faktisk ikke, det samme ville ske i dag. Nogen ville gøre opmærksom på det problematiske i situationen, nogen ville gøre oprør og insistere på, at der skulle være en helt anden lydhørhed og respekt for det grønlandske. Nogen ville sørge for, at den kritik, som blev rejst af de grønlandske arkitekter, blev taget ind og fik konsekvens i projektet. Dengang skete det ikke.

Biennaleprojektet er et eksempel på, hvad der kan ske, når arkitekter fra en fremmed kultur påtager sig opgaven med at formgive kulturelt situeret arkitektur, men foretrækker at forblive i deres egen forestilling om

kulturen frem for at indoptage reelle input og viden.

Taler vi om, hvordan arkitektur præges af kultur, skal vi altså samtidig også være opmærksomme på, at ikke alt, der ser ud til at være autentisk kulturel arkitektur, nødvendigvis er det. Hvis vi skal forstå arkitektur kulturelt, er det derfor måske bedre at se på, hvordan mennesker fra bestemte kulturkredse selv former arkitektur. Er der kulturelle særkender, som bliver synlige i arkitekturen, når mennesker fra samme kulturkreds bebor et sted?

Kulturelle spor

Jeg nævnte i kapitel 4, at en stor del af mit arbejde består i at rådgive almene boligorganisationer. Når jeg i forbindelse med en ny opgave går rundt i et boligområde og lærer det at kende, har jeg ofte bemærket, at gardinerne er trukket helt for i nogle boliger. Ikke sjældent ser jeg boliger i stueetagen med terrasse eller have, som er helt tilknappe med stof eller pap sat op for vinduerne.

Det nedrullede clasher med danske arkitekters ideal om at tænke i og arbejde med at skabe transparens, flow og åbenhed mellem ude og inde. Dels fordi vi bor i et land, som i alt for mange måneder om året er mørkt, og hvor det er uhyre vigtigt at få det sparsomme dagslys, som er helt nødvendigt for vores velbefindende og sundhed, ind i boligerne. Dels fordi der er udviklet et fagligt dogme om, at kontakt mellem mennesker inde i bygningen og mennesker udenfor – et blik eller en hilsen – har en række positive virkninger, eksempelvis på oplevelsen af tryghed og naboskab.

Tillukkede og nedrullede vinduespartier i stueetagerne udtrykker meget klart, at de, som bor i boligen, ikke har lyst til den synlighed og kontakt, som arkitekterne

forestillede sig som et gode, da de designede bygningen. Beboeren eller beboerne har et ønske om en højere grad af privathed. Det kan være psykisk sårbarhed, som gør, at man har brug for at skærme sig mod ydre påvirkninger. Det kan også være, fordi man er bærer af en kultur eller en religion, som besværliggør livet, når mennesker kan se ind i ens bolig.

Ser jeg mange af den slags stuelejligheder i en boligbebyggelse, udfordrer jeg boligforeningen på, om den mon kan ændre på ventelistesystemet, så stuelejlighederne kun tilbydes til mennesker, som specifikt ønsker sig en stuelejlighed. Nedrullede boliger sender hold dig væk-signaler og kan opleves som uvenlige, hvilket ikke er befordrende for hverken tryghed, tillid eller naboskab.

Især forekommer det mig ærgerligt, når stueboliger med terrasse eller have tilknyttet, fremstår ubenyttede og aflukkede, for et privat uderum som en terrasse eller en have er for nogle en luksus, de gerne vil have adgang til.

Min pointe med at udfordre boligforeningerne er derfor, at de vil få mere tilfredse beboere, hvis de kan screene ventelisten på en måde, der tildeler stuelejlighederne med have og terrasse til nogle, som elsker at være ude, dyrke haven og bruge terrassen. Og at de, som ønsker at bo med større privathed tildeles en bolig højere oppe, hvor man ikke så let kan se ind.

Desværre får jeg altid det svar fra boligforeningerne, at det ikke kan lade sig gøre. Står man øverst på ventelisten, tilbydes man den første ledige lejlighed. Det opfattes som retfærdig ligebehandling.

Udfordringen med det svar er dog, at det måske kunne fungere, hvis alle mennesker var ens. Men det er vi ikke. Vi vil ikke bo på samme måde, vi ønsker ikke det samme af

vores hjem. Hvis et på papiret retfærdigt system i praksis fører til, at færre får en bolig, de er glade for, så kunne man godt se på, om systemet burde ændres.

Jeg har foreslået flere boligforeninger, at man kan bede folk om at svare på, om de ønsker en lejlighed med have eller terrasse, når de skriver sig op til en bolig, og så sortere efter det. Indtil videre har jeg altid fået at vide, at det ikke kan lade sig gøre.

Arkitektonisk modstand

Nedrulningen af gardiner er blot et eksempel på, hvad der kan ske, når arkitekturen ikke er designet ud fra og til den kultur, som beboerne bærer. Der opstår et modtryk, en obstruktion af intensjonerne i arkitekturen og en justering, så de fysiske rammer kommer til at passe til beboernes hverdagspraksis.

Udfordringen for boligforeningerne og områderne som helhed er naturligvis, at det ville være bedre, hvis justeringen ikke øgede utrygheden eller fjernede sociale muligheder.

Men hvis vi tager modstanden alvorligt i stedet for blot at kritisere den, så er nedrulningerne naturligvis udtryk for, at arkitekturen ikke gør, hvad den skal for visse beboere. Og fordi vi lever i en global tidsalder, hvor den kulturelle mangfoldighed vokser i mange samfund og byer, skal vi måske hellere spørge, hvordan mennesker, som bærer forskellige kulturer, oplever det samme sted, den samme by. Er der – som i tilfældet med stuelejlighederne – andre måder, hvorpå den danske arkitektur skaber udfordringer for mennesker, som eksempelvis er flyttet hertil fra andre lande og andre kulturer.

Sofie Burgos-Thorsen og Drude Emilie Ehn har arbej-

det på at besvare både det og en række andre spørgsmål om menneskers forskelligheds betydning for bru- gen og oplevelsen af København. Som del af deres er- hvervs-ph.d.-projekter på Aalborg Universitet og Gehl Architects, har de med en række samarbejdspartnere gennemført *The Urban Belonging Project*; et pilotprojekt, der samtidig har haft til hensigt at udvikle bedre metoder til at undersøge, hvordan forskellige mindretal oplever byen.

De udvalgte forskellige grupper af minoriserede eller mindretal, og rekrutterede personer fra hver gruppe som deltog i undersøgelsen: Døve, udenlandske tilflyttere, hjemløse, LGBTQIA+, fysisk handicappede, psykisk sårbare og etnisk minoriserede. Hovedspørgsmålet i undersøgelsen var: Hvad får mennesker til at føle sig knyttet til en by, til at føle at de hører til?

Selv om undersøgelsen blot involverer 33 personer, så repræsenterer den et vigtigt kvalitativt input og udfylder et hul af manglende viden om marginaliserede borgeres oplevelser af byen. Tilsammen har de 33 deltagere indsamlet over 1.400 billeder af byen og tegnet mere end 200 forskellige kort for at indikere, hvordan København opleves fra deres perspektiv.

Undersøgelsen er altså interessant, både fordi den stiller et spørgsmål, som ikke typisk bliver stillet i forsk- ningen, og fordi den har været afprøvende i forhold til dataindsamling og metode. Undersøgelsen tilfører et intersektionelt blik på byen og rejser spørgsmål om den tendens, vi har, til at sætte borgere i kasser, når vi beskæftiger os med den socialt bæredygtige by.

Alle deltagere blev bedt om at tage fotos af steder, hvor de oplevede at høre til og ikke høre til. Billederne

blev datataget og herefter brugt i workshops. Her analyserede og fortolkede deltagerne deres egne billeder og data sammen med deltagere fra deres egen gruppe og nogen fra andre mindretalsgrupper. Dette blev gjort for at sikre, at det ikke var forskernes gisninger, der blev gældende i analysen, men at den tog udgangspunkt i deltagerne egne fortolkninger af deres oplevelser og levede liv. Billederne dannede udgangspunkt for samtaler om hvor i byen, de følte tilknytning til, og hvor de ikke brød sig om at komme.

Der var ganske store forskelle grupperne imellem. Nogle kunne opleve en stærk tilknytning til et sted, som for andre var helt uden betydning, og nogle forbandt et sted med noget positivt i fortælling og identitet, mens andre oplevede stedet som fremmedgørende.

Jeg interviewede selv et par af personerne, efter undersøgelsen var færdig. En af de interviewede er en kvinde, som tilhører gruppen af etnisk minoriserede i Danmark. Kvinden fortalte mig, at nogle af de fælles offentlige rum som eksempelvis Rådhuspladsen ikke gav hende en oplevelse af at høre til. Det gjorde mere kommercielle rum som shoppingcentre derimod.

At byens rum er ladet med forskellige kulturelle lag og værdier, er de fleste blinde for i egen kultur, mens det er noget, mange bliver mere opmærksomme på, når man rejser og besøger andre kulturer. Når man flytter til et land med en anden kultur end den, man er opvokset i, er spørgsmålet om, hvordan man oplever at høre til, at føle sig hjemme og at forbinde sig til det nye sted derfor stort og komplekst, og det strækker sig over lang tid. For mange kan det at rykke til en ny kulturel kontekst være både sårbart og anstrengende.

Kultur klumper sig sammen

Kulturel segregering er noget, man har identificeret i mange storbyer, også historisk set. De tidlige migrantstrømme fra Europa og Asien til de to amerikanske kontinenter førte i nogle byer til etableringen af nationale kvarterer, og i visse tilfælde etablerede man hele byer med et anderledes nationalt, kulturelt ophav, som byen Solvang i Californien, der har fået tilnavnet den danske hovedstad i USA.

I nutidige storbyer fører migrantstrømme også til kvarterer med en overvægt af mennesker med baggrund i et bestemt land, verdensdel eller kultur. Et studie fra 2021 foretaget af forskere fra Polen, Estland, Sverige og Sydafrika, som kigger på tværs af europæiske storbyer, ser netop det mønster i alle de undersøgte byer. Studiet fastslår endda, at kulturel segregering vokser med byernes størrelse. Jo større byen er, desto mere kulturel segregering.

Noget af opdelingen handler om, at mange mennesker, når de flytter land, finder det betryggende at bo omkring mennesker med en baggrund, der ligner deres egen. Hvor vi i Danmark ofte taler om de store almene boligområder som multikulturelle, fordi der ofte bor mennesker med baggrund i mange lande, oplever beboerne det ikke nødvendigvis sådan. Den enkelte beboer oplever typisk ikke sig selv som multikulturel, men som mono- eller dobbeltkulturel. Termen multikulturel er altså karakteristisk for et udefrablik.

Når man arbejder med almene boligområder, som jeg gør, er det ofte sådan, at selvom der i alle boligområderne bor mennesker med mange forskellige ophav, så vil en bebyggelse have mange beboere med eksempelvis rødder i Somalia, mens en anden har mange beboere med rødder

i Tyrkiet. Og det skyldes i hvert fald delvist, at mange mennesker forsøger at rykke tættere på og bo omkring mennesker med en baggrund, der ligner deres egen.

Med til urban segregeringsforståelse hører også, at såkaldte andengenerationsmigranter, som får uddannelse og job i familiens nye land, ofte bosætter sig i nærheden af deres forældre, eksempelvis køber man et parcelhus tæt ved det almene boligområde, hvor forældrene bor.

Et studie fra London, der har undersøgt, om det fremmer social sammenhængskraft eller segregering, når mennesker med mange forskellige kulturelle baggrunde bor sammen i et lokalområde, viser, at det kommer an på befolkningens alder. For yngre mennesker fører kulturelt blandede kvarterer til en oplevelse af sammenhængskraft, mens det for ældre mennesker fører til segregering.

Særligt interessant er det dog, at der også viser sig nogle klassemæssige forskelle, som går imod den kulturelle tendens. Når det kommer til kvarterer med en vis grad af fattigdom og arbejdsløshed, oplever kvarterets ældre beboere en større sammenhængskraft end de unge.

Undersøgelsen er dog fra 2013, og det sætter forholdene i de undersøgte kvarterer ind i en kontekst af høj migration af gæstearbejdere og asylansøgere til Storbritannien, hvilket satte de britiske socialfinansier under pres og forstærkede spændingerne mellem hvide borgere og borgere med asiatisk, især pakistansk, ophav.

Den slags kulturelle og raciale spændinger fylder mere og mere i debatterne om livet i storbyerne, og især i bestemte typer af forstæder i en lang række lande. Med mellemrum er der optøjer i de franske banlieues, forstæder som er opført efter samme forskrifter som de danske blokbebyggelser fra 1960'erne og 1970'erne. De

franske forstæder er dog i langt større skala end de danske. Og de driftes ikke nær så godt. Men som jeg berørte i kapitel 4, er der noget i de modernistiske bystrukturer, der understøtter forhold som utryghed, der udfordrer tilknytning og vanskeliggør tætte relationer til nære naboer, hvilket alt sammen understøtter splittelse og en oplevelse af 'udenforskab'.

Miljonprogrammet i Sverige

Mens jeg skriver kapitlet her, sprænges der i Sverige bomber næsten dagligt i en bandekrig, der handler om territorier for stofhandel. Den svenske regering har netop besluttet at sætte det svenske militær ind for at få skabt fred, men de mange skuddrab, som svenskerne har været vidner til i de seneste år, og som også har medført en række drab på tilfældige, uskyldige mennesker, er vanskelige at inddæmme, fordi de territoriale krige, som udspilles, er geografisk diffuse for myndighederne. Alligevel tegner der sig et billede i de svenske forstæder.

De svenske forstæder udspringer af Miljonprogrammet, der blev gennemført i perioden 1965-75 for at løse Sveriges akutte boligkrise. En million nye boliger på ti år lovede den svenske stat, og løftet blev næsten opfyldt. 940.000 boliger blev det til: betonkasser stakket i boligblokke, anbragt i forhold til hinanden efter Le Corbusiers modernistiske logik, som den blev formuleret i Athenchartret, som er beskrevet i kapitel 4.

Allerede for små ti år siden blev jeg kontaktet af Bo Grönlund, ekspert i sammenhænge mellem arkitektur, kriminalitet og tryghed fra kapitel 5, som spurgte, om jeg ville være medforfatter på en kronik til en svensk avis om Miljonprogrammets slagside, og hvordan arkitekturen

muligvis spillede en rolle i udviklingen af bandekrige og den generelle utryghed og uro.

Kultur eller arkitektur

Bo Grönlund og jeg mødtes over en periode på nogle måneder, og hver gang havde Bo Grönlund gravet sig dybere ned i svensk samfundslitteratur, og jo mere han læste, desto mere komplekst blev det for ham.

Han endte med at sige, at der var så meget kulturelt på spil i konflikterne i de svenske forstæder, at det ville være en forsimpning, hvis vi identificerede Miljonprogrammets fysiske udformning, altså den modernistiske byplanlægning, som årsag til de mange vanskelige og komplekse sociale problemer. Jeg lændede mig op af Bo Grönlunds vurdering. Som svensker har han en langt bedre forståelse af forholdene, end jeg har.

Vi endte med at lægge kronikken ned, men jeg har haft lyst til at skrive om sammenfletningen af kulturens og arkitekturens betydning lige siden. Nogle iagttagere udpeger kulturelle faktorer som afgørende for bandekrigene og spørgsmålet om kulturel identitet som afgørende for bandernes rekruttering. Andre peger på socioøkonomiske forhold. Det er tydeligvis komplekst, og jeg kan ikke som dansker på afstand af det svenske samfund afgøre vægten af de forskellige elementer.

Alligevel har jeg lyst til at fremhæve, at der er noget ved arkitekturen, som påvirker mennesker på måder, der modarbejder det svenske velfærdssamfunds værdier. Og det er en brik, der for mig at se mangler i den svenske debat: Den rolle udformningen af det fysiske miljø spiller i bandekrigene, og ikke mindst i de bagvedliggende, komplekse socioøkonomiske og socialpsykologiske me-

kanismer. Uanset hvilken kulturel identitet, man bærer, er det min opfattelse, at Miljonprogrammet grundlæggende er et problematisk projekt, når man ser på, hvad det gør ved mennesker at bo der.

Selvfølgelig har Bo Grönlund ret i, at bandeulighederne er for komplekse til, at vi kan udpege arkitekturen som eneste bagvedliggende årsag. Det samme argument hørte jeg igen og igen i Danmark, da vi udgav *Arkitektur der forandrer* i 2008. Især arkitekter brød sig ikke om, at arkitektur skulle være mere eller mindre skyld i de sociale udfordringer, der ophobes i bestemte bykvarterer. Arkitektur har da ikke noget med arbejdsløshed at gøre, hørte jeg flere gange. Og arkitektur har da ikke noget at gøre med, om mennesker tager sig en uddannelse, eller hvor mange penge de tjener?

Gennem de mange kritiske reaktioner og min medvirken i debatter i årene efter udgivelsen, lærte jeg, at ganske mange bliver vrede, når arkitektur tillægges en del af skylden for ulykkelige menneskelige forhold. Jeg håber dog, at jeg i kapitel 4 har redegjort for, hvordan den slags komplekse menneskelige forhold også påvirkes af arkitekturen. Selvom arkitektur naturligvis ikke er direkte årsag til eksempelvis fattigdom, kan arkitektur være årsagen til, at fattigdom har det med at klumpe sig sammen i nogle bestemte dele af byen, og en del af årsagen til, at mennesker fastholdes i fattigdom. Men hvad det mere præcist betyder for mennesker, som lider under fattigdom, at de bor blandt andre, som bokser med de samme udfordringer, er et spørgsmål, videnskaben har virkelig vanskeligt ved at svare på. Mere om det nedenfor. Først skal vi lige se på, hvordan arkitektur kan forårsage og understøtte racisme.

Racistisk arkitektur

Den franske arkitekt Léopold Lambert driver tidsskriftet *The Funambulist*, der kalder sig “en platform om rummets politik og kroppen”. Et temanummer fra 2016 handlede om arkitektur og racisme. Léopold Lambert er blandt andet optaget af det, jeg skrev om i kapitel 4: om mure og hegn som voldelig arkitektur.

“Arkitektur er en disciplin, som organiserer kroppe i rum”, skriver Léopold Lambert. Han er optaget af Fort Europa, Schengen og opførelsen af hegn ved EU’s ydre grænser, hvilket han betegner som racistisk, fordi hegnene er designet til at holde nogle bestemte mennesker ude, baseret på kulturelt ophav.

Léopold Lambert ser det samme omend i mindre skala i forstæderne til Paris, der er designet på en sådan måde, at især de mennesker med migrantbaggrund, som bor der, kan opleve ikke at bo i Paris, men at være adskilt fra byen. Paris’ gamle bymur er i dag omdannet til en motorvej, der reelt udgør en grænse og en barriere mellem forstæderne og byen. I nord, hvor de fattigste migranter bor, må man igennem en stinkende og mørk tunnel for at forbinde sig til ’normalbyen’. På den måde er byens form reelt racistisk, som Léopold Lambert har formuleret det i et interview med Runa Johannessen til fagbladet *Arkitekten*, da han i 2016 besøgte Kunstakademiets Arkitektskole i København.

Léopold Lamberts pointe er, at der i byen findes nogle dominerende, fysiske strukturer, som adskiller befolkningsgrupper, blandt andet efter kultur. Jeg har redegjort for en del af de strukturer i kapitel 4. Men i 2018 blev der i Danmark også sat et racistisk stempel på, da et bredt flertal i folketinget vedtog *Parallelsamfundsloven*,

som blandt andet krævede ombygning og omdannelse af boligområder, som på det tidspunkt blev kaldt “hårde ghettoområder”.

Dilemmafyldt farvand

Med den lov fandt jeg mig selv i et dilemma. På den ene side var jeg et af de mennesker, som havde været med til at identificere, at boligområdernes arkitektur var årsag til en sammenklumpning af mennesker med socioøkonomiske udfordringer. Det var en pointe, som første gang fandt bred plads i den danske offentlighed i 2008 med bogen *Arkitektur der forandrer*. I de ti år siden bogens udgivelse og frem til Parallelsamfundslovens vedtagelse, rådgav jeg kommuner og boligforeninger om udviklingen af mange udsatte boligområder i Danmark og redegjorde især for, at der skulle bystrukturelle forandringer til for at løse udfordringen med socialt udsatte boligområder. En pointe, som stod helt klar for mig, efter jeg sammen med Annette Hølek i 2014 gennemførte reviewet *Evidens for sociale effekter af fysiske indsatser i udsatte boligområder*.

Jeg var altså en af bannerførerne for en omfattende, fysisk omdannelse af socialt udsatte boligområder. Formålet med de fysiske omdannelser var at gøre op med “den racistiske arkitektur”, som Léopold Lambert formulerer det. Min analyse var nemlig, at problemet ikke var menneskene, men områderne. Områdernes modernistiske bystruktur skabte et inden for og et uden for, en oplevelse af at områderne henlå som separate øer i byen i stedet for at være en naturlig del af byen. De omfattende bystrukturelle forandringer, jeg ofte foreslog, efter jeg havde analyseret et boligområde, handlede altså om at gøre op med en arkitektur, Léopold Lambert kalder

racistisk, og som jeg oplevede var med til at fastholde mennesker i fattigdom.

Dilemmaet for mig udsprang derfor ikke af, at et bredt flertal i folketinget havde forstået, at der var noget uhen-sigtsmæssigt på spil i boligområdernes struktur, som de gerne ville ændre på. Dilemmaet opstod ud af den retorik, loven var pakket ind i, og de ikke særligt gennemtænkte krav, man stillede til boligforeningerne og kommunerne.

Retorikken først: Hele loven blev skruet ind i en fortælling om parallelsamfund, om at socialt udsatte boligområder er domineret af mennesker, som ikke alene ikke deltager i det danske samfund eller støtter op om danske værdier, men ydermere decideret modarbejder dem og undergraver dem. Det hele ligger for så vidt i ordet 'parallelsamfund': et samfund, som er adskilt fra det fælles, store danske samfund og båret af andre (underforstået mellemøstlige, muslimske) værdier.

Jeg tøver ikke med at kalde retorikken racistisk og dybt problematisk. Selv oplevede jeg, hvordan retorikken omkring lovgivningsarbejdet påvirkede meget af det gode arbejde, der ellers var i gang i en række udsatte boligområder. Pludselig blev arbejdet forpestet af den mangel på tillid, der opstod mellem parterne, fordi Parallelsamfundsloven opstillede kultur som problemet. Fysiske tiltag, som vi før kunne vise, ville skabe bedre forhold for beboerne, blev nu anskuet som racistiske.

Loven var skruet ind i så hård og racistisk en retorik, at mange – forståeligt nok – gik til modangreb.

Desværre blev det faglige arbejde taberen, klemmt inde i en politisk kamp. Hvor jeg før havde kunnet demonstrere de menneskelige uhensigtsmæssigheder i modernistisk planlægning, blev mine argumenter pludselig mødt med

mistanke om racisme. Jeg kunne ikke længere lykkes med at vise, at det sådan set var de oprindelige fysiske strukturer, der var racistiske, som også Léopold Lambert havde beskrevet det.

Færre almene familieboliger skal være løsningen

Den retoriske italesættelse var altså i sig selv ødelæggende for vores faglige og saglige arbejde med at menneskeliggøre udsatte boligområder. Men oven i det var lovpakken desuden forfejlet i forhold til de krav, man nu stillede til de 16 boligområder, der ved lovens indførelse befandt sig på den berygtede liste over "hårde ghettoområder".

De 16 områder skulle inden for få måneder levere en såkaldt "udviklingsplan", som skulle vise, hvordan boligområdet inden 2030 kunne komme ned på kun at have 40 procent almene familieboliger.

Lovpakken bød på flere værktøjer, der skulle hjælpe med at nå målet: nedrivning, frasalg eller omdannelse til ungdoms- eller seniorboliger.

Jeg tolkede kravet om max 40 procent familieboliger, som at loven byggede på en formodning om, at hvis området bestod af blandede bolig- og ejerformer, så ville det parallelsamfund, man havde udråbt som fjenden, ikke længere kunne eksistere.

Problemet var selvfølgelig, at forventningen om, at en reduktion af antallet af familieboliger ville løse alle problemer, ikke gav nogen mening.

Forkerte lovkrav

Min helt store faglige frustration udsprang af, at staten altså gik ind og stillede skarpe krav om forandringer, også fysiske forandringer, men ikke havde forstået, hvad

udfordringerne med fysikken var, og derfor ikke stillede de rette krav. Man havde heller ikke forstået, at hvis det var blandet by, man ønskede sig som svar på det definerede problem 'parallelsamfund', så krævede blandet by en mængde af tiltag, hvoraf andelen af almene familiebølger i min vurdering hverken var det vigtigste eller det tungest vejende.

De 16 områder blev bedt om at levere excel-ark med udregninger, som viste, hvordan de ville nå 40 procent inden 2030. Ingen bad om det, der kunne have udgjort en positiv forskel for de udsatte områder, nemlig en klog, fysisk plan for udviklingen af området, der baserede sig på en menneskeliggørelse af det fysiske miljø, på nedskalering, sanseliggørelse, tydeliggørelse af ejerskab i udearealer med videre, og på strukturelle forandringer som ville resultere i, at området blev til en naturlig del af byen og ikke en øde ø.

I de efterfølgende år har det været svært at få arbejdet med udsatte boligområder tilbage på skinner. Rigtig mange steder er tilliden brudt, og de fra statens side misforståede krav, som hverken er funderet i byudvikling eller en forståelse af, hvad god by er for mennesker, har ført til, at flere af planerne for de 16 områder bliver hundedyre, er voldelige, og ja, racistisk funderede, og sikkert ikke kommer til at gøre en positiv forskel eller føre til det, politikerne ønsker sig, nemlig afskaffelsen af 'parallelsamfund'. Og desværre resulterer det nok heller ikke i, at socialt udsatte områder bliver til mere velfungerende by.

I de her år bliver der derfor spildt store summer på at gennemføre planer, der involverer tvangsflytning af beboere og nedrivningen af boliger, uden at det er baseret i

bystrategiske analyser af, hvordan de fysiske forandringer forventes at føre til menneskelige forandringer.

Som en, der i mange år har arbejdet med udsatte områder og derfor har dykket ned i, hvad der virker og ikke virker, er det særligt frustrerende, fordi vi faktisk – i stedet for den forfejlede parallelsamfundspakke – kunne have lavet et program, som var klogt og baseret på viden om, hvad der virker.

Staten kunne have bedt de udsatte områder om at udarbejde planer for udviklingen af området, der rummede bystrukturelle forandringer og baserede sig på bystrategiske analyser og identifikation af stedets særlige kvaliteter, identitet og potentialer samt den bymæssige og naturmæssige kontekst. Planer, der ville anvende de fysiske greb, der skal til for at ændre områderne fra at være isolerede, desorienterende, på bilens præmisser, monotone og monofunktionelle, sanse- og oplevelsesfattige – hvilket gælder for mange af de udsatte områder – til sammenhængende, attraktiv og tryk by, der i sin fysik fremstår forskelligartet, i menneskelig skala samt sanse- og oplevelsesrigt i øjenhøjde. Med andre ord områder designet med omhu for menneskers naturlige tilbøjelighed til at forme mindre og nære fællesskaber, før vi deltager i de større.

Vi har behov for et statsligt program

Parallelsamfundsloven gør mig virkelig frustreret, ikke mindst fordi jeg selv gennem mange år har presset på for at få et statsligt program til at arbejde fagligt med udsatte områder; et program, hvor vi kunne tage vare på udviklingen af kloge planer baseret på viden om, hvad der virker. I stedet fik vi en lov, som udskammede og mistæn-

keliggjorde de mennesker, der bor i de udsatte områder, og som stiller forkerte krav til områdernes udvikling.

Loven er ekstra frustrerende, fordi jeg ved, at det kan gøres anderledes. I Frankrig har vi set et offentligt program, hvor der er postet store offentlige summer i omdannelsen af nogle banlieus, og med positive resultater, blandt andet i Vaulx-en-Velin, en forstad til Lyon i Sydfrankrig, hvor de voldsomme fysiske forandringer, som omdannelser ofte indebærer, er gennemført betænksomt og med det resultat, at man har fået god og velfungerende by ud af et tidligere udsat boligområde.

Et andet eksempel er fra Holland, og det udgør et af de bedste eksempler på, at det kan lykkes at udvikle et udsat boligområde til et blandet bykvarter. Det er forstaden Bijlmermeer i udkanten af Amsterdam.

Bijlmermeer er en af de cases, vi havde med i bogen *Arkitektur der forandrer* fra 2008. Det er en af de mest radikale forandringer af et boligområde, jeg kender til. Oprindeligt var området et kæmpestort boligområde med 12.500 boliger opført i 200 meter lange, ens boligblokke i 11 etager, udlagt i sekskantede bikubemønstre. Kæmpestort og helt umuligt at finde rundt i. Udearealerne var utrygge og uoverskuelige.

I *Arkitektur der forandrer* viste vi, hvordan nogle af blokkene var revet ned, andre renoveret, og nyt byggeri i andre størrelser, strukturer og stilarter tilført, sådan at området blev forskelligartet og til at finde rundt i, skalaen blev menneskeliggjort, der blev indført vejnet med fortove, rækkehuse med forhaver og et bycentrum med butikker, caféer og sportsfaciliteter.

I de mere end 15 år, der er gået siden da, er udviklingen af området fortsat. Det kæmpe område fremstår derfor

ikke længere som et samlet område, men som en mængde af kvarterer, gader og steder. Grundstrukturen med de sekskantede uendeligt lange blokke er brudt ned til en klassisk bystruktur, hvor man kan komme frem til fods, på cykel og i bil, og hvor miljøet er klassisk i sin struktur og arkitekturen varieret i udtryk, udformning og skala. Blandt andet har man arbejdet med materialer som træ og med sanselige og smukke detaljer, der menneskeliggør husene.

Den mangeartede arkitektur og øgningen af de sanselige og oplevelsesmæssige kvaliteter har ændret Bijlmermeer fra at være et socialt udsat område, hvor man kun flyttede til, hvis man ikke havde andre muligheder, til i dag at være et velfungerende byområde med mange typer af mennesker.

Socioøkonomisk forandring uden kulturel forandring

Det mest interessante ved Bijlmermeer i forhold til kulturel arkitektur er, at forandringen af området er lykkedes uden at ændre på befolkningens kulturelle sammensætning.

Da man begyndte udviklingen af Bijlmermeer, boede der mange mennesker med oprindelse i Surinam, som indtil 1954 var en hollandsk koloni. Det gør der stadig. Men hvor beboerne tidligere var mennesker med ringe økonomiske kår, er der i dag flere fra middelklassen, som tidligere end ikke ville overveje at bosætte sig i Bijlmermeer, men som nu flytter dertil. Dermed opnås den socioøkonomiske, statistiske effekt, som er hele formålet med omdannelsen, nemlig at området ikke slår negativt ud på forhold som indtægtsniveau, uddannelsesniveau

og andel af befolkningen, som er i arbejde.

At tilflytterne til Bijlmermeer blandt andet udgør en stor middelklasse med kulturelle rødder i Surinam, er ikke noget, der bør betragtes som en udfordring. Bijlmermeer er ikke længere et udsat område. Ud over de positive statistiske ændringer i uddannelsesniveau, indtægtsniveau og beskæftigelse, er også kriminaliteten faldet drastisk. Og så er problemet vel løst.

Bijlmermeer er mit yndlingseksempel på, at vi i Danmark retter pilen et forkert sted hen, når man fra politisk hold identificerer kultur som udfordringen i og med udsatte boligområder.

Bijlmermeer er et eksempel på, at et område kan ændres fra udsat til balanceret uden at ændre på den etniske/kulturelle sammensætning af mennesker. Det er ikke tilstedeværelsen af mange mennesker fra en mindretalskultur, som er årsag til, at områder er eller bliver socialt udsatte. Og at ændre på den kulturelle/etniske sammensætning eller andel af områdets befolkning, er ikke i sig selv et greb, der påvirker, hvorvidt et område er socialt udsat eller ej.

Vi bør betragte områderne som fattigdomsproblemer, ikke som kulturelle problemer.

Parallelsamfundsloven udpegede kultur som problemets kerne, mens problemerne i min optik er arkitektur og fattigdom. Min opfattelse efter så mange års arbejde med udsatte områder er, at områderne bliver socialt udsatte, fordi de – som professor Claus Bech-Danielsen udtrykker det – ligger nederst i bolighierarkiet. De mennesker, som flytter til de udsatte boligområder, er typisk mennesker, som ikke har andre valg på boligmarkedet.

Skal vi ændre de udsatte områder til socialt balan-

cerede, skal vi derfor arbejde med attraktivitet, med at gøre områderne skønnere, smukkere, mere sanselige og oplevelsesrige, nemme at orientere sig i. Vi skal sikre, at der er noget at komme efter, vi skal sikre muligheden for at kunne investere i en bolig, og vi skal sikre, at området ikke henligger som en ø i byen, men at det bliver en naturlig del af byen. Præcis som de har gjort det i Bijlmermeer.

I min optik giver det ingen mening, at man gør kultur til et kriterie for, om et område er socialt udsat eller ej. Det er ikke andet end signalpolitik, at vi blandt de forskellige kategorier af udsatte boligområder nu har en, der ganske enkelt hedder "Parallelsamfund" og identificeres ved, at "andelen af indvandrere og efterkommere fra ikke-vestlige lande" overstiger 50 procent. Dermed har man politisk sat lighedstegn mellem et område med mange beboere, der har kulturelt ophav andre steder fra end i vesten, og parallelsamfund. Det er en mistænkeliggørelse af rigtig mange mennesker i det danske samfund, som jeg finder dybt problematisk.

Patriarkalsk undertrykkelse er ikke arkitekturens skyld

Inden jeg forlader de udsatte områder, har jeg brug for at komme med en sidste bemærkning om diskussionerne om kultur i de udsatte boligområder.

Der findes konkrete historier eksempelvis fra Mjølnerparken i København og Gellerupparken i Aarhus om enkeltpersoner – mænd – som er bærere af en særlig udgave af muslimsk kultur, som udøver social kontrol over naboer og opfordrer til adfærd, der går imod dansk lovgivning. Eksemplerne er afdækket af journalister, og de

skal hverken tales ned eller bort. De findes, de er ekstreme udgaver af patriarkalsk, undertrykkende adfærd, og de udgør derfor reelle udfordringer for konkrete mennesker, og de bliver til et samfundsmæssigt anliggende, fordi konsekvensen er, at nogle mennesker og grupper – i de her tilfælde typisk muslimske kvinder og børn – ikke kan leve frit uden risiko for repressalier, udstødning, udskamning eller chikane.

Jeg hører også af og til om lignende problemer i andre boligområder, som ikke har nået mediernes søgelys. Typisk ligner historierne hinanden og handler om en mand eller en gruppe af mænd, som bruger religion og kultur til at kontrollere og undertrykke andre, særligt kvinder og forskellige andre minoriserede grupper.

Mit ærinde er ikke at ignorere eller bortforklare den slags udfordringer. De findes, og de skal tages alvorligt. Mit ærinde er derimod at påpege, at den slags problemer ikke kan klistres på socialt udsatte boligområder – eller almene boligområder for den sags skyld. Mennesker med den type af værdier bor også i parcelhuse eller i private lejligheder, ligesom mennesker, der udøver den slags undertrykkende og kontrollerende adfærd, ikke kun findes blandt muslimer.

Vi støder her på noget, som jeg gennem årene har oplevet som en af de største frustrationer for mange, som bor i almene og udsatte boligområder, nemlig frustrationen over at det sted, hvor de bor og holder af at bo, italesættes som kriminelt, som underlagt social kontrol, som utrygt og dårligt. Problemerne opstår, når et menneske, som bor i et givent boligområde, foretager sig noget uhensigtsmæssigt, som opdages og omtales i medierne. I omtalen nævnes typisk, at personen er fra

det og det boligområde, og på den måde udskammes hele boligområdet, hvilket mange af beboerne helt forståeligt oplever som uretfærdigt. "Sådan er det ikke hos os", har jeg hørt mange sige.

Det er ikke boligområdets skyld, at enkeltindivider opfører sig eksempelvis sexistisk eller homofobisk. Når enkeltpersoner eller grupper af personer bruger kultur eller religion undertrykkende, skyldes det derfor ikke arkitekturen, og dermed heller ikke det almene boligområde. De menneskelige mangler og udfordringer, jeg i kapitel 4 udpegede som problematiske aspekter ved boligblokarkitekturen, kan ikke forklare sexistisk adfærd eller menneskers værdisystemer, men spiller ind på forhold som utryghed, udenforskab, manglende tilknytning, manglende naboskab og fællesskab.

Subkulturel arkitektur

Jeg vil slutte kapitlet med en bemærkning om, hvordan jeg har brugt begrebet kultur til at understrege noget om arkitektoniske forskelle. Undervejs i skrivningen har jeg gjort mig mange tanker om, at kultur er et begreb med mange betydninger. Jeg husker, at jeg, da jeg underviste i kultursociologi på Syddansk Universitet, læste en teoretiker, som skrev, at kultur er det mest komplekse begreb, vi har, næstefter natur.

Gennem kapitlet har jeg brugt begrebet som ord for et fællesskab omkring en indforstået hverdagspraksis, som alle mennesker får gennem en prægning i opvæksten. Men dels er der for mange mennesker en oplevelse af at tilhøre flere kulturer, ligesom der findes masser af mennesker, som på et tidspunkt bryder med den kultur, de er vokset op i og med, fordi de udvikler værdier og

normer, som er i modstrid med den kultur.

Hvordan vi hver især bærer kultur, er derfor et komplekst spørgsmål, som i et kapitel som dette nødvendigvis må undergå nogle forsimplinger.

Jeg har dog lyst til kort at udvide kulturforståelsen i kapitlet med noget, jeg oplever som vigtigt i arkitektonisk sammenhæng, nemlig subkultur. Subkulturer forstår jeg her som mennesker, der finder sammen i kunstneriske, politiske eller andre typer af grupper, hvor de dyrker et fællesskab omkring noget, der ofte er bundet op på identitet og typisk en identitet, der ligger uden for mainstreamen eller de dominerende normer.

Subkulturer har det med at indtage bygninger og byrum på måder, som fremviser deres kultur. Nogle gange på måder, som kun andre fra samme subkultur bemærker, som når taggere bemærker andres tags og kommunikerer i byrummet til hinanden, uden andre ved, hvem personerne bag tag'ene er. Vi færdes de samme steder og ser de samme ting, men man skal tilhøre subkulturen for at kunne afkode tegnene og indgå i det lag af byen med andre. Andre gange sker det i den mere traditionelle arkitektur, hvor et lokale udvikles til et *Safer space*, som er blevet et vigtigt arkitektonisk element for mange minoriserede grupper, altså rum hvor et mindretal kan opleve at have kontrollen, bestemme adfærdsreglerne og være i sikkerhed, hvilket indbefatter ikke at blive verbalt eller fysisk angrebet, og ikke at blive underlagt normer fra mainstreamkultur eller eksempelvis heteronormativitet.

Op gennem historien er LGBTQIA+-miljøer opstået ud af den slags behov. Og ser vi makroarkitektonisk på det, er det interessant, at den slags steder grupperer sig i storbyerne. Caféer, restauranter, barer og foreninger

for LGBTQIA+-personer ligger typisk tæt på hinanden, uanset hvilken by man besøger.

Det er på sin vis det samme, der sker, når der opstår en Chinatown i en vestlig storby i kølvandet på, at mange kinesere har bosat sig i byen.

Og alligevel er det noget andet, jeg er ude efter med begrebet subkultur. Hvor kinesere sjovt nok udgør majoriteten af befolkningen i Kina, og derfor er en stor kultur, selvom de kun udgør en lille kulturkreds i Danmark, og derfor ikke kan kaldes subkultur, er subkulturer noget, der alle steder udgør en lille undergruppe, som ikke er majoriteten noget sted.

Det interessante med subkulturel arkitektur er, at den ofte er midlertidig og ofte usynlig for andre end de, som tilhører subkulturen. Det er en flygtig identitet, som tillægges et sted for en tid, men som ikke desto mindre kan være uhyre betydningsfuld for visse grupper af mennesker. På den måde er der også kulturelle aspekter ved arkitekturen og byen, som kræver kendskab til og indsigt i nogle særlige koder for at kunne få øje på og identificere den, og som kan give nogle subkulturelle grupper som graffitimiljøer eller LGBTQIA+-miljøer nogle steder af særlig betydning og tilknytning, og som kan gøre, at mennesker med samme interesser og identitet finder hinanden i byen.

På den måde er subkulturel prægning – eksempelvis i form af tags eller stickers på lygtepæle – selv i en digital tidsalder en stærk kommunikationsform for nogen; et sprog og en måde at mødes på, at se og finde hinanden, som for mig er med til at gøre det fysiske miljø levende, spændende og fortryllende, aldrig helt afkodet og forstået, men altid i udveksling med de mennesker, som bor i og bruger byen.

Hvad vi bør gøre anderledes

Med alderen mærker jeg, hvordan jeg mere og mere tiltrækkes af steder, som bærer den dybe tid i sig. De bløde fjelde på Grønlands vestkyst, pudset til af iskapper over millioner af år. Søjlestykker på Akropolis i Athen, som blev stakket før vor tidsregning begyndte og stadig står fint og lige oven på hinanden, som har klaret sig gennem storme og regn, årstidernes skiften tusindvis af gange. Cisternerne under Søndermarken på Frederiksberg, som blev bygget for mere end 150 år siden for at rumme københavneres vandforsyning.

Klipperne i Grønland, søjlestykkerne på Akropolis og Cisternerne på Frederiksberg har sten til fælles. Dette hårde råmateriale, som jeg først for alvor lærte at mærke og forbinde mig til på en tur til Grønland sammen med en hold af arkitekter og geologiprofessor Minik Rosing.

Måden Minik Rosing talte om jordens materialitet på, stenene, klipperne, tryllebandt mig. Han talte om den lange tid. Sagde, det kan godt være, at klimaforandringerne skaber udfordringer for mange kendte livsformer, men skulle det værste ske, vil nye vokse frem over tid. Dybt i klippesprækker lever der bakterier, som måske under forandrede betingelser kan krybe op og blive begyndelsen på en ny æra af livsformer på planeten.

Minik Rosing er blevet verdensberømt ved at datere jordkloden som en milliard år ældre, end videnskaben indtil da havde troet. En milliard år, mere end 40 procent, lagde han til klodens alder. Beviserne fandt han i de grønlandske klipper. Jeg forstår ikke videnskaben bag, jeg er ikke geolog, men det giver mig en forklaring på, hvorfor jeg føler mig særligt lille og ubetydelig i Grønland, hvorfor jeg føler mig vævet ind i den lange, dybe tid. Jeg er helt ubetydelig, og netop det fylder mig med fred, ja, jeg vil ikke tøve med at sige, at det gør mig lykkelig.

Mon du har haft lignende oplevelser af din egen ubetydelighed? Måske i mødet med havets brusende kraft eller med en overdådigt funklende stjernehimmel.

Jeg elsker den oplevelse, fordi den fritager mig fra at skulle skabe mening med tilværelsen. Hvad, jeg gør og ikke gør, er i det store perspektiv, den store tid, planeters og solsystemers tid, fuldkommen ligegyldigt. Jeg er ligegyldig.

Svaret ligger i kroppen – og i samfundet

Mange gange undervejs i arbejdet med bogen her har jeg spurgt mig selv: Hvorfor skrive denne bog, som i mødet med det store rum og den store tid forekommer ligegyldig.

Svaret, jeg hver gang har fundet tilbage til, ligger i

kroppen. Svaret ligger i, at mens vi er her, som mennesker på jordkloden, er det relevant for os, at vi lever i og med rammer, der på forskellig vis gør os godt, giver os muligheder, understøtter vores behov og ønsker, måske endda er med til at skabe sammenhængskraft og øge tolerance.

Svaret ligger også i samfundet. Vi må skabe rammer, der understøtter de værdier, vi som samfund tror på og gerne vil fremme. For mig er det værdier som tolerance, ligeværd, værdighed, nysgerrighed, tillid, samvær, adgang, muligheder, humanisme, empati, respekt, sundhed, naboskab, fællesskab. Og vi må undgå at skabe fysiske rammer, der øger fattigdom, vold, psykisk sårbarhed, mistillid, stress, sygdom, fjendskab, krig.

Og når nu der findes så dejligt meget viden om, hvordan det fysiske miljø påvirker menneskers sanser, hjerner, adfærd og interaktioner, så er vi da nogle skarn, hvis vi ikke bruger den viden aktivt til at udforme miljøer, som gør mennesker godt og fremmer, hvad jeg godt tør kalde opbyggelige samfundsværdier og miljøer.

Jeg ser nemlig, at selvom al den viden findes og er tilgængelig, benyttes den i dag i alt for begrænset og tilfældigt omfang. De fleste designere, planlæggere og bygherrer, som jeg samarbejder med, er kloge og dygtige mennesker. Dog kender de færreste af dem ret meget til den tilgængelige viden om, hvilken dyb betydning det fysiske miljøes udformning har for individers livskvalitet, tænkemåde, følelsesliv og oplevelse af sig selv, og hvordan fysiske rammer også definerer gruppeadfærd ved at invitere mennesker ind eller ved at blokere vejen for dem. Derfor ser jeg ikke sjældent design – også i nye projekter – som kommer til at skabe udfordringer for

mennesker, selvom det naturligvis aldrig (eller i hvert fald sjældent) har været de involveredes ønske.

Vores habitat skal blive mere menneskeligt

På den store klinge er det mit ønske, at bogen her kan bidrage til, at vores fælles habitat bliver mere menneskeligt. Jeg ønsker med bogen at tilgængeliggøre og udbrede viden om, hvad design gør ved mennesker. Jeg ønsker, at vi forstår og benytter os af såvel den positive som den negative påvirkning på mennesker, som arkitektur kan medføre. Og jeg ønsker at du, kære læser, bruger noget af det, du har læst, i samtaler med andre, og meget gerne i projekter, du arbejder på, hvis du er en, som arbejder med arkitektur. Du behøver ikke at være enig i alt, hvad jeg skriver. Faktisk håber jeg, at du ind imellem bliver lidt irriteret eller får lyst til at diskutere med mig. Og jeg håber, at hvis vi mødes, så vil du dele din uenighed og dine tanker med mig. Jeg er af den overbevisning, at vi alle bliver klogere, hvis vi gør det. Hvis vi læser med et kritisk blik, tager det ind, som giver mening og stiller spørgsmål til det, som vi har modstand på. Og lytter til andre, som har et andet perspektiv og andre erfaringer, end vi selv.

Viden af den her slags, om hvordan design påvirker mennesker, er nemlig ikke samme slags viden som eksempelvis, de kemiske processer, der gør, at salt opløses i mødet med vand. Den slags viden kalder nogen for hård videnskab. Her kan opstilles love og regler for måder, verden fungerer på. Eller i hvert fald for relationen mellem salt og vand.

Arkitektur, natur og by er komplekse systemer, som består af et utal af elementer. At blive i stand til at benytte

den viden, som bogen formidler, i praksis, kræver langt mere end forståelsen af en lovmæssighed om relationen mellem vand og salt. Det kræver en forståelse af, hvad livet er for noget, hvad mennesket er for et væsen, hvad der kendetegner os som art, hvad der kendetegner os som kulturelle, kropslige og psykologiske individer, og hvordan vores sanser, kroppe og hjerner fungerer. For mig er det en kombination af blød og hård viden. Det er blød viden, fordi den tager form af og skal kunne tilpasses ethvert sted. Og ikke to steder er ens. Men det er hård viden på den måde, at der er masser af forskning fra såvel biologiske og tekniske felter, som ligger bag.

For mig giver det ikke mening at tale om arkitektur, uden at vi bringer videnskaberne om mennesker ind i samtalen. God arkitektur er arkitektur, der på forskellig vis gør mennesker godt. Dårlig arkitektur er arkitektur, der på forskellige måder gør mennesker skidt.

Desværre oplever jeg, at den type argumenter ikke tildeles den tyngde, de bør have, i samtalerne om, hvad vi udvikler, bygger og renoverer, og hvorfor vi gør det.

Økonomi styrer

I sidste ende er det økonomi, der styrer byggeriet og byudviklingen. Bygninger opføres for at give bygherrer overskud, uanset om bygherrerne er aktionærer, familiedrevne virksomheder eller almindelige mennesker, som via deres pensionsfirma finansierer byggeri, fordi det giver et godt økonomisk afkast.

Når vi designer, bliver mange beslutninger også taget på baggrund af økonomi. Et dyrt facademateriale, der vælges i designfasen som en særlig, sanselig kvalitet og skønhed kan i den senere projekteringsfase blive udskiftet med et

billigere, der ikke rummer de samme kvaliteter. Et andet eksempel kunne være boligbyggeriet, jeg omtalte i kapitel 1, hvor der i designfasen blev udvist en særlig omhu omkring indgangspartiet med et indhak, en krog med en bæk, et træ og en særlig belægning, der tilsammen ville tilbyde et uformelt, lille opholds- og mødested for beboerne med et skønt mikroklima, læ for vind og ly for regn, som ville kunne øge tilknytning og naboskab, men hvor man i projekteringsfasen besluttede at rette facaden ud, så der ikke længere var nogen kroge, man besluttede at anvende andre og billigere materialer, som ikke patinerer så smukt og man reducerede inventaret, således at opholds- og mødemulighederne reelt blev umuliggjort.

Når den slags sker, når de omhyggelige detaljer og omsorgen for det sanselige, det nære, materialernes betydning og udformningen af rumlighed skiftes ud med mindre sanselige, pragmatiske og billigere løsninger, er forklaringen fra bygherren eller entreprenøren altid, at noget er blevet dyrere end ventet, og projektet må derfor slankes.

Menneskelige kvaliteter ofres for at spare penge. Jeg har set det masser af gange. Enhver, som er involveret i byggeprocesser, har set det ske. Intet trumfer økonomi. Ikke menneskelige kvaliteter. Og heller ikke klima- og miljøfaktorer. Med mindre der findes præcise, lovbestemte krav.

Det gør der i forhold til at skåne klimaet. Men der er ingen præcise, lovbestemte krav i forhold til at gøre en positiv forskel for mennesker.

Hvad koster det at bygge godt?

Gennem årene har jeg haft mange samtaler med andre fagfolk, hvor vi ret hurtigt er blevet enige om, at man

helt sikkert vil kunne lave nogle positive, økonomiske regnestykker, som ville vise, at det kan betale sig at designe og bygge på måder, der gør mennesker godt. Tænk på alle undersøgelserne, jeg refererede i kapitel 2 om sundhed og sygdom. Vi ved en masse om, hvordan det byggede og groede miljø kan gøre os syge, og hvordan det kan gøre os sunde. Den slags kan man faktisk regne på. Er mennesker syge, koster det samfundet dyrt i tabt arbejdsfortjeneste og i udgifter til sundhedsvæsenet. Omvendt kan forebyggelse spare masser af penge.

Arkitektur, som udformes ud fra den tilgængelige viden om, hvad der øger sundheden og forhindrer sygdomme, kan altså spare samfundet for enorme summer. Typisk er mennesker, som er ved godt helbred, også gladere, og de oplever at have en højere livskvalitet, hvilket har en positiv social afsmitning, forstået sådan, at mennesker omkring dem får gavn af det i form af omsorg. En faktor, som Emma Holten i bogen *Underskud* viser, har stor økonomisk betydning for samfundsøkonomien, selvom den gennem mange år slet ikke er blevet anerkendt.

Jeg er ikke i tvivl om, at vi vil kunne lave massevis af den slags regnestykker. Ikke kun i forhold til sundhed og sygdom, men også i forhold til den økonomiske gevinst ved, at naboer kender hinanden, fordi det styrker den sociale sammenhængskraft og tilliden, som igen kommer til udtryk i vores adfærd. Også i forhold til, hvordan mere inkluderende bydesign medfører, at vi undgår, at mennesker havner i 'udenforskab', et begreb der beskriver mennesker, som ikke oplever at være en del af normal-samfundet, som ofte ikke er i uddannelse eller job, og som ikke deltager i aktiviteter sammen med andre uden for hjemmet. Ethvert menneske, som havner i udenforskab,

koster samfundet mange millioner gennem et livsforløb, og selvom det er klart, at arkitektonisk design ikke er årsagen til, at mennesker havner i udenforskab, har jeg i kapitel 4 redegjort for, hvordan ekskluderende bydesign på forskellige måder kan fastholde både individer og hele grupper i en oplevelse af ikke at kunne deltage og ikke være ligeværdige borgere.

I 2012 lavede man, som jeg nævnte i kapitel 2, et regnestykke af den slags som fik stor opmærksomhed. Det var i forbindelse med renoveringen af byrummet Sønder Boulevard i København, der gik fra at være en slidt og trist gade til at blive et bylivsstrøg med skøn natur, masser af opholdsmuligheder og idrætsfaciliteter, hvor økonomerne viste, at boligpriserne i ejendommene ud til boulevarden steg mere, end de gjorde i resten af byen. Renset for andre faktorer var det tydeligt, at mennesker oplevede den høje sanselige oplevelseskvalitet og boulevardens mange muligheder som noget så attraktivt, at boligerne her kunne sælges til en højere pris end andre steder.

Kvalitet betaler sig

Undersøgelsen, som fik titlen *Byliv der betaler sig*, er en af de eneste, jeg kender til, hvor man har omsat menneskelige kvaliteter ved arkitektur til hård økonomi. Et andet eksempel nævnte jeg i kapitel 5, nemlig eksemplet fra Nordsverige om, hvordan det sparede mange sundhedsomkostninger, at man omlagde snerydningen til at tage fortovene først og kørebanerne bagefter. Det viste sig, at det især var fodgængere, som kom til skade på glatte fortove, og at tilskadekomne på grund af glatte fortove i vintermånederne tog op mod 50 procent af skadestuens tid.

Men som nævnt er jeg ikke et sekund i tvivl om, at hvis først økonomer begyndte at forholde sig til, hvilke faktorer, de kunne medtage i regnestykkerne, kunne vi se mange flere eksempler på, hvordan det kan betale sig at investere i menneskelige kvaliteter i byggeri, byrum og landskaber. Jeg er ikke et sekund i tvivl om, at menneskelige kvaliteter i form af øget sanselighed og detaljering forplanter sig til øget livskvalitet, som igen smitter positivt af på sundheden, det sociale engagement og en række andre forhold, der ville kunne omregnes til penge.

Det er på sin vis sund fornuft.

Problemet er, at eftersom vi ikke har særlig mange af den slags regnestykker, står vi uden modargumenter, når bygherren eller entreprenøren vil spare nogle af de vigtige, menneskelige kvaliteter væk på grund af økonomien. For intet vægter lige så tungt som økonomi. Hvis vi kunne vise bygherren eller entreprenøren, at det er en god handel at optimere byggeri i forhold til menneskers behov, sanser og livskvalitet, ville mange flere gøre det.

Optimalt set ville vi have tal, som viste, at den million, som kan spares på at udskifte den smukke teglsten med tynde hængetegl, mistes ved, at bygningen ser billigere ud og derfor ikke kan sælges så dyrt, som hvis den var muret af mursten, og at bygningen bliver dyrere at drifte, fordi hængetegl knuses og skal udskiftes, mens solide mursten holder i århundreder.

Udfordringen ligger dog ikke kun i manglen på regnestykker, men lige så ofte i, at det ikke er bygherren, som efterfølgende skal drifte bygningen, hvis den frasælges efter opførelse, hvorfor bygherren kan være ligeglad med, at det i det lange løb bliver dyrere at vedligeholde en bygning i ringe materialer. Bygherrer, som sælger nyopførte

ejendomme, har en interesse i, at ejendommen fremstår optimal lige efter opførelsen, så den kan trække den højeste pris, og er derfor ikke så vældig optaget af at bygge i materialer, som patinerer smukt og bliver skønnere over tid. Man fristes til at sige tværtimod. Jeg har set mange eksempler på ejendomme, som få år efter, de er opført, ser slidte og grimme ud, fordi de billige materialer tager dårligt imod vejrliget.

På tide at vi ændrer hierarkiet

Økonomi er det sprog, som tales og forstås inden for arkitektur og byudvikling såvel som i de fleste andre forhold i samfundet i disse år.

Men det er med stor ærgrelse, at jeg her i mit konkluderende kapitel efterspørger regnestykker, som kunne vise den gode forretning i at designe, opføre og udvikle byggeri, byrum og natur, så det gør mennesker godt. For dermed underlægger jeg mig det markedsøkonomiske hierarki. Og i virkeligheden er jeg dybt frustreret over, at vi lever i en tid, hvor alt netop opgøres i penge.

Med bogen her har jeg beskrevet massevis af eksempler på, hvordan omsorg, omtanke og omhu i design og opførelse kan medføre, at vi undgår adskillige dårligheder: sygdom, utryghed, mistillid og i stedet opnår mange menneskelige gevinster, både på individplan, på naboskabsplan, i det nære lokalmiljø, og i det overordnede samfund.

Det burde være alt nok at sørge for, at vores habitat er så human, som det kan blive. Det burde være selvfølgelig, at når vi ved så meget om, hvordan det fysiske miljø påvirker menneskers sanser, hjerner og adfærd, så sørger vi også for at bygge på måder, der påvirker os

positivt, og undgår at bygge på måder, der påvirker os negativt, alene fordi vi er interesserede i, at det, vi skaber, gør verden bedre.

At det ikke er en selvfølge, forstår jeg ikke. Og jeg bliver frustreret over, at det åbenbart kun er penge, der tæller, mens argumenter om livskvalitet ikke tages alvorligt, når der skal spares på et byggeprojekt.

Når investorerne ikke vil betale, må borgerne gøre det

Jeg får også lyst til at spørge: Hvorfor er det uomstridt, at der skal spares på et byggeprojekt, når noget viser sig at blive dyrere end forventet? Det er det, fordi der ikke kan files på det overskud, som investorer eller aktionærer forventer. De skal stadig have ti procent eller 15 procent i udbytte, og det kan der ikke pilles ved. Derfor ændres mursten til hængetegl med den konsekvens, at byggeriet mister taktile, menneskelige kvaliteter, fremstår skrøbeligt for vejrlig og konstant skal repareres.

At investorer eller aktionærer skal have det udbytte, de er blevet lovet, som var det en hellig ed, resulterer således i en lavere livskvalitet for alle os andre, som bor i og færdes omkring, ser på, sanser og oplever det dårligere byggeri, som optager plads i vores fælles verden.

Hvorfor tillader vi, at det sker? Kunne vi ikke i stedet insistere på, at vi ikke piller ved de menneskelige kvaliteter? Skal der spares på et projekt, må det blive aktionærernes og investorerne overskud og udbytte, vi sparer på. Spørger du mig, synes jeg, det er helt fint at nedsætte investorers forventede udbytte fra 13 procent til ni procent. Eller endnu mindre. Hvis det kan få den konsekvens, at færre har lyst til at investere i byggeri, er det en bonus. Fordi det skaber så mange problemer, at byggeri og byudvikling

er blevet en forretning, man kan tjene penge på, som var det sodavand eller mobiltelefoner. Byggeri og by er ikke sodavand og mobiltelefoner. Det er kultur, det er vores fælles virkelighed. Det påvirker os alle hver dag og hele tiden. Vi kan ikke undgå det. Hvis en sodavandsproducent vælger at spare en dyr ingrediens i sodavanden væk, går det kun ud over dem, som køber sodavanden. Men når vi tillader bygherrer at spare på de menneskelige kvaliteter i byggeri, går det ud over os allesammen.

Jeg ser for mig, at vi laver et nyt bygningsreglement. Et bygningsreglement, der bundet i såvel menneskelige behov og kvaliteter som i miljøets og klimaets behov.

Hvis vi fik sådan et bygningsreglement, ville det sikre, at menneskelige kvaliteter i byggeriet blive et lovkrav. Det gad jeg godt at være med til at udvikle.

Lokalplaner gør ikke altid, hvad de skal

Jeg har langet ud efter økonomiens magt og kaldt til oprør. Jeg ser gerne, at vi kræver, at de menneskelige kvaliteter i byggeriet udmøntes i lovkrav. Men det er ikke kun økonomien og de manglende lovkrav, der blokerer vejen for de menneskelige kvaliteter i det byggede miljø.

Lokalplaner er kommunernes lovbestemte redskab, der skal sikre, at lovkrav omsættes til design, og at kommunens visioner og ønsker finder vej til fysiske planer. Jeg kender mange dygtige lokalplanlæggere i kommuner landet over, som ofte står over for en ganske vanskelig opgave. Der er meget, en lokalplan skal tage højde for.

Alligevel tillader jeg mig at være ærgerlig over, at jeg stort set aldrig ser lokalplaner, der bygger på viden om, hvordan mennesker sanser og oplever det fysiske miljø. Nogle gange oplever jeg, at lokalplanlæggere er optaget

af helt andre forhold ved arkitekturen. Som eksempel var jeg – lidt på sidelinjen – involveret i udviklingen af Tingbjerg i København, mens der blev lavet en ny lokalplan. Tingbjerg har igennem en årrække været klassificeret som et socialt udsat boligområde, og de nye planer var båret af et ønske om at ændre på områdets karakter. Man ville gerne flette det bedre sammen med den omkringliggende by og øge såvel bylivskvaliteterne som den overordnede attraktionsværdi både for at tiltrække nye typer af beboere med længere uddannelse og højere indtægt, så man kunne komme af listen over socialt udsatte boligområdet. Men også for at tiltrække flere brugere i hverdagen, som ville få en positiv oplevelse af Tingbjerg, hvilket igen kunne påvirke områdets ry og image positivt.

Meget er rigtig godt i de nye planer, også i den nye lokalplan. Men fra mit perspektiv opstod der en udfordring for de vigtige menneskelige kvaliteter, da Københavns Kommune lavede en egenartsanalyse, som vurderede, at bygningernes gule teglsten var så karakteristisk et træk for arkitekturen i Tingbjerg, at alt nyt byggeri skulle opføres i gule teglsten.

Det et af de eksempler, jeg af og til støder på, hvor arkitekter værdsætter nogle visuelle træk højere end den menneskelige oplevelsesværdi. At alle bygninger i Tingbjerg, som huser cirka 6.000 beboere, er opført i gule mursten, kan faktisk være medvirkende til, at det kan opleves vanskeligt at finde rundt. Det hele ligner hinanden. Så ja, det er et karakteristisk, arkitektonisk træk. Men et træk, som skaber udfordringer for orienteringen, for identiteten og tilknytningen. Tænk tilbage på Dunbars tal, der viser, hvor mange mennesker, vi kan opleve os selv i gruppe og fællesskab med. Ser alle bygninger ens

ud, bliver alle andre til mine naboer, men 6.000 naboer er for mange for mig at håndtere.

At kræve, at nyt byggeri skal opføres i gule teglsten, fordi det eksisterende er i gule teglsten, er en graverende fejl, set ud fra det menneskelige perspektiv. Heldigvis blev princippet diskuteret i lokalplansbearbejdningen, og man endte med at tilføje, at det også var tilladt at benytte andre facadematerialer, eksempelvis træ. Jeg havde gerne set, at lokalplanen fremmede en langt større mangfoldighed i materialer, sådan at det nye byggeri, som tilføres i Tingbjerg i disse år, kunne være med til at højne den arkitektoniske forskellighed og dermed både stedsidentiteten og orienteringen, samt muligheden for, at mennesker nemmere opnår tilknytning og ejerskab.

Professorens blik var ikke i øjenhøjde

Et andet eksempel fra Gellerup i Aarhus viser noget af det samme. Her udarbejdede et hold fra Arkitektskolen en analyse af de bevaringsværdige kvaliteter ved Gellerup. Gellerup har også i mange år været klassificeret som et socialt udsat boligområde. Jeg har arbejdet med udviklingen af området on-off siden 2009 og blev derfor noget frustreret over, at analysen nævnte en række høje blokke som et bevaringsværdigt træk, da det netop i min oplevelse var de blokke, hvis skala og omgivende rum skabte udfordringer for mennesker.

Analysen fra Arkitektskolen i Aarhus blev ledet af professor og arkitekt Mogens Morgen, som jeg interviewede om dette dilemma. Han fastholdt, at selvom striben af høje blokke primært fremstod smukke på afstand, udgjorde de samtidig en særlig kvalitet ved Gellerupbebyggelsen, som gjorde dem bevaringsværdige.

Jeg spurgte, om han fandt det problematisk, at Gellerupbebyggelsen med sine dominerende strukturer, store skala og udefinerede rum havde vist sig at skabe udfordringer for beboerne i deres hverdagsliv. Det var tydeligvis ikke noget, professoren mente vedrørte hans analyse. Han følte det ikke nødvendigt at analysere bebyggelsen i øjenhøjde, og som den opleves af beboerne.

Jeg har altså oplevet flere gange, at dygtige mennesker, hvis faglige vurderinger rummer tyngde og får betydning, tilsidesætter menneskeligt design til fordel for ophøjede, æstetiske kvaliteter i arkitekturen, kvaliteter som i min optik nogle gange er det modsatte, nemlig forhold der gør arkitekturen ringe for mennesker.

Når argumenterne som i de to eksempler fra Tingbjerg og Gellerup kommer fra en arkitekturforståelse, der vægter stiltræk over, hvordan arkitekturen påvirker mennesker, bliver jeg frustreret og vred. Jeg synes, det er både arrogant og verdensfjernt, at mennesker med autoritet kan finde på at sige, det er vigtigere, hvordan noget ser ud på afstand, end hvordan det er at bo og leve i for mennesker.

Første niveau i, hvad vi skal gøre anderledes, er derfor at forankre viden om, hvordan det fysiske miljø påvirker menneskers sanser, hjerner og adfærd ikke alene i designprocesser, men også hos kommunale lokalplanlæggere, deres chefer og politikerne samt hos fageksperter på arkitektskolerne og hos rådgivere over en bred kam.

Se indad mod de andre sanser

Det andet niveau er at genfinde og lære at lytte mere intenst til kroppen. Når vi trænes i det, kan vi nemlig allesammen afgøre, om et sted er godt eller ej.

Her griber jeg lige tilbage til en pointe fra kapitel 1, nemlig at vi lever i en visuel tid, og at vi derfor kan snydes til at værdsætte bygninger, alene fordi de gør sig godt på fotos. Jeg bliver selv grebet af arkitekturfotos og synes, det ud fra en fotoæstetisk betragtning kan være meget tilfredsstillende at se smukt komponerede fotos af bygninger, der bærer nogle særlige linjer i sig. Men når det, vi skal vurdere, er, hvordan det er at være i og omkring bygningen, hvordan det opleves at komme hen til den, og hvordan den formidler identitet, giver plads til liv og forholder sig til nabobyggerierne, må det nødvendigvis afgøres af kroppen i bevægelse, af hverdagsbrugen.

Der kan sagtens være overensstemmelse mellem visuelt fotogene bygninger og bygninger, der er gode for mennesker. Men det er ingen selvfølge. Hvordan bygninger opleves, og hvorvidt de skaber muligheder, sanse- og oplevelsesmæssig kvalitet, forbinder til kroppen og understøtter orientering, flow og identitet, kan aldrig nogen sinde afgøres på baggrund af et billede.

Arkitektur bør bedømmes på dens samlede sansemæssige, oplevelsesmæssige og funktionsmæssige værdi i kropslig nærkontakt.

Fordi vi lever i så visuelt orienteret en kultur og tid, synes jeg, at vi aktivt bør trænes i at blive opmærksomme på input fra vores øvrige sanser. Vi må rette blikket mod sansningen inde i os selv. Rette blikket mod, hvordan kroppen modtager og reagerer på sansemæssige stimuli.

Opgør med udbredte fejlslutninger

Fremover bør vi desuden undlade at reproducere nogle i forvejen udbredte fejlslutninger om design. For eksempel den om, at åbne byrum og plæner altid er inviterende og

demokratiske rum. Som jeg beskrev i kapitel 4 kan åbne rum opleves utrygge og kontrollerende, og som jeg beskrev i kapitel 6 kan der være mennesker med handicap, som ikke kan færdes i rummene eller ikke oplever rummene ligeværdige, og som jeg beskrev i kapitel 8 kan offentlige rum i en by opleves ekskluderende for nogle grupper af minoriserede personer.

Vi kan derfor ikke automatisk tillægge et åbent rum i form af et byrum eller en plæne den menneskelige kvalitet, at den opleves inviterende og er lige for alle. Vi må underlægge byrummet eller plænen en nærmere analyse: Hvad ligger rummet sammen med? Er der funktioner, som præger rummet? Hvor tydeligt er rummet i forhold til grader af offentlighed og privathed? Og hvem er rummet for: mænd/kvinder, ældre, børn, mennesker fra majoritetskulturen?

Hvorvidt en åben plæne opleves inviterende, åben og frit tilgængelig afhænger altså både af, hvor den ligger, hvad der ligger omkring den, og hvem vi spørger.

Jeg nævner det, fordi jeg ofte støder på den slags stereotyper. Der findes en del af dem i arkitekturen. Jeg er ikke selv uddannet arkitekt, men jeg tror, at mange arkitekter på deres uddannelse lærer, at det er en lovmæssighed, at åbne rum er inviterende og demokratiske. Jeg tror det, fordi jeg mange gange har hørt arkitekter sige netop det.

Men den slags fejlbehæftede generaliseringer er vi nødt til at gøre op med, hvis vi skal blive i stand til at vurdere projektforslag ud fra, om de reelt vil opleves positivt af mennesker eller ej.

Forfatterens drømmescenarie

Hvis jeg kunne bestemme, skulle vi fremover tage social bæredygtighed lige så alvorligt som miljømæssig bæredygtighed, fordi vi – når vi undlader at sikre design for mennesker – risikerer, at de fysiske miljøer gør mennesker syge, ensomme, mistroiske, utrygge, mindre aktive, mindre sociale, mindre engagerede. Vi risikerer, at individer og grupper af mennesker bliver ekskluderet, at segregeringen vokser og sammenhængskraften smuldrer.

Og hvis jeg kunne bestemme, skulle vi indoptage en mere kompleks menneskeforståelse i designtænkningen, nemlig de to perspektiver, at vi som homo sapiens tilhører en art, hvilket betyder, at der er forhold omkring vores kropes fysiognomi og mekanik, som vi har til fælles, og at vi som mennesker er forskellige som individer og kroppe, som kulturer, køn og alder. Det nye menneskesyn kan vi kalde både-og, sådan at vi fremover inden for arkitekturen sørger for at basere vores design på et både generisk og mangfoldigt menneskesyn.

Alt det kunne opgøres til store samfundsudgifter, men for mig er det nok alene at pege på den negative konsekvens for menneskers livskvalitet.

At nå dertil vil kræve, at vi fremover sikrer:

- Undervisning på arkitektskolerne i menneskelig arkitektur, herunder indsigt i en mængde forskellige forskningsresultater og -metoder samt indsigt i de to tilgange til mennesket: at vi er ens, og at vi er forskellige
- Mere forskning på danske arkitektskoler og andre forskningsinstitutioner i menneskelig arkitek-

tur. Som det er i dag, er det Aalborg Universitet, der har taget teten med forskning i menneskelig arkitektur. Den fylder for mig at se alt for lidt på Kunstakademiets arkitektskole i København og Arkitektskolen i Aarhus. Det er interessant, at forskere fra andre felter og fag bevæger sig ind i arkitekturforskningen, herunder psykologer og sociologer. Det er inspirerende og skønt. Mere af det! Men arkitekturinstitutionerne må fremadrettet selv komme helt anderledes på banen med den menneskelige arkitekturforskning

- At bygherrer, som byder ind med nye projekter, skal underbygge valgene af deres projekters funktion, udformning og design med viden om menneskelig sansning, oplevelse og adfærd, og sikre at de både benytter viden fra den generiske menneskeforståelse og viden fra de specifikke mennesker og grupper, der hører til i området omkring projektet, herunder undersøge, om der er behov for et særligt fokus på minoriserede grupper
- At vi udvikler et helt nyt bygningsreglement, som baserer sig på viden om menneskeligt design såvel som viden om miljø- og klimavenligt design.
- At alle lokalplaner i landets kommuner underlægges et vidensbaseret tjek for, hvorvidt det er sandsynligt, at planen udstikker rammerne for, hvad der vil blive et velfungerende, menneskeligt habitat. At vi i alle dele af udviklingen, designet og byggeriet af det fysiske miljø placerer argumenter om menneskelig sansning, oplevelse og adfærd centralt i beslutningsprocesserne, så vi fremover kan undgå, at man, når der spares i pro-

jekteringsfasen, fjerner netop de elementer ved et projekt, som er afgørende for sansning, oplevelse og adfærd.

- At idrætsundervisning i skoler og på ungdomsuddannelser ændres til et fag, som hedder 'krop og omverden', der ikke kun handler om sport, men også træner os i kropslig væren, i at mærke sansernes kontakt med og input fra omverdenen.

Jeg har opdelt bogen i to dele, *Mennesker er ens* og *Mennesker er forskellige*, fordi såvel forskningen som praksis inden for arkitektur synes opdelt i disse to retninger, der ofte ikke taler sammen. Dilemmaet har været, om jeg dermed reproducerer og fastholder opdelingen.

Mit håb er dog, at jeg ved at fastholde opdelingen, dels har fået tydeliggjort, at der er noget om snakken, altså at forskning og praksis foregår i adskilte rum, hvor man agerer, som om man ikke er klar over, at det underliggende menneskesyn rummer en utilstrækkelighed. Dels at jeg, ved at flette perspektiver fra de to menneskesyn ind i hinanden, har givet dig, kære læser, en bevidsthed om, hvordan vi kan og bør begynde at arbejde med at lægge de to vidensfelter oven på hinanden.

Jeg er nemlig overbevist om, at gør vi det – når vi spørger både, hvordan homo sapiens som udgangspunkt oplever arkitektur, og hvordan de her specifikke mennesker i en specifik kontekst oplever arkitektur – så kan vi bygge bro over den adskillelse, der i dag eksisterer mellem de to ekspertfelter. Og jeg er overbevist om, at vi kun på den måde kan opnå det holistiske menneskesyn inden for menneskelig arkitektur og bydesign, som vi har brug for for fremover at udvikle og bygge bedre habitater for mennesker.

Referencer

Selv om bogen her bygger på forskning og andre former for viden har jeg ikke ønsket at bremse eller forstyrre læseoplevelsen ved at sætte fodnoter. Jeg har ønsket at skrive en tekst, du som læser kan gå i direkte dialog med. Samtidig ønsker jeg selvfølgelig at gøre det let for de, som har lyst til at dykke ned i og læse noget af baggrundsmaterialet, at finde frem til det. Kapitlet her giver derfor en introduktion til en del af kilderne bag teksten.

Introduktion - Lad os tale om social bæredygtighed

Jeg hørte første gang om Daniel Kish, den øjeløse, cyklende dreng, i podcasten *Invisibilia*, afsnittet *How to Become Batman* fra 2015, produceret af Lulu Miller og Alix Spiegel. I 2023 har film-magerne Ben Wolin og Michael Minahan skabt dokumentarfilmen *Echo*, som i samarbejde med Daniel Kish formidler lydligt, hvordan Daniel Kish arbejder med lyd til at se. Der findes i

øvrigt masser af tv-indslag og online-interviews med og om Daniel Kish.

Jeg nævner i introduktionen, at kvinder og mænd oplever tryk-khed forskelligt. Det udfolder jeg nærmere i kapitel 5, og referencerne til det står derfor under det kapitel.

At unge især foretrækker at opholde sig i byrum, hvor der er andre unge, ved vi fra for eksempel en undersøgelse fra Aalborg Universitet fra 2010, foretaget af

et team ledet af Henrik Harder. I undersøgelsen satte teamet både tracking devices på en gruppe unge forsøgspersoner og bad dem svare på spørgsmål, så de kunne koble de unges adfærd med deres intensjoner og oplevelser. Undersøgelsen er publiceret af Dansk Byplanlaboratorium under titlen *Unge brug af byrum*, og foretaget fra Institut for Arkitektur og Medieteknologi, Center for Mobilitet og Urbane Studier, Center for Fysisk Planlægning.

Jeg nævner Produktivitetskommissionen, som blev nedsat af SRSF-regeringen i 2012. Deres afsluttende rapport fra marts 2014 hedder *Det handler om velstand og velfærd - slutrapport*. Jeg anbefaler alle at læse den, som kunne have interesse i at se et eksempel på, hvor uklogt og uden den mindste indsigt i betydningen af deres egen manglende byfaglighed økonomerne bag rapporten alligevel beskriver og regner på bymæssige forhold. Rapporten kan findes online.

Bogen *Arkitektur der forandrer*, som jeg blev redaktør på, blev til på foranledning af mange menneskers arbejde. I 2005 nedsatte den daværende regering en såkaldt Programbestyrelse, der fik nogle år til at kulegrave socialt udsatte boligområder og

besvare spørgsmålene: hvad er udfordringerne, og hvordan kan vi løse dem. Som en del af arbejdet bad Programbestyrelsen Arkitektforeningen om at svare på, hvilken rolle – om nogen – arkitekturen havde for, at områder i byen blev socialt udsatte, og om arkitektur kunne medvirke til at løse problemerne. Hos Arkitektforeningen blev disse spørgsmål til et projekt, som projektleder Annette Hølek ledte arbejdet med at besvare. Hun inddrog bl.a. Marie Bak Mortensen fra Arkitektforeningen i arbejdet og ansatte mig som redaktør.

Undervejs i arbejdet læste jeg nogle af de oprindelige kilder som *Athenchartret* (formuleret i 1933, udgivet i 1942), Le Corbusier *Towards a New Architecture* (opr. 1925) og *The Radiant City* (opr. 1935), ligesom jeg begyndte at læse mig ind i modernismekritikken med bøger af Eric Mumford, som jeg giver specifikke henvisninger til i kapitel 4-gennemgangen af kilder.

Andre bøger har været med til at udvide min forståelse af sammenhængene mellem mennesker og arkitektur. Det gælder for eksempel:

Ingrid Gehl: *Bo-miljø*, Statens Byggeforskningsinstitut 1971.

Jan Gehl: *Livet mellem husene*, oprindeligt udgivet i 1971.

Jane Jacobs: *The Death and Life of Great American Cities*, Vintage 1961.

Leon van Schaik: *Spatial Intelligence - New Futures for Architecture*, der handler om potentialet i mennesket rumlige intelligens. Bogen er udgivet på John Wiley & Sons i 2008.

Doreen Massey: *For Space*, udgivet på SAGE oprindeligt i 2005.

Alain de Botton: *Lykkens arkitektur*, Tiderne skifter, oprindeligt 2006.

Også antologien *Liveable Cities?* redigeret af Peter Evans og først udgivet i 2002 på University of California Press har været med til at forme min tænkning om sammenhænge mellem byernes fysik, økonomi og socialitet.

Kapitel 1 - Verden finder ind i os gennem sanserne

Dele af mit interview med tekstildesigner Kristine Mandsberg er udgivet i 2021 i podcasten *Sansernes arkitektur 2 - følesansen*, som kan findes på www.bylyd.dk som nummer 61 og under Bylyd på Apple, Spotify, Podimo og andre podcastplatforme.

Fakta om, hvordan øjet opfanger indtryk og omdanner til synsoplevelser i hjernen, er bl.a. hentet fra sundhed.dk, fra Dansk Blindesamfunds hjemmeside

blind.dk, fra videnskab.dk og fra den danske og den engelske side om øjet på wikipedia.dk.

I såvel beskrivelserne af synsansen som de øvrige sanser gennem kapitlet er jeg inspireret af Anjan Chatterjees bog, *The Aesthetic Brain - How We Evolved to Desire Beauty and Enjoy Art*, udgivet på Oxford University Press første gang i 2015. Bogen har for mig været inspirerende, fordi Anjan Chatterjee samtænkter naturvidenskabens forståelse af sanserne med kunstneriske oplevelseserfaringer, et krydsfelt jeg også i denne bog er optaget af.

Jeg nævner flere gange i kapitlet den kinesisk-amerikanske filosof og fænomenolog Yi-Fu Tuan, som af nogen kaldes grundlæggeren af den humane geografi. Jeg har været meget glad for at læse hans klassikere *Topophilia - A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, udgivet på Columbia University Press første gang i 1974 og *Space and Place - The Perspective of Experience*, udgivet første gang i 1977 på University of Minnesota Press.

Min svaghed for Yi-Fu Tuan hænger også sammen med, at jeg grundlæggende betragter mig selv som fænomenologisk funderet. At vi må forstå arkitektur gennem en forståelse – og

sansning – af stedet, har for mig føltes grundlæggende og indlysende rigtigt, siden jeg første gang stødte på fænomenologi, da jeg var studerende. Yi-Fu Tuan er i min læsning af ham og dermed også på en skjult måde i kapitlet her og i hele bogen – sekunderet af andre fænomenologer, især den franske filosof Maurice Merleau-Ponty og den finske arkitekt og arkitekturtænkner Juhani Pallasmaa. Fænomenologerne er dem, jeg altid finder ro og tryk-
hed i at vende tilbage til. De har for mig at se fat i den lange ende i den måde, at de sætter menneskekrop og -sanser centralt for forståelsen af det fysiske miljø, og som jeg med min bogs titel håber at have indfanget.

Maurice Merleau-Ponty: *Kropens fænomenologi*, Det lille forlag, oprindeligt 1945

Juhani Pallasmaa: *Arkitekturen og sanserne*, Arkitektens forlag 2015.

Juhani Pallasmaa: *The Thinking Hand - Existential and Embodied Wisdom in Architecture*, Wiley & Sons 2009.

Steen Eiler Rasmussen: *Om at opleve arkitektur*, Gads forlag 1957.

To nyere bøger, som er optaget af at tænke nyt om menneskets hjerne og sansning, har jeg fundet spændende tanker i: Annie

Murphy Pauls bog *The Extended Mind - The Power of Thinking Outside the Brain* er oprindeligt udgivet i 2021 på Mariner Books. Som undertitlen indikerer, undersøger Annie Murphy Paul, hvordan de rum, vi befinder os i, når vi tænker og arbejder, er med til at forme vores tanker og kognitive processer. Og Sarah Williams Goldhagens bog *Welcome to Your World - How the Built Environment Shapes our Lives*, først udgivet i 2017 på Harper. I bogen kobler Sarah Williams Goldhagen arkitekturtænkning med hjerneforskning med det formål at guide designere til at designe bedre miljøer baseret på viden om, hvordan arkitektur påvirker menneskets hjerne.

Jeg nævner et forskningsprojekt af Avishag Shemesh, hvor hun benyttede virtual reality til at undersøge forsøgspersonernes oplevelser af fire forskellige geometriske rumformer, og at hun i studiet opdelte forsøgspersoner i fagfolk (rumligt professionelle) og lægfolk. Undersøgelsen var Avishag Shemeshs ph.d.-projekt fra Technion, Israel Institute of Technology, som hun bl.a. har formidlet i artiklen *The Emotional Influence of Different Geometries in Virtual Spaces: A Neurocognitive Examination*, publiceret i tidskriftet *Journal of Environmen-*

tal Psychology, vol 81, juni 2022. Som medforfattere på artiklen står Gerry Leisman, Moshe Bar og Yasha Jacob Grobman. Og i artiklen *Affective response to architecture – investigating human reaction to spaces with different geometry*, i tidsskriftet Architectural Science Review i 2017 (vol 60, issue 2).

Den danske antologi, *Evolution og adfærdspsykologi*, redigeret af psykologilektor Henrik Høgh-Olesen og psykolog Thomas Dalsgaard og udgivet på Plurafutura Publishing i 2020, har givet inspiration til kapitlets psykologiske adfærdsforståelse, herunder Jill Byrnits kapitel *Det ultra-sociale menneskedyr* og Henrik Høgh-Olesens to kapitler *Det æstetiske menneskedyr: nøglestimuli og kraftobjekter i menneskelivet* og *Frihed og tvang: natur og kultur i menneskedyret*.

Jeg nævner titlen på den skønlitterære forfatter Bjørn Rasmusens debutroman *Huden er det elastiske hylster som omgiver hele legemet*, fordi det er så vild og smuk en titel, og jeg havde brug for noget, der kunne skabe billeder i hovedet på læseren i forhold til, hvor vigtig huden er som sanseorgan. Bogen er udgivet på Gyldendal i 2011 og absolut værd at læse men har ikke så meget at gøre med denne bog ellers.

Interviewet med mine to venner, som bor i en bygning med havudsigt på Aarhus Ø, er desværre ikke udgivet noget sted, da det alene var en researchsamtale. Det er til gengæld interviewet med landskabsarkitekt og partner i tegnestuen BOGL, Adam Bang. Den samtale blev til podcasten *Barndommens landskab 1 - Adam Bang*, som kan findes i podcasten Bylyds feed, afsnit 76 fra 2023.

Adfærdspsykolog Robin Dunbar, som jeg nævner flere gange gennem bogen, nævnes første gang her i kapitel 1. Han er professor emeritus på Oxford University og har livet igennem forsket i, hvordan mennesker – og andre primater – opfører sig socialt. Hans magiske, sociale tal 5, 15, 50 og 150 har han skrevet om blandt andet i *How Many Friends Does One Person Need* med undertitlen *Dunbar's Number and Other Evolutionary Quirks*. Bogen blev første gang udgivet i 2010 på Harvard University Press.

Multisensorisk design inden for shopping er der forsket i forskellige steder i verden. Jeg nævner et svensk studie fra 2017, som Miralem Helmefalk og Bertil Hultén fra Linnaeus University, School of Business and Economics har publiceret i Journal of Retailing and Consumer Services under tit-

len: *Multi-sensory congruent cues in designing retail store atmosphere: Effects on shoppers' emotions and purchase behavior*. Jeg nævner også den britiske psykolog og forsker fra University of Oxford, Charles Spence, som blandt andet har skrevet om multisensorisk arkitektur i artiklen *Designing for the Multisensory Mind*, publiceret i tidsskriftet *Architectural Design*, vol 90, issue 6, 2020 og i *Senses of place: architectural design for the multisensory mind*, publiceret i Springer Open 2020.

Den sydkoreanske Donkin Donut-kampagne med duft-reklamer i busserne er blandt andet fortalt om af Portfolio, som er et website, der formidler reklamekampagners indsatser, virke og effekter. Den kan findes under Flavor radio.

Jeg nævner kokken Rasmus Bredahl og journalist Nikolaj Buchardts bog *Neurogastronomi: Hemmeligheden bag det perfekte måltid*, der formidler hjernens rolle i smagsoplevelsen. Bogen er oprindeligt udgivet i 2016 på FADLs forlag. Bogen nævner jeg i forbindelse med et interview, jeg lavede med Rasmus Bredahl, hvor han viste mig rundt i den morgenmadsrestaurant i det centrale København, han har været med til at indrette, og hvor han tilberedte frokost til mig og

tre arkitekter med en særlig interesse for mad og arkitektur: forsker Anna Marie Fisker fra Aalborg Universitet, arkitekt Rosa Lund fra STED og arkitekt David Bülow, som i dag driver udstillingsstedet tilværks. Samtalen med dem alle kan lyttes som podcasten *Sansernes arkitektur 4 - Smagssansen*, der er afsnit nummer 63 i Bylyds feed, 2022.

I min kritik af billeders betydning for arkitektur og arkitektonisk vurdering, er jeg blandt andet blevet inspireret af den lille, skarpe knaldperle af en bog, *The Anaesthetics of Architecture*, af Neil Leach, udgivet på MIT Press oprindeligt i 1999.

En anden bog, jeg gennem årene har fundet inspiration i til kritik af billedkultur, er den franske filosof Paul Virilios *The Vision Machine*, som oprindeligt blev udgivet i 1994 af British Film Institute.

Edward T. Halls lille klassiker, *The Hidden Dimension*, har været en konstant vigtig bog for mig gennem årene, fordi han i bogen får vist, hvordan vi som mennesker opretholder forskellige grader af afstande til andre mennesker afhængigt af, hvor godt vi kender dem. Bogen er oprindeligt udgivet i 1966.

Kapitel 2 - Sund arkitektur

Jeg begynder kapitlet om sund arkitektur med et interview med arkitekt og forsker Lars Brorson Fich fra Aalborg Universitet. Interviewet er offentliggjort i podcasten *Sansernes arkitektur 6 - den sjette sans* i 2021, som kan findes i Bylyds feed som nummer 65.

Lars Brorson Fich nævner en artikel af Roger Ulrich, som fik ham til at forstå, at arkitektur påvirker menneskets sundhed og velvære på afgørende vis. Artiklen er en af de rigtigt mange, som Lars Brorson Fich sammen med et hold forskere har gennemtrawlet og sammenskrevet til et review, *Helende arkitektur*, fra Aalborg Universitet 2009. De øvrige forskere er Anne Katrine Frandsen, Michael Finbarr Mullins, Camilla Ryhl, Mette Blicher Folmer, Turid Borgestrand Øien og Nils Lykke Sørensen.

Helende arkitektur er et omfattende review, som jeg vil henvise alle til, der har interesse for at dykke ned i forskningen om sundhedsarkitektur. Forskergruppen har ikke alene læst enorme mængder forskning, de formidler det også på letforståelig vis. Dette review viser altså videre til et utal af forskningsartikler om, hvordan forskellige elementer i arkitekturen påvirker sygdom, sundhed og heling. Jeg

låner selv i kapitlet ganske meget fra reviewets gennemgang af forskningspublikationer og tilstår dermed at have sprunget over gærden, hvor det var lavest, og ikke have gennemlæst alle de artikler, hvis fund Helende arkitektur formidler.

Interviewet med lys-arkitekt Asger Bay Christiansen, der designer daginstitutioner, som sænker støjniveauet og dermed stress og sygefravær, kan lyttes i podcasten *Sansernes arkitektur 5 - Synssansen*, der kan findes i Bylyds feed som afsnit 64, 2022. I afsnittet nævnes også Arnold Wilkins bog *Visual Stress*, der først blev udgivet i 1995 på Oxford University Press.

Jeg nævner den tyske psykiatriprofessor Andreas Meyer-Lindenberg, som er blevet berømt på et studie, der viser, at voksne opvokset på landet er mere psykologisk resiliente end voksne opvokset i byen. Andreas Meyer-Lindenberg har med forskellige kolleger været involveret i flere studier om omgivelsernes betydning for hjernens udvikling. Han har sammen med Tost H, Reichert M, Braun U, Reinhard I, Peters R, Lautenbach S, Hoell A, Schwarz E, Ebner-Priemer U og Zipf A publiceret artiklen *Neural correlates of individual differences in affective benefit of re-*

al-life urban green space exposure, udgivet i Nature Neuroscience 2022 (9). Og han har sammen med Tost H og Champagne FA skrevet *Environmental influence in the brain, human welfare and mental health*, som blev publiceret i Nature Neuroscience i 2018 (10).

Fundene er siden bakket op af en undersøgelse fra Aarhus Universitet offentliggjort i 2019 i PNAS, nemlig undersøgelsen *Residential green space in childhood is associated with lower risk of psychiatric disorders from adolescence into adulthood*, udarbejdet af Kristine Engemann, Carsten Bøcker Pedersen, Lars Arge, Constantinos Tsirogianis, Preben Bo Mortensen og Jens-Christian Svenning.

Senere i kapitlet nævner jeg en anden tysk hjerneforsker Mazda Adli, som har skrevet bogen *Stress and the City: Warum Städte uns krank machen*, der første gang blev udgivet i 2017 på C. Bertelsmann Verlag. I bogen viser Mazda Adli for eksempel, at såvel mennesketomme offentlige rum som alt for fyldte offentlige rum udgør et stressende pres på menneskets psyke.

Den australske forsker Jan Golombiewski, som jeg desværre slet ikke får nævnt i kapitlet, har gennemført nogle superinteressante undersøgelser, der viser

sammenhænge mellem det urbane miljøes design og menneskers mentale helbred. I undersøgelsen *The Designed Environment and How it Affects Brain Morphology and Mental Health* (2016) nærmer han sig identifikation af fysiske elementer, som kan være særligt usunde for mennesker med paranoia og psykisk sårbarhed. Han skriver, at noget, der kan påvirke positivt, er en høj grad af finish og detaljering i arkitekturen, en karakter af hjemlighed, og han er optaget af, at alle typer af sanselighed kan påvirke mennesker positivt eller negativt, herunder også dufte, lyde og haptiske teksturer.

I kapitlet citerer jeg den danske grundlægger af designvirksomheden SLA, Stig L. Andersson. Citaterne er dog blot nogle få af det lange interview, jeg lavede med ham af flere omgange, og som er udgivet i podcasten *Barndommens landskab 2 - Stig L. Andersson*, der kan findes i Bylyds feed som afsnit 78, 2023.

Undersøgelsen fra Det norske radiumhospital, som viser positive effekter på sundheden af planter, er refereret i bogen *Evolution og adfærdspsykologi*, som jeg har nævnt under kapitel 1-noterne. Bogen er redigeret af Henrik Høgh Olesen og Thomas Dalgaard og udgivet i 2020.

Et studie, jeg ikke får nævnt i kapitlet, men som jeg er optaget af, er et dansk studie, der viser positive resultater af naturterapi som middel mod stress. *Studiet er Efficacy of nature-based therapy for individuals with stress-related illnesses: randomised controlled trial*, skrevet af Ulrika Karlsson Stigsdotter, Sus Sola Corazon, Ulrik Sidenius, Patrik Karlsson Nyed, Helmer Bøving Larsen og Lone Overby Fjorback, og det blev publiceret i tidsskriftet National Library of Medicine 25. maj 2018.

Jeg henviser til tal om støj, nattesøvn og helbred, som kan findes på WHO's hjemmeside. Der findes forskellige undersøgelser, som kan findes ved at søge på støj og sundhed. Jeg henviser også til tal fra Miljøstyrelsen, som kan findes ved at søge på støj på Miljøstyrelsens hjemmeside.

Interviewet med Marie Højlund, der både er musiker og forsker i lyd på Aarhus Universitet, er udgivet som podcasten *Sanernes arkitektur 1 - Høresansen*. Podcasten er fra 2021 og kan findes i Bylyds feed som afsnit 60.

I kapitlet nævner jeg to canadiere, Colin Ellard og Charles Montgomery, som sammen har lavet et studie, der består af byvandring i Mumbai, Berlin og

New York. Hver for sig har de to skrevet nogle af mine nyere yndlingsbøger om arkitektur. Min udgave af Charles Montgomerys bog *Happy City - Transforming Our Lives Through Urban Design* er næsten slidt i stykker. Bogen blev udgivet første gang i 2013 på Farrar, Straus & Giroux. Da jeg først læste bogen, blev jeg begejstret og nedslået. Det var den bog, jeg selv altid havde ønsket at skrive. Charles Montgomery gør det dog fremragende. Hvis du skal give din niece eller nabo en letlæselig, spændende, øjenåbnende bog om, hvordan fysisk design af byen gør forskel for mennesker, er det den, du skal købe.

Neuropsykolog og professor Colin Ellard har skrevet bogen *Places of the Heart - The Psychogeography of Everyday Life*, som første gang blev udgivet i 2015 på Bellevue Literary Press.

Jeg har haft mulighed for at møde og interviewe begge canadiere på to meget forskellige lokationer. Charles Montgomery viste sig at være i Florida samtidig som mig, da jeg i 2017 var på skriveophold der, og jeg mødtes med ham i januar på en smuk strand i solskin. Colin Ellard op søgte jeg på Waterloo University i Canada, hvor han er professor og forskningsleder for en gruppe arkitekturforskere med forskellig

faglig baggrund, der alle bruger virtual reality i deres forskning.

Interviewene med såvel Charles Montgomery som Colin Ellard kan findes i podcasten *Om psykogeografi*, der blev udsendt i 2017 på Bylyd og kan findes i Bylyds feed som afsnit 29. Og en anden del af interviewet med Colin Ellard kan findes i podcasten *Arkitekturens psykologi*, Bylyd afsnit 27, også fra 2017.

Studiet, som Charles Montgomery og Colin Ellard gennemførte sammen, kan findes under titlen *Testing, Testing - A Psychological Study on City Spaces and How They Affect our Bodies and Minds* og blev gennemført som del af BMW's Guggenheim Lab i 2012.

Jeg har i øvrigt til kapitlet læst og pluklæst i en række andre artikler om sundhed og arkitektur:

Andreas Lindegaard Jakobsens ph.d.-afhandling *Neighborhoods and mental health: Socio-spatial inequalities and the role of neighborhood delineations, contextual mechanisms, and time*, som han forsvarede på Aalborg Universitet 2023.

Roger Ulrichs opsummerende artikel *Evidence-based health-care architecture* fra tidsskriftet *The Lancet* 2006.

Karsten Bruun Hansens spørgeskemaundersøgelse *Natur og*

grønne områder forebygger stress: En spørgeskemaundersøgelse af, hvad grønne områder betyder for vores velbefindende fra Københavns Universitet 2004.

Stephanie Liddicoat har skrevet ph.d.-afhandling om *Architecture and the Design of Therapeutic Environments*, som undersøger forholdet mellem rumligt design og psykologiske terapiprocesser. Afhandlingen er fra University of Melbourne i 2017.

Jeg får også lyst til at nævne to bøger om at gå, som ikke direkte er optaget af arkitektur, men som har de fysiske omgivelser som en afgørende kontekst for, hvordan de forbinder fysisk og mentalt helbred med gåture: Hjerneforsker Shane O'Maras bog *In Praise of Walking: A New Scientific Exploration*, som først blev udgivet i 2020 på W.W. Norton & Company; og læge og professor Bente Klarlunds *Gå-bogen - Gå, så går det nok*, udgivet på Gyldendal i 2018.

Kapitel 3 - Mennesker har brug for mere end tag over hovedet

Jeg begynder kapitel 3 med en længere udredning om, hvordan jeg fik overtalt Ingrid Gehl til at lade sig interviewe. Baggrunden var naturligvis hendes bog *Bo-Miljø*, SBI-rapport 71, der rummer den første udgave,

jeg kender til, af en psykologisk identifikation af menneskets basale bo-behov. Ingrid Gehl var i nogle år ansat på Statens Byggeforskningsinstitut, hvor hun gennemførte sit grundforskningsprojekt, og som også udgav hendes bog i 1971.

Interviewet med Ingrid Gehl kan lyttes i *Arkitekturens psykologi*, der findes i Bylyds feed som afsnit 27 fra 2017

Jeg nævner her også Ingrid Gehls mand, Jan Gehls bog *Livet mellem husene*, udgivet første gang i 1971.

Samtalen og den faglige diskussion, jeg beskriver, jeg havde med det canadiske forskningsteam på universitetet i Waterloo, og som under professor Colin Ellards ledelse alle arbejdede med VR som forskningsredskab inden for arkitekturforskning, har jeg ikke tidligere udgivet eller omtalt.

Det sammenlignende studie af oplevelserne af moderne og traditionel arkitektur, som Kostas Mouratidis og Ramzi Hassan gennemførte med brug af VR, blev publiceret i 2020 under titlen *Contemporary versus traditional styles in architecture and public space: A virtual reality study with 360-degree videos*, i tidsskriftet *Cities*.

Jeg nævner, at der er gennem-

ført flere studier om sammenhænge mellem det fysiske miljøes oplevede attraktivitet og lysten til at gå. Jeg har for eksempel læst artiklen *Relationships between street characteristics and perceived attractiveness for walking reported by elderly people*, som blev publiceret i tidsskriftet *Journal of Environmental Psychology* i december 2008 (vol 28, issue 4).

Professor i byplanlægning på Aalborg Universitet, Malene Freudendal-Petersen, har jeg gengivet fra en offentlig samtale, *Tid, Tempo og Trafik*, der blev ført med publikum i Dansk Byplanlaboratoriums lokaler. Samtalen blev ført af direktør Tina Saaby og foregik den 21. juni 2024. Jeg var til stede og optog samtalen, som derfor kan lyttes i Byplanlab podcasts feed og på Dansk Byplanlaboratoriums hjemmeside.

Mit interview med Zakaria Djebbara, der er forskningsleder på Aalborg Universitet, har jeg endnu ikke fundet anledning til at udgive, og bogen her er derfor hidtil eneste kilde til det interview. Hans ph.d.-afhandling *Architecture & Transitions: an enactive and electrophysiological approach to action-perception and transitions* er fra Aalborg Universitet og udgivet i 2022. Man kan

desuden følge med på Zakaria Djebbaras blog, hvor han skriver om Architecture, Philosophy and Cognitive Neuroscience på zakdjembar.com.

Jeg nævner et svensk studie, som viser, at arkitekter i Sverige bor i ældre bygninger end den gennemsnitlige svensker, og mærkbart mindre i huse fra 1960'erne og 1970'erne. Undersøgelsen er fra det svenske fagblad Arkitekten, 17. juni 2015 og kan findes online under titlen *Så bor arkitekterna*.

Undersøgelsen Byliv der betaler sig er gennemført i et samarbejde mellem Naturstyrelsen, By og Havn og Kildebjerg Ry A/S, publiceret 2013 og kan findes på Naturstyrelsens hjemmeside.

Jeg er også et par gange undervejs i skrivningen af kapitel 3 gået tilbage og har genlæst dele af Bo Grönlunds fine, lille bog *Urban Odyssé*, som er udgivet af Det Kongelige Danske Kunstakademi 2007.

I mine løbende overvejelser om, hvordan arkitektur skaber meningsfulde oplevelser for mennesker, har jeg også under skrivningen genlæst dele af den tyske filosof Gernot Böhmes inspirerende bog *Architektur und Atmosphäre*, hvori han med et fint sprog får vist, hvordan atmosfære skabes i relationen mellem

menneske og fysiske omgivelser. Bogen er udgivet på Wilhelm Fink Verlag første gang i 2006.

Jeg vil også til dette kapitel nævne en bog, jeg har fundet inspiration i til menneskeforståelsen, som dog ikke har meget med arkitektur at gøre: Psykolog Jill Byrnits bog *Mennesket - det hyper-sociale dyr*, udgivet på Dansk psykologisk forlag oprindeligt i 2007.

Kapitel 4 - Inkluderende arkitektur

Jeg interviewede til kapitel 4 de to cykelekspertter Sidsel Birk Hjuler og Marie Kåstrup. Interviewet er ikke blevet gengivet andre steder. Sidsel Birk Hjuler og Marie Kåstrup har hjulpet mig med kilder til den viden, de formidlede; herunder:

Improving the Quality of Walking and Cycling in Cities fra International Transport Forum, udgivet af OECD Publishing 2024.

Interview med hjerne- og motionsforsker Troels W. Kjær fra Ritzau 10.04.2024 *Du bliver klogere af at cykle*.

Mobilitetsredegerelse 2023, udgivet af Københavns Kommune, Teknik- og miljøforvaltningen.

Global Status Report on Physical Activity 2022: Country Profiles, udgivet af WHO 2023.

Regionalt cykelregnskab 2016 - Region Hovedstaden. Bag-

grundsrapport. Udgivet af Region Hovedstaden 2017.

Artiklen *Does cycle commuting reduce the risk of mental ill-health? An instrumental variable analysis using distance to nearest cycle path* skrevet af en række forskere fra Edinburgh: Laurie Berrie, Zhiqiang Feng, David Rice, Tom Clemens, Lee Williamson og Chris Dibben. Artiklen er offentliggjort i *International Journal of Epidemiology* 2024.

Cykelregnskab 2016, Københavns Kommune, Teknik- og miljøforvaltningen 2017.

Jeg fortæller om *Projekt Udenfors* gåture, hvor de viser fjendtligt design, som gadesovere chikareres af. Jeg var heldig at være med på sådan en gåtur i 2019. Salonen, jeg inviterede Projekt Udenfors direktør Bo Heide Jochimsen og sociolog og professor i byteori og urban design Ole B. Jensen til en samtale i, var på foranledning af CAFx, som også optog en podcast af salonen, der kan findes på CAFx' hjemmeside under *Hvem er byen for? Afsnit 3: Fjendtlig arkitektur*. Podcasten er optaget og redigeret af Lasse Soll Sunde.

Jeg nævner i kapitlet, at jeg 15. oktober 2024 overværede Carsten Hvid Nielsens ph.d.-for-svar på Aalborg Universitet, en

afhandling, hvor han bl.a. har arbejdet på at definere fjendtligt design og har opsøgt gadesovere og mennesker i hjemløshed og vandret ruter med dem i danske storbyer for at dokumentere deres oplevelser af fjendtligt design. Professor Ole B. Jensen, som er Danmarks førende forsker i fjendtligt design, har været Carsten Hvid Nielsens vejleder på arbejdet, og projektet har desuden været tilknyttet *Projekt Udenfor*. Alt er på den måde i familie. Carsten Hvid Nielsens afhandling hedder *Ekskluderende design - social eksklusion i byens rum*.

Den del af kapitlet, der handler om betydningen for mennesker af højder på hække og karakteren af åbne plæner samt udfordringerne med modernistisk byplanlægning, bygger på en ganske omfattende litteratur, da det nok er det emne, jeg har beskæftiget mig mest med de seneste 15 år.

Spørgsmålet er: Kan man arbejde for social retfærdighed og bekæmpe fattigdomsudfordringer, uden at forholde sig til stedets 'fysikalitet', og hvilke konsekvenser det rumlige, det vil sige arkitekturen og geografien spiller for at mennesker havner i og fastholdes i fattigdom.

Da jeg begyndte mit arbejde med byudvikling, var jeg ikke klar

over, hvor enkelt, klart og logisk det ville være for mig 15 år senere at svare: Nej. De to ting hænger sammen. Fattigdom udspiller sig på konkrete steder, og udformningen af de steder er med til at skabe og fastholde fattigdom – og de dertil hørende andre menneskelige udfordringer.

Jeg lister her et udpluk af nogle af de tekster, som gennem årene har gjort det mere og mere klart for mig, hvordan de sammenhænge er:

Jan Gehl: *Livet mellem husene*, 1971.

Charter of the New Urbanism - Second edition, udgivet af Congress for the New Urbanism i 2013.

Le Corbusier: *The City of Tomorrow and its planning* (oprindeligt 1929) hvori Le Corbusier bl.a. skriver “the city of today is dying because it is not built geometrically”.

Modernismekritik findes der også ganske mange bøger om. Jeg har blandt andet fundet inspiration i:

Exploding the Myths of Modern Architecture af Malcolm Millais, udgivet på Frances Lincoln Limited Publishers oprindeligt i 2009.

Defining Urban Design - CIAM Architects and the Formation of a Discipline 1937-69, skrevet af Eric

Mumford og udgivet på Yale University Press oprindeligt i 2009.

The CIAM Discourse on Urbanism 1928-1960, af Eric Mumford, udgivet på MIT Press oprindeligt i 2000.

Jeg nævner undervejs begrebet ikke-sted, som kommer fra den franske antropolog Marc Augé og hans bog *Non-places - an introduction to supermodernity*, oprindeligt udgivet i 2009.

Der findes også mange bøger og artikler, som omhandler inkluderende arkitektur og by-design. Et koncept, udviklet af professor Carlos Moreno i 2016, er 15-minutters byen. 15-minutters byen bygger på tanken om, at storbyer ved at ændre på bystrukturen og sikre en bred fordeling af velfærdsinstitutioner kan sikre, at hverdagens gøremål kan nås til fods eller på cykel på 15 minutter for enhver borger fra sit hjem. Aalborg Universitet har i samarbejde med Realdania udarbejdet en forskningsrapport ved professor Malene Freudendal-Petersen, hvor fem byer, der har arbejdet med 15-minutters byen, ses efter i sømmene. De fem byer er Paris, Portland, Melbourne, Milano og Bogota. En rapport om forskningens første fase kan findes under titlen 15 minutters byen - Internationale erfaringer, og er udgivet i 2022.

Professor Malene Freudendal-Petersen har også sammen med D. Galland og O.H. Stenum udgivet artiklen *15 minutters byen* - kort fortalt i 2024, igen i et samarbejde mellem Aalborg Universitet og Realdania.

En af forløberne for 15-minutters byen er, som jeg ser det, to analyser, som London School of Economics Cities lavede af Stockholm og København i 2014 ud fra en række kriterier, der gjorde byerne til det, LSE kaldte Green Economic Leaders. I *Copenhagen - Green Economic Leader Report*, opholdt forfatterne sig ved mange forhold ved København, som gjorde byen særligt grøn, og her udgjorde bystrukturen og bytypologien en væsentlig årsag, nemlig at ethvert kvarter i København rummer skoler, daginstitutioner, fødevarerbutikker, arbejdspladser og boliger, samt et tæt vævet net af offentlig transport. På den måde er strukturen og typologien med til at understøtte, at enhver borger har adgang til alt, der er nødvendigt i hverdagen inden for kort afstand, og let kan komme rundt til fods, på cykel og med offentlig transport. Rapporten er forfattet af en lang række forskere under ledelse af Graham Floater, Philipp Rode og Dimitri Zenghelis.

En klassisk bog, som også findes som en lille dokumentarfilm er William H. Whytes *The Social Life of Small Urban Spaces*, der er udgivet af The Conservation Foundation i 1980. Bogen formidler med masser af fotos, hvordan menneskers adfærd er i mindre, offentlige rum i New York, et projekt Whyte begyndte ti år tidligere med at studere adfærd i det, han kaldte Street Life Project, med klar reference til Jane Jacobs og hendes observationer af liv på gader og veje.

Jeg skriver om naboskabseffekter, hvor jeg læner mig op af den amerikanske forsker George C. Galster, der har skrevet om tipping points i amerikanske kvarterer, at når andelen af en bestemt befolkningsgruppe vokser over en bestemt procentdel, 'tipper' kvarteret. Teorierne er omdiskuterede, fordi Galster blandt andet skydes i skoene, at han reproducerer nogle racialiserede problemer i byerne med white flight eksempelvis, når han skriver, at der er flere end 10-15 procent afrikansk-amerikanske børn i en folkeskoleklasse, begynder de hvide børns forældre at flytte børnene ud af skolen. Det er også omdiskuteret, om amerikansk forskning kan overføres til en dansk virkelighed. Men der er ikke desto mindre no-

get i begrebet om *tipping points*, som jeg genkender fra alle de udsatte områder, jeg gennem tiden har arbejdet med. Det er vanskeligt at tale om, og rummer tabuer og problematiske antagelser og stereotyper, men er samtidig svært at afvise som en reel psykosocial mekanisme.

I stedet for at vende det negativt ved at tale om *tipping points*, kan vi positivt vende det og tale om naboskabseffekter, især hvad fattigdomsudfordringer angår. Vi kan spørge: Gør det en positiv forskel for et barn fra et hjem, hvor forældrene eller forælderen ikke har uddannelse eller arbejde, at have venner, hvis forældre har uddannelse og job? Teorien er, at der kan være 'positiv smitte', at barnet kan få øje på, at livet tilbyder muligheder og blive inspireret til at bryde en negativ, social arv.

Også dette spørgsmål er om-diskuteret, men jeg har vendt det med mange forskere gennem tiden, og uden at kunne pege på et konkret forskningsresultat, hører jeg flere forskere sige, at det er sandsynligt med den slags effekter, hvis den sociale forskel mellem familierne ikke er for stor.

Et studie i socioøkonomiens betydning for segregering i en række europæiske storbyer er

forfattet af Karen Haandrikman, Rafael Costa, Bo Malmberg, Adrian Farner Rogne og Bart Sleutjes og publiceret i *Urban Geography* i 2021. Studiet hedder *Socio-economic segregation in European cities. A comparative study of Brussels, Copenhagen, Amsterdam, Oslo and Stockholm*.

Jeg nævner i kapitlet *Tingbjergundersøgelsen*, som er forfattet af Flemming Balvig, Lars Holmberg og Aydin Soei. Undersøgelsen er vigtig, fordi den formidler hvor forkert opfattelsen af børn i et udsat område kan være. Både hvor meget værre, forældregruppen, lærergruppen og SSP tænker om børnenes vaner og skoleliv, end det faktisk er tilfældet – men værre endnu, hvor meget værre børnene selv tror, at børnene er. Undersøgelsen viser, at Tingbjergbørnene ikke ryger hash, ikke drikker alkohol, ikke er tiltrukket af bander, og faktisk virkelig godt kan lide at gå i skole. Selv om hverken de voksne omkring dem – eller de selv – tror det. På den måde viser undersøgelsen noget vigtigt om den negative reproduktion af historier om udsatte områder, hvordan den påvirker forestillingen selv hos de, der bor i området.

Jeg nævner i kapitlet et interview med en beboer fra Vejleå-

parken, som ikke er offentliggjort andre steder end her. Det samme gælder samtalen med en beboer i Greve, som jeg nævner, og som jeg mødte i forbindelse med et oplæg.

Interviewet med beboerrepræsentant fra Gellerup, Helle Hansen, er udgivet som del af podcasten *Balladen om blokken*, en serie på 10 afsnit om Parallelsamfundsloven og udsatte boligområder, som jeg producerede for Realdania og Bylyd i 2018-2019. Interviewet med Helle Hansen er i *afsnit 1*.

Interviewet med kvinden Jenelle, jeg nævner, er ikke publiceret noget sted. Det var et forinterview jeg lavede til en salon, hvor hun medvirkede.

Jeg vil anbefale alle ind imellem at finde Realdanias og Videnscentret Bolius' årlige spørgeskemaundersøgelse af danskernes livskvalitet, *Danskerne i det byggede miljø*, og pluklæse i den. Rapporten er senest udgivet i 2023 og indeholder altid gode informationer. Eksempelvis at de danskere, som oplever at have gode nabofællesskaber, har højere oplevet livskvalitet end danskere med dårlige nabofællesskaber, og at nabofællesskaber i etagebyggeri afhænger af, om der er en attraktiv fælles gård.

Under kapitel 2 nævnte jeg Andreas Lindegaard Jakobsens

ph.d.-afhandling *Neighborhoods and mental health: Socio-spatial inequalities and the role of neighborhood delineations, contextual mechanisms, and time*, som han forsvarede på Aalborg Universitet 2023. Den skal også nævnes her, for det, som Andreas Lindegaard Jakobsen viser, er en sammenhæng i ulighed i sundhed med udsatte boligområder, nemlig at mennesker, som vokser op i udsatte boligområder, har et ringere mentalt helbred som voksne, end andre.

Jeg vil også nævne et pudsigt studie fra USA, der sammenkobler indtjeningsniveauet, som mennesker har, med hvilken type kvarter, de er opvokset i. Undersøgelsen viste, at børn, der vokser op i det, man på engelsk kalder walkable neighbourhood eller walkable city – altså hvor funktionsblandingen og tætheden er så høj, at man hurtigt kan gå mellem hverdagens punkter: hjemmet, skolen, sportsinstitutionen, butikken, parken, mv. – tjener flere penge som voksne, end de, der er opvokset i eksempelvis forstæder, hvor man som barn må transporteres i bil eller offentlig transport. Studiet hedder *The Socioecological Psychology of Upward Social Mobility*, og blev publiceret i American Psychologist i 2019 af forskere fra Co-

lumbia University, University of Virginia og University of Illinois.

Kapitel 5 - Køn og tryghed

Jeg nævner i kapitlets begyndelse en række tal fra Københavns Kommunes *bylivsregnskab 2011*.

Bo Grönlunds arbejde om trygt og kriminalpræventivt bydesign er offentliggjort i en række sammenhænge, blandt andet har han skrevet bogen *Urban Odyssé*, som er udgivet af Det Kongelige Danske Kunstakademi 2007, og han har medvirket til at udvikle dansk standard, svensk standard og europæisk standard indenfor tryghedsskabende og kriminalpræventivt design.

CPTED-principperne for kriminalpræventivt design findes i mange variationer, der grundlæggende kredser om de forhold, jeg nævner i kapitlet. Oprindelsen findes i Jane Jacobs' berømte bog *The Death and Life of Great American Cities*, først udgivet i 1961, hvori hun detaljeret beskriver hverdagslivet på en klassisk gade, hvordan designet af randbebyggelser med butikker i nederste etage gør, at der er mange øjne på gaden, man ser hinanden og færdes blandt hinanden, og at den ordning af den sociale adfærd, som understøttes af den klassiske gade med randbebyggelser på begge sider,

udgør et grundlæggende trygt bydesign. Fra den bog tog først professor C. Ray Jeffery en logik, som kommer fra menneskers sociale og psykosociale adfærd, og udviklede CPTED som begreb derfra i 1971. Året efter skrev arkitekt Oscar Niemann bogen *Defensible Space*, som udviklede videre på principperne.

CPTED-principperne bygger altså på en grundlæggende forståelse af mennesket som psykosocialt væsen, der som hovedregel tager sig af, hvad andre ser og tænker. Og at gaderummet kan udformes på en måde, som får disse socialiseringstendenser til at udspille sig det meste af tiden på en tryk og hensigtsmæssig måde for de fleste.

Dansk Byplanlaboratorium har i 2024 udgivet *Trygge byer og boligområder*, forfattet af Tina Saaby og Mads Angelsø, som gør det enkelt at forstå og arbejde med tryghedsskabende og kriminalpræventivt design.

Jeg nævnte i kapitlet et interview, jeg foretog på en gåtur på Vesterbro i København med Øystein Leonardsen, programchef for grøn omstilling i Københavns Kommune. Øystein Leonardsen tager mig med gennem Eriksgade og viser mig en særlig tryk gadebelysning. Interviewet er med i podcasten *Blød by 1 om*

byfornyelsen af København, som jeg producerede i 2023 og som kan findes i Bylyds feed som afsnit 73.

Mit interview med Iben H. Philipsen fra Everyday Sexism Project Denmark er foretaget til denne bog og ikke udgivet andre steder. Foreningens arbejde og de mange fortællinger fra private om sexistiske hændelser, de har været ude for, kan læses på foreningens hjemmeside *everydaysexismproject.dk*.

Foreningens oprindelige grundlægger, britiske Laura Bates, har blandt andet skrevet de journalistiske bestsellere *Mænd som hader kvinder* (oprindeligt 2020) og *Fiks systemet, ikke kvinderne* (oprindeligt 2022), som begge er oversat til dansk og udgivet på forlaget Rebel With a Cause. Bøgerne rummer masser af eksempler på, hvordan hverdagssexisme foregår, også i byens rum.

Interviewet med feministisk byplanlægger Amalie Gammelgaard er ikke offentliggjort noget sted, da det var et forinterview forud for en salon, jeg tilrettelagde, og som Amalie Gammelgaard medvirkede i. Det var i 2022. Salonen er offentliggjort som podcast af CAFx under titlen *Hvem er byen for? Afsnit 2: Usynlige kvinder*. Podcasten er optaget

og redigeret af Lasse Soll Sunde.

Titlen til ovenstående salon, der handlede om køn og tryk-
hed, havde jeg stjålet fra Caroline Criado Perez, hvis bog *Usynlige kvinder* har gjort stort indtryk på mig (oprindeligt udkommet i 2019, på dansk udgivet på forlaget Svane og Bilgrav). Bogen viser, hvordan design typisk udvikles på baggrund af data, som er indsamlet af og ofte rettet mod mænd, helt præcist en gennemsnitlig eller ideel mandekrop og mænds biologi, og at forhold, som er særlige for kvinder derfor ofte ikke medtages i design, der burde være for alle.

Alexandra Pickett Porazzo og Caroline Samson skrev i 2020 masteropgave fra Aalborg Universitet om kønsmæssig bias i dansk transportplanlægning. Masteropgaven har titlen *Gendered transport planning: how Danish transport planning processes blackbox gender*.

Jeg nævner i kapitlet også Nourhan Bassam, som med sin bog, *Gendered City* (oprindeligt udgivet 2023), har groet et netværk af planlæggere på tværs af kloden, som er optaget af køn i byplanlægning.

Jeg nævner Sofie Kirt Strandbygaard, der er en af Danmarks nyeste tryksekspertter. Hun forsvarede sin ph.d.-afhandling

i 2020 på Danmarks Tekniske Universitet om tryghed omkring stationer, og har i forbindelse med sin forskning også været optaget af kønsmæssige forskelle.

Kapitel 6 - Kropslig variation

Jeg begynder kapitlet med en fortælling om den norsk-danske arkitekt Lin Skaufel, som efter en operation i hjernen mistede sine sanser. Hendes fortælling blev i 2022 til podcasten *Sansernes arkitektur 7 - Sanseløs*, som kan findes i Bylyds feed som afsnit 66.

Bogen *Ableisme*, som udgør Emil Søbjerg Falsters postdoc-arbejde, er udgivet af forlaget Samfundslitteratur i 2024. Selv om bogen på skrivetidspunktet for denne bog er ny, opleves den allerede som en væsentlig milepæl, en grundbog vi har manglet til forståelsen af, hvordan verden diskriminerer mennesker med handicap. Jeg kan kun anbefale alle at læse den.

Sonja Furu har skrevet en fin bog, som i en personlig tone adresserer stereotypificering og reproduktion af strukturelle fortællinger og forestillinger om mennesker med handicap. Bogen hedder *Unormale mennesker* og er udgivet på Strandberg Publishing i 2022.

Bevica Fonden, som har finansieret de to ovenstående bøger,

og som arbejder for at forbedre forholdene for mennesker med handicap, driver også et tværfagligt netværk af forskere, som i 2023 forfattede bogen *Universelt design - tværdisciplinære perspektiver i teori og praksis*. Bogen er redigeret af Anne Kathrine Frandsen, Inge Storgaard Bonfils og Leif Olsen, og er udgivet på Aalborg Universitetsforlag.

Mit interview med Henrik Silvius (og hans kæreste Rasmus, som blev inddraget undervejs) er ikke udgivet men var et forinterview forud for en salon, som Henrik Silvius deltog i. Det var i 2022. Salonen blev optaget og offentliggjort som podcast, der kan findes på CAFx' hjemmeside under *Hvem er byen for? Afsnit 1 Hvad er en socialt bæredygtig by?* Podcasten er optaget og redigeret af Lasse Soll Sunde.

Interviewet med Camilla Ryhl, arkitekt og forskningsdirektør i Bevica Fonden, er ikke offentliggjort endnu, men jeg håber at kunne offentliggøre det i Bylyd-regi. Samtidig med denne bog udgiver Camilla Ryhl i øvrigt sin bog *Universal Design in Architecture - On Enabling and Empowering a Diverse Population*. Bogen udgives af Arkitektens forlag 2024, og den er ved min trykkedeadline desværre endnu ikke udgivet.

At børns hjerner først i tiårsalderen er udviklet til kognitivt at kunne forstå rum og bevægelse nok til at færdes sikkert i trafikken, har jeg blandt andet fra Lars Marcussens bog *Rummets arkitektur - Arkitekturens rum*, som oprindeligt udkom i 2002. Her er i det hele taget en fin gennemgang af, hvordan barnet tilegner sig verden og gennem den kropslige og kognitive udvikling lærer om arkitektur og rum.

Brugbar by for seniorer er et idékatalog, en værktøjskasse og en inspirationsfolder udviklet af Katinka Hauxner og Lotte Nystrup Lund for Sundhedsstyrelsen, baseret på interview. Materialet er fra 2021.

Kapitel 7 - Arbejdslivet

I kapitlet nævner jeg, at der findes ganske mange undersøgelser om sammenhængene mellem design af især kontormiljøer – særligt storrumskontorer – og forhold som effektivitet, produktivitet og nogle også om trivsel. Jeg lister her nogle stykker:

To canadiske forskere, Jacqueline Vischer og Mariam Wifi fra University of Montreal, har skrevet artiklen *The Effect of Workplace Design on Quality of Life at Work*, som er udgivet i 2016 på forlaget Springer i bogen *Handbook of Environmental Psychology*

and Quality of Life Research.

Fire forskere fra Harvard - Charu Srivastava og Holly W. Samuelson, fra Dartmouth College i Hanover, Elizabeth L. Murnane – og fra Stanford University, Sarah L. Billington har forfattet artiklen *Impact of workplace design on perceived work performance and well-being: Home versus office*, der i 2024 blev publiceret i tidsskriftet *Journal of Environmental Psychology* (vol 95).

De tre indiske forskere Deepak Bangwal, Prakash Tiwari og Pan-kaj Chamola fra DIT University i Dehradun, publicerede i tidsskriftet *SAGE Open* i 2017 artiklen *Workplace Design Features, Job Satisfaction, and Organization Commitment*.

Et samarbejde mellem forskere på Leeds University og Leeds University Business School førte til forskning publiceret samlet under overskriften *Adapting Offices for the Future of Work*, der delvist er lavet efter Corona-epidemien og derfor forholder sig til såvel hjemmearbejdspladser som til det fælles, fysiske arbejdssted.

En gruppe forskere fra University of Santo Tomas i Filippinerne, ledet af Roma C. Paje, har undersøgt *The Effect of Workplace Design on Employee Engagement, Collaborative Capability, and on*

Perceived Work Performance in Coworking Spaces. Artiklen er fra 2019 og publiceret som paper i Journal of Physics: Conference.

Ifølge en undersøgelse foretaget af designvirksomheden MoreySmith, som man lige skal huske lever af at levere lækre rum til sine klienter, hvorfor tallene måske skal mødes med sund kritisk sans, overvejer 25 procent af kontormedarbejdere (i Storbritannien) at sige op på grund af et dårligt designet arbejdssted, og 69 procent mener, de fysiske arbejdsomgivelser direkte påvirker deres mentale helbred. Undersøgelsen kan findes på MoreySmiths hjemmeside.

Det sidste er i øvrigt påvist af blandt andre Jennifer A. Veitch, som i 2011 publicerede artiklen *Workplace design contributions to mental health and well-being*, der kan findes i National Library of Medicine.

I kapitlet nævner jeg et studie af Kerstin Sailer, der på Bartlett School i London, har undersøgt arbejdssteder med rumlig syntanalyse, DepthMap. Undersøgelsen er *Effective Workplaces: bridging the gap between architectural research and design practice*, som blandt andet er offentliggjort som paper fra konferencen Proceedings i Istanbul i 2007.

Kerstin Sailer er også en af forfatterne bag en artikel, som med brug af data om menneskelig adfærd undersøger, om arbejdssteder kan designes til at øge trivsel. Studiet er *Data-driven design — Using data on human behaviour and spatial configuration to inform better workplace design* fra 2015, forfattet af Sailer sammen med R. Pomeroy og R. Haslem og trykt i Corporate Real Estate Journal.

Den hollandske psykolog og forsker Marlon Nieuwenhuis er en af flere forskere, som har vist betydningen af grønne elementer på arbejdsstedet. I 2014 udgav hun artiklen *The Relative Benefits of Green Versus Lean Office Space: Three Field Experiments*, som blev offentliggjort i Journal of Experimental Psychology 20.

Jacob Morgan, der kalder sig selv futurist og er et fænomen i nogle kredse på blandt andet TED talks, har skrevet bogen *The Employee Experience Advantage*, hvis undertitel fortæller hele bogens pointe, nemlig *How to Win the War for Talent by Giving Employees the Workspaces they Want, the Tools they Need, and a Culture They Can Celebrate*. Bogen udkom første gang i 2017 på forlaget Wiley.

Alan Hancock fra Space at Work har skrevet om væsent-

ligheden af at bygge fysiske rammer, som mennesker holder af at komme på arbejde i, blandt andet i artiklen *How workspace design affects employee experience, engagement, and culture in the workplace*.

Egyptiske Rasha Mahmoud Ali El-Zeiny fra Minia University har skrevet artiklen *The Interior Design of Workplace and its Impact on Employees' Performance: A Case Study of the Private Sector Corporations in Egypt*, som er udgivet i 2012 i tidsskriftet *Procedia - Social and Behaviour Sciences*, vol 35.

Kapitel 8 - Kultur udtrykkes gennem hverdagslivet

Jeg begynder sidste kapitel i bogen med et interview med Timothy Ahrensbach. Interviewet er foretaget til bogen her og ikke udgivet andre steder.

Jeg har været optaget af bystrukturelle forskelle i mange år og nørdet lidt i bøger, som viser bystrukturer, som de er blevet udformet forskelligt i forskellige dele af verden og i forskellige historiske perioder. I kapitlet nævner jeg bogen *History of Urban Form - Before the Industrial Revolutions*, som rummer minuttøse gennemgange af byers og landsbyers strukturer fra hele verden og over en lang histo-

risk periode. Bogen finder såvel ligheder som forskelle på tværs af kulturer. Bogen er forfattet af Anthony Edwin James Morris, eller som der står på forsiden A E J Morris, og udgivet på forlaget Longman Scientific & Technical oprindeligt i 1994.

Er man interesseret i dette emne om historiske bystrukturer, kan jeg også anbefale at nørde ned i Nicholas Cahills bog *Household and City Organization at Olynthus*, som på baggrund af arkæologiske udgravninger af den græske by Olynthus detaljeret udarbejder en rumlig analyse, der viser, at selv i dette gamle bysamfund forstod man at designe i fine gader, der gav halvprivate zoner mellem naboer og et fint mix af private rumligheder og rum med udadventede funktioner som værksteder og butikker. Bogen er udgivet på Yale University Press første gang i 2002, og jeg vil gerne takke Søren Handberg, arkæolog og associate professor på Oslo universitet, for anbefalingen.

En anden bog, jeg har været optaget af, som analyserer forskellige historiske bystrukturer, er Spiro Kostofs bog *The City Shaped - Urban Patterns and Meanings Through History*, som er udgivet på Thames & Hudson oprindeligt i 1991.

Og hvis man er kortfanatiker som jeg, kan man læse videre i en bog som *A History of the World in Twelve Maps*, som er skrevet af Jerry Brotton og udgivet på Penguin første gang i 2012.

Jeg nævner i kapitlet undersøgelsen *The Urban Belonging Project* fra 2022. Projektet har ført til flere forskningsartikler fra Sofie Burgos-Thorsen og Drude Emilie Ehn, som sammen med kolleger på Aalborg Universitet og Gehl Architects har gennemført projektet som deres ph.d.-afhandlinger. Jeg omtaler et studie fra London, der har undersøgt, hvad etniske forskelle betyder for sammenhængskraft og segregering. Undersøgelsen er *Ethnic diversity, segregation and the social cohesion of neighbourhoods in London*, forfattet af Patrick Sturgis, Ian Brunton-Smith, Jouni Kuha og Jonathan Jackson, og publiceret i LSE Research online i 2014.

Et andet studie, som finder en sammenhæng i europæiske storbyer mellem segregering og byer med mange etniske mindretal, er *A comparative study of immigrant-native segregation at multiple spatial scales in urban Europe*. Undersøgelsen ser på forskellige europæiske byer og er forfattet af Szymon Marcińczak, Veronika Mooses, Magnus Strömberg og Tiit Tammaru. Artiklen er pub-

liceret i *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2021.

Jeg vil også nævne *Residential Segregation of European and Non-European Migrants in Sweden: 1990–2012*, som er en undersøgelse gennemført af Bo Malmberg, Eva K. Andersson, Michael M. Nielsen og Karen Haandrikman. Artiklen er publiceret på Springer Nature i 2018.

Og det danske studie *The Socio-economic and Ethnic Segregation of Living Conditions in Copenhagen*, af Iver Hornemann Møller og Jørgen Elm Larsen, publiceret i *Revista Cívica de Ciências Sociais* 2015.

I kapitlet skriver jeg om racistisk arkitektur og bystruktur. Udtrykket kommer fra den franske arkitekt og skribent Léopold Lambert, der driver tidsskriftet og podcasten *The Funambulist*. *The Funambulist* er optaget af arkitektur som magt og middel til undertrykkelse, herunder især undertrykkelse af mindretal. Léopold Lambert blev interviewet af Runa Johannesen i det danske tidsskrift *Arkitekten* i 2016.

I 2015 blev udgivet en nordisk antologi, som rummer kapitler af nordiske forskere om marginalisering og social bæredygtighed i byudvikling. Bogen hedder *Social Transformation in Scandinavi-*

an Cities - Nordic Perspectives on Urban Marginalization and Social Sustainability og blev udgivet på Nordic Academic Press.

Jeg nævner i kapitlet undersøgelsen *Evidens for sociale effekter af fysiske forandringer i udsatte områder* (2014), som jeg selv har forfattet sammen med Annette Hølek. Vores navne står ikke i det endelige dokument, men da undersøgelsen er omdiskuteret, og blandt andre Claus Bech-Danielsen og Marie Stender skriver miskrediterende om den i deres bog *Fra ghetto til blandet by* fra 2017, vil jeg gerne benytte muligheden for her at tage ejerskab til rapporten. Det var Annette Hølek og jeg, som udtænkte og selv gennemførte studiet, og jeg står meget gerne ved, hvad vi fandt frem til, nemlig at for de områder, det er lykkedes at udvikle fra socialt udsatte til socialt balancerede er det kendetegnende, at bystrukturen er ændret fra ekskluderende til inkluderende. Da rapporten udkom, mødte den harsk kritik flere steder fra, bl.a. også i fagbladet Arkitekten, hvor arkitekt Katrine Lotz kritiserede rapporten, og i Politiken, hvor byforsker Hans Skifter Andersen skrev en kritisk kommentar om den. Kritikken samlede sig især om, at evidens var et forkert ord at bruge, når rapporten var

udarbejdet indenfor det samfundsvidenskabelige felt. Da jeg har været gennem en længere erkendelsesrejse og læreproces med udarbejdningen af rapporten vil jeg dog erklære mig dybt uenig. Der er en uhensigtsmæssig hierarkisering af videnskabsfelterne, hvor naturvidenskab og teknisk videnskab rangerer højest på evidensstogens troværdighed, hvorimod samfundsvidenskab og humanistisk videnskab i sammenligning knapt kan kaldes videnskab. Problemet for mig at se med den hierarkisering er, at den kommer fra et naturvidenskabeligt dogme, som måler også humaniora og samfundsvidenskab på naturvidenskabens præmisser. Det sker, selv om vidensfelterne grundlæggende er forskellige. Lad mig blive konkret: Skal vi måle på samfundsforhold som eksempelvis udviklingen af fattigdom, kan vi ikke isolere genstanden fattigdom i en petriskål i et laboratorium og tilsætte de samfundsmæssige elementer, vi ønsker at undersøge, om de kan påvirke fattigdom, og så iagttage, hvad der sker. Det burde være klart for alle, at det ikke kan gøres, og af den grund alene giver det ingen mening at vurdere samfundsvidenskab ud fra naturvidenskabens evidensbegreb om kontrollerede

forsøg. Samfundsvidenskab må undersøges ude i samfundet, mens processerne sker. Og fordi vi ikke kan isolere det, vi vil undersøge, fra konteksten, må vi i stedet tage konteksten med ind i undersøgelsen og gøre os systematiske overvejelser om, hvordan denne kontekst spiller ind på de effekter, vi eventuelt kan se. Det gjorde Annette Hølek og jeg i vores undersøgelsen. Metoden, vi brugte, lærte vi af Ray Pawson, som har beskrevet den - samt forklaret det videnskabelige problemkompleks, jeg netop har beskrevet - i bogen *Evidence-based Policy - A Realist Perspective*. Bogen er udgivet på SAGE Publications oprindeligt i 2006 og blev en "game-changer" for os i vores undersøgelse, fordi den lærte os, hvordan vi kan bedrive - og tale om - evidens indenfor det samfundsvidenskabelige område. Desuden fandt vi frem til, at på Cambridge University i Storbritannien har forskere udviklet et stykke software, Eppi, som var designet netop til at hjælpe evidensundersøgelser indenfor det samfundsvidenskabelige område. Vi købte licens til softwaren og fik hjælp fra såvel danske som britiske rådgivere i arbejdet med at forstå og benytte metoden. Med hjælp fra softwaren og rådgiverne, samt en

forskningsbibliotekar fra Cambridge, kunne vi lægge undersøgelser, som var foretaget i forskellige lande og byer, og derfor i forskellige kontekster, ovenpå hinanden, kode dem, inddrage kontekstmæssige forskelle, og begynde at lave trækninger for at se, om der var mønstre. Forskellene i kontekst kan bruges til at forklare nogle af fundene, men de kunne ikke forklare - eller bortforklare - det entydigt klare billede, vi fik, da vi efter dage med trækninger, som ikke viste noget, lavede en trækning på bystrukturelle forandringer og så, at det skabte et helt entydigt og meget klart billede. Det vi så var den forskel, at de områder, hvor der var foretaget bystrukturelle forandringer - sammen med sociale indsatser - var områderne ændret fra socialt udsatte til socialt balancerede, hvorimod de områder, hvor de fysiske indsatser havde karakter af renovering og forbedring, og der også var foretaget sociale indsatser, havde områderne ikke ændret karakter men var fortsat socialt udsatte. Enhver som har lyst til at tale med mig om metoden eller undersøgelsen er meget velkommen til at kontakte mig, da det er en undersøgelse, jeg oplever mange misforstod, da den blev offentliggjort. Misfor-

stod på grund af et indskrænket (naturvidenskabeligt) evidensbegreb. Jeg er stolt af at have lavet undersøgelsen, blandt andet fordi jeg oplever, at den gør en forskel i virkelighedens verden for de kommuner og boligorganisationer, der arbejder strategisk og seriøst med socialt udsatte boligområder.

Tak

Først og fremmest en kæmpestor tak til de generøse bidragsydere: Statens Kunstfond, Realdania, Beckett-Fonden, Ernst B. Sund fonden, Bergiafonden, Konsul Georg og hustru Emma Jorck's fond, samt Dreyers Fond. Uden jeres støtte var bogen ikke blevet realiseret.

Tak til Det danske institut i Athen for en måneds skriveophold i maj 2023, hvor bogens struktur endelig faldt på plads i instituttets smukke omgivelser.

Tak til de mange kloge mennesker, som har brugt tid på at tale med mig og delt deres viden til denne bog.

Tak til venner og kolleger, som er kommet med indsigtsfulde råd undervejs, har læst uddrag og givet mig kommentarer, der har skabt klarhed: Tina Saaby, Ane Skak, Sofie Kirt Strandbygaard, Michael Ulfstjerne, Stine Lea Jacobi, Bettina Lamm, Henrik Oxvig.

Tak til Tarek Abbar for at lade mig benytte hans vidunderlige tegning som illustration til bogen.

Tak til Eva Schønnemann for et fint illustrations-udviklingsforløb, og til Astrid Maria Busse Rasmussen for at give mig adgang til hendes flotte dronfefotos i fasen, hvor jeg stadig forestillede mig, at bogen skulle illustreres. Tak til min dygtige og tålmodige designer Jacob Lindblad, som har nørdet papirkvalitet, tryk og bogformat med mig.

Tak til mine støttende, søde og tålmodige døtre og venner, der gennem de alt for mange år, jeg har arbejdet på bogen her, har vist mig tiltro og mit projekt nysgerrighed.

Og ikke mindst tak til min skarptlæsende redaktør Iben H Philipsen, der hjalp mig med at finde balancen.

Niels Bjørn, oktober 2024

Det menneskelige habitat

Hvordan arkitektur hindrer stress, ensomhed & eksklusion
samt styrker tryghed, tilknytning & sundhed

© Niels Bjørn

Først udgivet af Dansk Byplanlaboratorium 2024

1. udgave 2. oplag 2025

Tekst: Niels Bjørn
Illustration: Tarek Abbar
Bogdesign: Studio Jacob Lindblad
Redaktør: Iben H. Philipsen
Korrektur: Mai Rasmussen

Bogen er sat med Gestura & KMR Waldenburg

Bogen er trykt hos Mark Production

ISBN 978-87-87487-32-0

Enhver form for gengivelse af teksten i denne bog er underlagt gældende regler om ophavsret af 14. juni 1995, inklusive senere tilføjelser og ændringer. Ingen del af denne udgivelse må reproducere, opbevares eller gemmes i en søgemaskine eller viderebringes i nogen form eller på nogen måde (elektronisk, mekanisk, fotokopi, optagelse eller på anden vis) uden copyrightindehaverens godkendelse.

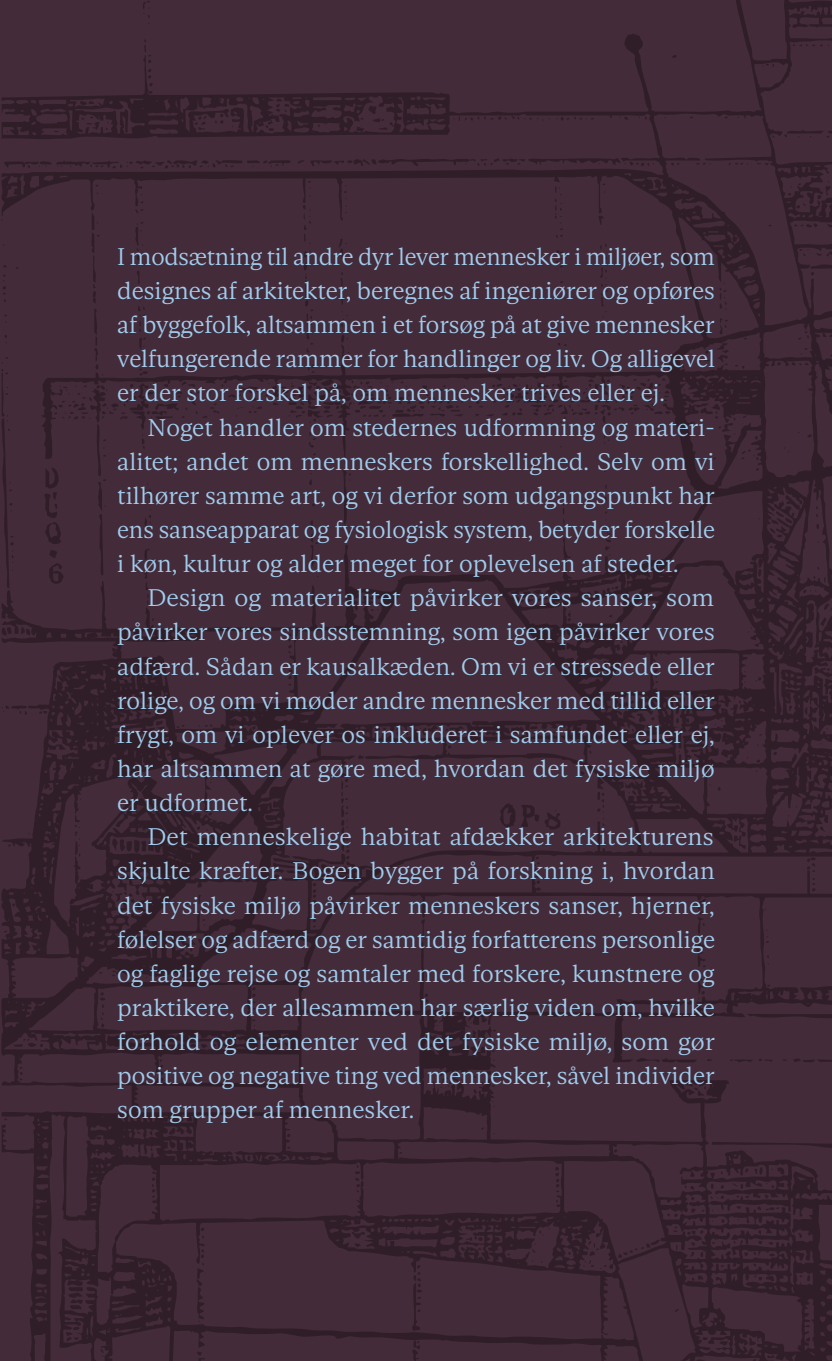
Udgivet med støtte fra

BERGIAFONDEN

ERNST B. SUND FONDEN

I modsætning til andre dyr lever mennesker i miljøer, som designes af arkitekter, beregnes af ingeniører og opføres af byggefolk, altsammen i et forsøg på at give mennesker velfungerende rammer for handlinger og liv. Og alligevel er der stor forskel på, om mennesker trives eller ej.

Noget handler om stedernes udformning og materialitet; andet om menneskers forskellighed. Selv om vi tilhører samme art, og vi derfor som udgangspunkt har ens sanseapparat og fysiologisk system, betyder forskelle i køn, kultur og alder meget for oplevelsen af steder.

Design og materialitet påvirker vores sanser, som påvirker vores sindsstemning, som igen påvirker vores adfærd. Sådan er kausalkæden. Om vi er stressede eller rolige, og om vi møder andre mennesker med tillid eller frygt, om vi oplever os inkluderet i samfundet eller ej, har altsammen at gøre med, hvordan det fysiske miljø er udformet.

Det menneskelige habitat afdækker arkitekturens skjulte kræfter. Bogen bygger på forskning i, hvordan det fysiske miljø påvirker menneskers sanser, hjerner, følelser og adfærd og er samtidig forfatterens personlige og faglige rejse og samtaler med forskere, kunstnere og praktikere, der allesammen har særlig viden om, hvilke forhold og elementer ved det fysiske miljø, som gør positive og negative ting ved mennesker, såvel individer som grupper af mennesker.